

Godina XXXVIII/2019

Broj 3

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Zoran Pavlović, Pravni fakultet Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batrićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Zoran Pavlović, Faculty of Law, University of Business academy, Novi Sad, Serbia

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXVIII / broj 3 / 2019

S A D R Ź A J

Branislava Knežić, Maja Savić PODRŠKA OSUĐENICAMA: POGLED IZNUTRA	7
Vesna Gojković, Marija Plahuta, Jelena Dostanić NARCIZAM SDŽ I NARCIZAM MODELA NARC: SLIČNOSTI I RAZLIKE	25
Ivana Stepanović PRIVACY AND DIGITAL LITERACY: WHO IS RESPONSIBLE FOR THE PROTECTION OF PERSONAL DATA IN SERBIA?	45
Tijana Karić IS THIS MY COUNTRY? IDENTIFICATION WITH NATIONAL SYMBOLS IN SERBS AND BOSNIACS IN B&H	57
Aleksandar Jugović, Dragica Bogetić TEORIJSKI PRISTUPI U RAZUMEVANJU MIGRACIJA DECE	77
Ljubinko Mitrović, Sonja Tomašević "DJEČIJI USTAV" I NJEGOVA ULOGA U BOSNI I HERCEGOVINI	93
Ana Paraušić NASILNIČKI KRIMINAL KAO BEZBEDNOSNI PROBLEM U GRADOVIMA	119
Aleksandar Stevanović KORUPCIJA U ZDRAVSTVU – PRAVNI I KRIMINOLOŠKI OSVRT PRIKAZ NAUČNOG SKUPA "FINANSIJSKI KRIMINALITET I KORUPCIJA"	137
Aleksandar Stevanović PRIKAZ NAUČNOG SKUPA "ZAŠTITA PRAVA DETETA 30 GODINA OD USVAJANJA KONVENCIJE O PRAVIMA DETETA"	151
Andrej Kubiček PRIKAZ MONOGRAFIJE Nikola Drndarević VIKTIMIZACIJA KROZ ŽIVOTNE CIKLUSE Autora Zorana S. Pavlovića	155
	159

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 7-24
Originalni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 343.811-055.2(497.11)

PODRŠKA OSUĐENICAMA: POGLED IZNUTRA

Maja Savić*

Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Branislava Knežić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

U radu su na osnovu pregleda literature prikazana neka saznanja o karakteristikama i specifičnostima ženske populacije u zatvorima kao i o izvorima podrške koje osuđenice prepoznaju kao najvažnije u toku odsluženja kazne. Kao jedan od izvora podrške razmatrani su interpersonalni odnosi unutar ženskog zatvora koji su u našoj sredini nedovoljno istraženi, a koji su važni za adaptiranje na zatvorski život i njegov kvalitet. Iz naslova teksta lako je naslutiti da nam je osnovna zamisao bila ispitivanje oblika podrške na osnovu ličnog viđenja samih osuđenica odnosno proživljenog iskustva. Upitnikom su na prigodnom uzorku zatvorenica iz KPZ Požarevac prikupljeni podaci o tome koji su za njih najvažniji izvori podrške izvan zatvora i u njemu, i kakvu vrstu odnosa uspostavljaju sa drugim osuđenicama. Dobijeni podaci upoređeni su sa podacima iz istraživanja koja su se bavila ovim temama u ženskim zatvorima u drugim zemljama, a rezultati otvaraju mogućnosti za dalja produbljivanja istraživanja.

KLJUČNE REČI: ženski zatvor / deprivacija / socijalna podrška / interpersonalni odnosi

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: smaya@eunet.rs

* E-mail: brknezic@gmail.com

UVOD

Podrška, shvatili je laički, zdravorazumski ili naučno, nema "bolje" određenje od onog koje mu daju oni kojima je najpotrebnija. Zatvor jeste mesto gde su plemenitost, humanost i ljudskost "lek" osuđenicama za uskraćenosti, zebnju, očaj, strah, nesigurnost, izneverena očekivanja i stoga smo se opredelili da istražimo njihov pogled na izvore podrške, tj. pogled iznutra. Za interpretaciju dobijenih rezultata istraživanja dragocene su i njihove reči kojima opisuju odnose između osuđenica i podršku (formalnu ili neformalnu) u prevazilaženju realnosti života u zatvoru. Kakve i od koga dolaze podrške ili ih osuđenice očekuju, u najraznovrsnijim situacijama i ličnim krizama, teško je pouzdano otkriti. Zatvor jeste, za većinu ljudi, životni poraz i teško je bez socijalne podrške preživeti, a da se ne potone u beznade. Nadamo se, da je ovo istraživanje skroman pokušaj u rasvetljavanju tog naučno i društveno zapostavljenog problema, pogotovo kad je reč o ženama u zatvoru.

Populacija zatvorenica svuda u svetu je relativno mala u odnosu na mušku zatvorsku populaciju. Statistički podaci govore da se procenti kreću između 2-9, ali da postoji trend njenog rasta u svim regionima sveta i to čak više nego za mušku populaciju (Kruttschnitt & Gartner, 2003; UNODC, 2015). Broj osuđenih lica 2013. godine¹ u srpskim zatvorima bio je 7054 muškaraca (oko 96%) i 276 žena (oko 4%). Među muškarcima je bilo 46,2% primarno osuđenih i 53,7% povratnika, a 67,8% žena je bilo prvi put na izdržavanju zatvorske kazne, dok je 32,2% bilo ponovo u zatvoru.

Budući da je muška zatvorska populacija dominantna po broju, ali i zbog nasilnije prirode kaznenih dela kojima su muškarci više skloni, ona je predmet velikog broja različitih istraživanja. Krajnji, direktni ili indirektni, cilj većine tih istraživanja jeste da utvrde na koji način je moguće smanjiti negativne efekte i rizike po društvo, ali i ostvariti dobrobit samih osuđenika kroz njihovu uspešnu resocijalizaciju i reintegraciju. Ženska zatvorska populacija dugo nije bila predmet interesovanja naučne zajednice koja se bavi proučavanjem zatvorskog života i karakteristika osuđenika (Kruttschnitt & Gartner, 2003; Warren et al., 2004). Prva relevantna istraživanja počinju 60-tih godina, ali iako njihov broj raste u poslednjim decenijama, ona su još uvek relativno retka, pogotovo u manjim zemljama kao što je Srbija. Istraživanja (Ignjatović & Ljubičić, 2011; Konstantinović-Vilić i sar., 2010; Knežić, 2017; Mršević, 2016; Nikolić-Ristanović, 2000; Stevanović, 1998; Špadijer-Džinić i sar., 2009) pokazuju da ženska zatvorska populacija ima neke specifičnosti u odnosu na mušku: žene su manje agresivne od muškaraca i ne pokušavaju bekstva niti pobune, te je apsurdno da izdržavaju kaznu u uslovima maksimalne represije i obezbeđenja; osuđenice su uglavnom nižeg nivoa obrazovanja, češće su nezaposlene, sredina i porodica ih više stigmatizuju nego muškarce i njihove zdravstvene potrebe su specifičnije u odnosu na potrebe muškaraca. Većina žena u zatvor ulaze sa iskustvom iz veza gde su preovladavali siromaštvo, dugogodišnje nasilje, zlostavljanje, iskorišćavanje, zloupotreba droga, a dosta njih je živelo u sličnim

¹ Podaci su iz poslednjeg dostupnog izveštaja Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, a odnose se na osuđena lica koja izdržavaju zatvorsku kaznu na dan 31.12.2013. god, www.uiks.mpravde.gov.rs/

dezorganizovanim i haotičnim uslovima i u toku detinjstva (Einat & Chen, 2012). Žene imaju drugačije stavove od muškaraca po pitanju međuljudskih odnosa, kućnog reda, nagrađivanja i kažnjavanja u zatvoru. Često imaju bolje razvijene socijalne veze unutar i izvan zatvorskog sistema i u boljem su odnosu sa osobljem nego muški osuđenici.

Boravak u zatvoru suočava svaku osobu sa nizom teškoća i deprivacija – društveno odbacivanje, materijalno lišavanje, odsustvo heteroseksualnih odnosa, ugrožavanje lične autonomije i lične sigurnosti (Sykes, 1958). Baveći se problematikom žena u zatvoru, istraživači su utvrdili da pored toga što poseduju karakteristike, teškoće i deprivacije koje su im zajedničke sa muškim zatvorenicima, populaciju žena u zatvoru odlikuje i niz specifičnosti vezano za njihov doživljaj deprivacije, način reagovanja i adaptaciju na zatvorsku sredinu.

Postoji saglasnost mnogih istraživača da se za razumevanje položaja i potreba žena u zatvoru mora poći od ženske uloge u društvu i očekivanja koja se vezuju za te uloge (majka, supruga, sestra, kćerka). Za razliku od muškaraca, veliki psihološki teret koji zatvorenice nose sa sobom jeste što ostavljaju, najčešće maloletnu decu, na čuvanje nekom drugom. Deca muških zatvorenika su najčešće na brizi njihovih suprug. Za zatvorenice ne važi obrnuto, jer su one najčešće primarni staratelji dece, često samohrane majke ili i kad imaju supruga/partnera, on nije spreman da preuzme brigu o deci već to rade njeni roditelji ili socijalna služba. Odvajanje od dece žena često doživljava kao najteži aspekt zatvorske kazne (Dodge & Pogrebin, 2001), oseća tugu zbog vremena izgubljenog bez dece (Boudin, 1998) i brigu kako će odvajanje od nje i njena zatvorska kazna uticati na život dece i njihov psihološki razvoj (Cooper & Berwick, 2001). Osim toga, društvo je sklono da zatvorenice vidi kao neadekvatne i nekompetentne majke koje nisu u stanju da se na odgovarajući način brinu o svojoj deci (Garcia Coll et al., 1998). Žene ostaju uključene u živote njihovih značajnih osoba van zatvora, pre svega svoje dece i majke, a ponovo spajanje sa decom je za mnoge od njih primarni cilj koji deluje kao neka vrsta informalne kontrole za vreme služenja kazne (Lord, 1995; Owen, 1998).

Do sličnih zaključaka dolaze istraživanja u našoj sredini (Konstantinović-Vilić i sar., 2010; Nikolić-Ristanović, 2000; Stevanović, 1998) koja su se bavila problemima žena u zatvoru. Istraživači prepoznaju kao jednu od izraženijih deprivacija osuđenica mogućnost brige za decu. Kako je Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu jedina ustanova u koju se upućuju žene iz svih delova Srbije na izdržavanje zatvorske kazne, udaljenost zatvora od mesta stanovanja mnogim zatvorenicama otežava posete i kontakte sa decom što samo izdržavanje kazne čini još težim.

Špadijer-Džinić i sar. (2009) sprovele su jedno od retkih empirijskih istraživanja na zatvorenicama u našoj sredini sa ciljem da se utvrdi priroda i struktura deprivacija ženske zatvoreničke populacije u domaćim uslovima (KPZ Požarevac). Pretpostavka sa kojom su autorke ušle u istraživanje je da pored sličnosti postoje i značajne razlike u sadržaju i značenju koje deprivacije imaju za zatvorenice u odnosu na muške osuđenike, kao i u načinima na koje one pokušavaju sebi da olakšaju život u zatvoru. Ove razlike između muškaraca i žena u zatvoru se prema autorkama mogu objasniti prirodom ženske uloge (latentni kulturni identitet), odnosno razlikama u kulturnim

deprivacijama muške i ženske uloge u društvu (Giallombardo, 1966). Istraživanjem je izdvojeno sledećih šest faktora zatvoreničkih deprivacija osuđenih žena: deprivacija materinstva, deprivacija autonomije, deprivacija individualnosti, deprivacija ljudske pažnje i saosećanja, deprivacija ključne uloge – uloge žene i deprivacija prijateljskih odnosa.

Među istraživačima preovlađuje mišljenje da je zatvorenicama u odnosu na muške zatvorenike potrebno više podrške kako unutar, tako i izvan zatvora (Pollock, 2002; Ward & Kassebaum, 1965), kao i da one same više traže socijalnu podršku (Pelissier & Jones, 2006). Postojanje izvan ili unutar institucionalne prosocijalne podrške za osuđenike može biti važno iz više razloga (Jiang & Winfree, 2006): može da pomogne u zadovoljenju njihovih ličnih potreba i pomogne im u adaptaciji na zatvoreničku zajednicu (npr. učešće u obrazovnim programima može da učini vreme provedeno u zatvoru smislenim i da pozitivno utiče na samopouzdanje); može da ublaži negativna dejstva zatvorske deprivacije što za posledicu može da ima smanjenje kršenja zatvorskih pravila (Gordon, 1999). Istraživanje Wright i sar. (2013) pokazuje da razvijanje i održavanje pozitivnih odnosa žene sa decom, porodicom i prijateljima može da utiče na smanjenje njenog angažovanja u kriminalnom ponašanju, odnosno da pozitivni odnosi sa drugima mogu da deluju preventivno na kriminalno ponašanje žena. Istraživanja pokazuju i da emocionalna i moralna podrška predstavlja važnu motivaciju za zatvorenice da promene svoje ponašanje, način na koji vide sebe i da naprave pozitivne promene u svojim životima (Cobbina, 2010; Giordano, Schroeder & Cernkovich, 2007).

Dolazak u zatvor podrazumeva, pored napuštanja porodice, prijatelja i stigmatizacije koju sa sobom nosi služenje zatvorske kazne, i nužnost prilagođavanja novim striktnim uslovima zatvorske sredine koju odlikuje život pod neprekidnim nadzorom, strogim režimom, odsustvo privatnosti (Farkas & Rand, 1999; Severance, 2005). Zatvorenice moraju za kratko vreme da usvoje nove norme i vrednosti koje postoje u zatvorskoj supkulturi i da razviju svoje strategije prevladavanja i ponašanja bilo da žele samo da "prežive" kaznu ili da se involviraju ne bi li stekle neko bolje mesto u osuđeničkoj neformalnoj hijerarhiji.

Rana istraživanja sprovedena u ženskim zatvorima (Giallombardo, 1966; Larsen & Nelson, 1984; Propper, 1982; Ward & Kassebaum, 1965) opisuju sliku prisne, podržavajuće atmosfere u kojoj vladaju pseudorođačke veze među zatvorenicama koje treba da zamene izgubljene porodične veze kao što su majka, ćerka, baka. Takođe pronalaze da homoseksualne veze predstavljaju važan aspekt ženske zatvorske supkulture. Istraživanja sprovedena u poslednje dve decenije, daju malo drugačiju perspektivu na odnose i klimu koji vladaju u ženskim zatvorima. Na osnovu kvalitativnih podataka dobijenih putem posmatranja i intervju sa zatvorenicama, istraživači zaključuju da interpersonalni odnosi među zatvorenicama nisu podržavajući i da ih pretežno karakteriše nepoverenje i podozrenje; da se zatvorenice često distanciraju i izoluju od drugih da ne bi bile izložene ogovaranju, cinkarenju, krađi (Cantora, Mellow, & Schlager, 2016; Einat, & Chen, 2012; Greer, 2000; Kruttschnitt, Gartner, & Miller, 2000; Severance, 2005).

Einat & Chen (2012) se u svom istraživanju, sprovedenom u ženskom zatvoru u Izraelu, posebno bave zastupljenošću i funkcijom ogovaranja. Prema rezultatima njihovog istraživanja ovo ponašanje ima mnoge negativne efekte kako na pojedinca, tako i na zatvorsku zajednicu: izaziva socijalne konflikte, utiče na smanjenje kohezivnosti grupe, ali i stvara nejednakost među ženama, podstiče na socijalnu izolaciju i nanosi psihičku bol. Međutim, istraživači (Einat & Chen, 2012; Singer et al, 1995) prepoznaju i pozitivne funkcije ovog oblika ponašanja u zatvorskoj sredini, a odnose se na: doživljaj osećanja pripadanja, intimnosti, emocionalne podrške, smanjenje stresa, unapređenje socijalnog statusa i pribavljanje neke materijalne koristi. Ogovaranje je sredstvo da se uspostave savezničke, prijateljske veze sa nekim osuđenicama, ali i da se na indirektan, suptilan način izrazi agresija, da se drugi povrede, ponize i pridobije socijalna moć i kontrola. Značajno je takođe da zatvorenice vide ogovaranje kao deo "ženske prirode" i smatraju da je veoma prisutno i važno u zatvorskom životu, ali da ga većina procenjuje kao negativno i neprihvatljivo ponašanje kome one nisu sklone.

Kada se uspostavljaju prijateljski odnosi među zatvorenicama, uglavnom se zasnivaju na sličnom socijalnom kontekstu iz koga dolaze, obavljajući istih radnih zaduženja ili deljenje zajedničkog prostora u zatvoru. Interpersonalni odnosi zatvorenica su često ambivalentni jer sa jedne strane postoji potreba za društvom, intimnošću i podrškom, ali istovremeno nepoverenje i oprez u odnosu sa druge osuđenice jer se boje da mogu biti izdane, povređene i izložene ogovaranju (Einat & Chen, 2012; Owen, 1998; Severance, 2005). Izvori ugroženosti u zatvoru su brojni i različiti, ali do najvećih sukoba, po rečima jedne bivše osuđenice, dolazi zbog menjanja partnerki i "*ako upadneš u tu šemu obeležen si i ne možeš se kasnije iščupati*" (Ignjatović & Ljubičić, 2011: 75).

Greer (2000) na osnovu intervjua sa zatvorenicama zaključuje da one sve aspekte svog interpersonalnog okruženja vide kroz prizmu nepoštenja, neprijateljstva i paranoje. Mnoge intervjuisane zatvorenice isticale su da nisu uspostavile bliske odnose sa drugim zatvorenicama i pravile su razliku između "poznаницa" i "prijateljica", nazivajući "poznаницama" žene sa kojima su prinuđene da komuniciraju u zatvoru. Pored toga što se zatvor ne vidi kao mesto gde se stiču "pravi" prijatelji, zatvorenice su oklevale da se upuštaju u dublje i prisnije odnose sa drugima svesne da su privremeno tu, a da za je za pravo prijateljstvo potrebno vreme, ujedno svesne i da se te veze neće kasnije održavati. Izdržavanje kazne ove žene su videle kao usamljenički put, pogotovo ukoliko osoba hoće da se kloni nevolje. U skladu sa tim bile su veoma oprezne prilikom uspostavljanja odnosa sa drugim ženama.

1. ISTRAŽIVANJE U NAŠEM ZATVORU

Cilj eksplorativnog istraživanja koje će biti prikazano bio je da se na prigodnom uzorku osuđenica utvrdi šta one vide kao najvažnije izvore podrške u toku služenja kazne. Insteresovalo nas je šta prepoznaju kao najvažnije izvore podrške van zatvora i u zatvoru, da li uspostavljaju neke trajnije prijateljske odnose sa drugim

osuđenicama u zatvoru i šta je osnova za uspostavljanje tih odnosa. Dobijeni podaci dali su nam uvid i u to kako osuđenice vide druge osuđenice; i, posredno, kakva klima vlada u ženskom zatvoru.

Ispitivanje je bilo anonimno, a podaci su prikupljeni upitnikom u kome je većina pitanja bila zatvorenog tipa (uz opciju da ispitanice dopišu odgovor ukoliko ga ne pronalaze među ponuđenim odgovorima). Prvi deo upitnika odnosio se na socio-demografske varijable (godine starosti, nivo obrazovanja, bračni status, da li imaju dece, sa kim su živele pre služenja kazne, vrsta posla koju su radile) i podatke vezane za zatvorsku kaznu (dužina kazne na koju su osuđene, dužina boravka u zatvoru, delo za koje su osuđene i recidivizam). Drugi deo upitnika činilo je deset pitanja kojima smo prikupile podatke o tome: sa kim van zatvora im najviše nedostaje kontakt; čija podrška van zatvora i u zatvoru im je najvažnija, koja vrsta podrške im je najpotrebniya dok su na odsluženju kazne; da li im vera predstavlja oslonac i na koji način; da li među zatvorenicama imaju prijateljice i ukoliko da, koliko ih je; koji je najvažniji razlog za druženje sa drugim osuđenicama; da li će ostati u kontaktu sa njima posle odsluženja kazne i zašto; koje tri osobine im najviše smetaju kod drugih osuđenica.

Uzorak je bio prigodan i činilo ga je 74 osuđenice Odeljenja za osuđene žene Kazneno-popravnog zavoda u Požarevcu koje su dobrovoljno pristale da učestvuju u istraživanju. Taj uzorak čini otprilike četvrtinu ženske osuđeničke populacije u KPZ Požarevac koja broji oko 290 žena. Istraživanje je sprovedeno u julu 2019. godine.

Prosečna starost osuđenica u uzorku bila je 38 godina, pri čemu je najmlađa imala 22 godine, a najstarija 60. Najviše ispitanica bilo je u srednjoj životnoj dobi: 63.5% u kategoriji između 30 i 50 godina.

S obzirom na nivo obrazovanja, najviše zatvorenica je imalo završenu srednju školu (48.6%), zatim završenu osnovnu školu (24.3%), višu školu ili fakultet (14.9%), a najmanje ih je bilo bez osnovne škole (9.5%)².

S obzirom na bračni status, većina žena iz našeg uzorka živela je u vanbračnoj zajednici (29.7%). Isti broj je neudatih (23%) i razvedenih (23%), a zatim su po brojnosti sledile udete žene (14.9%) i udovice (9.5%). Većina zatvorenica imala je jedno ili više dece (64%).

Pre izdržavanja kazne, 30% žena iz uzorka živelo je sa suprugom/partnerom i decom (bilo zajedničkom ili decom jednog od njih iz prethodnih veza), 20% je živelo samo sa suprugom/partnerom, 19% sa roditeljima, 11% je živelo samo, 9% su bile samohrane majke koje su živele sa decom, a 8% ih je živelo u zajednici sa roditeljima i decom ili roditeljima i partnerom. Sveukupno, u našem uzorku 27% zatvorenica je, bilo da su imale partnera i decu ili ne, živelo sa roditeljima.

Oko 19% zatvorenica nije radilo pre izdržavanja kazne, 5% se izdržavalo isključivo kriminalom, a žene iz ostatka uzorka su obično menjale više poslova i to pretežno iz oblasti uslužnih delatnosti (prodavac, kozmetičarka, frizerka, negovateljica,

² Upitnik su popunjavale same ispitanice, pa u uzorak nisu ušle one koje su nepismene.

bejbisiterka, kelnerica, taksi dispečer, operater u kol centru), trgovine, fizičkih poslova (čistačica, spremačica, pomoćna radnica u kuhinji, obavljanje poljoprivrednih poslova), administrativnih poslova (sekretarica, komercijalista, obavljanje knjigovodstvenih poslova).

Najveći broj zatvorenica iz uzorka osuđen je na kaznu zatvora dužine između 2 i 5 godina (41%), ali većina njih (51%) je u zatvoru manje od 2 godine (Tabela 1. i Tabela 2). Ovaj podatak nam je važan jer istraživanja pokazuju da i dužina kazne ali i dužina vremena provedenog u zatvoru može da utiče na percepciju zatvorske sredine, interpersonalnih odnosa i investiranje u te odnose.

Tabela 1. Dužina kazne na koju su zatvorenice osuđene

Dužina kazne	N	
do 2	13	18%
2 do 5	30	41%
5 do 10	15	20%
preko 10	13	18%
ne zna/nije odgovorila	3	4%
Sum	74	100%

Tabela 2. Dužina boravka zatvorenica u zatvoru

Dužina boravka u zatvoru	N	
do 2	38	51%
2 do 5	18	24%
5 do 10	13	18%
preko 10	3	4%
nije odgovorila	2	3%
Sum	74	100%

Prema zastupljenosti određenog krivičnog dela (Tabela 3) naš uzorak uglavnom odgovara trendovima koji postoje u ženskoj osuđeničkoj populaciji (udeo krađa i teških krađa, razbojništva, ubistva i ubistva u pokušaju, zloupotrebe droga), ali je u njemu u većoj meri (22%) zastupljena kategorija dela protiv privrede (zloupotreba službenog položaja, privredni kriminal, pronevera, utaja poreza).

Tabela 3. Struktura uzorka prema vrsti krivičnog dela

Vrsta krivičnog dela	N	
dela protiv privrede	16	22%
krađa i teška krađa	15	20%
proizvodnja i puštanje u promet opojnih droga	15	20%
ubistvo, ubistvo u pokušaju	13	18%
razbojništvo i razbojnička krađa	7	9%
trgovina ljudima	3	4%
Ostalo	5	7%
Sum	74	100%

Većina osuđenica koje su učestvovala u istraživanju je prvi put izdržavala zatvorsku kaznu - 74%, 11% osuđenica je drugi put na odsluženju kazne, a 15% je u zatvoru 3 ili više puta. Poznato je iz literature i statističkih podataka da su žene u manjem broju povratnice u odnosu na mušku populaciju.

1.1. Ko su za osuđenice najvažniji izvori podrške?

Na pitanje sa kim van zatvora im najviše nedostaje kontakt većina ispitanica izdvaja decu (53%), a zatim roditelje (39%)³. Zanimljivo je da je kontakt sa suprugom/partnerom tek na četvrtom mestu (18%), iako je oko 50% njih živelo sa suprugom/partnerom pre izdržavanja kazne (Tabela 4). Međutim taj podatak i ne mora da bude iznenađujući budući da je iz literature poznato da su u partnerskim vezama zatvorenice često žrtve zlostavljanja i nasilja ili preko partnera uvučene i ostaju u kriminalu (Chesney-Lind & Sheldon, 2004; McDonald et al., 2006). Treba imati u vidu i da je jedan broj žena u zatvoru upravo zbog ubistva ili pokušaja ubistva supruga.

Tabela 4. Zastupljenost odgovora na pitanje sa kim van zatvora im najviše nedostaje kontakt

Kategorija odgovora	
sa detetom/decom	53%
sa roditeljima	39%
sa rodbinom (brat, sestra, tetka..)	30%
sa suprugom/partnerom	18%
sa prijateljima	14%
niko mi ne nedostaje	3%
neko drugi	3%

³ Iako su dobile uputstvo da zaokruže jedan od ponuđenih odgovora, dosta njih je zaokruživalo više odgovora, pa su procenti za kategorije računati u odnosu na broj ispitanika, a ne broj odgovora i ne sabiraju se do 100. To važi i za ostala pitanja.

Kao podršku van zatvora koja im je najvažnija dok su na odsluženju kazne zatvorenice najčešće izdvajaju roditelje⁴ (53% ispitanica), decu (41%), pa supruga/partnera (26%), (Tabela 5). Neudate žene kao izvor podrške dominantno vide roditelje i rodbinu (braću, sestre). Od onih koje su u vanbračnoj zajednici 45% navode supruga/partnera, a ostale decu ili roditelje, a najmanje rodbinu i prijatelje. Za većinu udatih žena podrška su suprug i deca (73%), deca i roditelji. Razvedene žene se najviše oslanjaju na decu ili roditelje, i decu i roditelje. Udovice takođe na decu i roditelje, a na same sebe se oslanjaju neudate, udovice i razvedene žene. Dakle, porodica je najvažniji izvor podrške i to pre svega roditelji. Budući da je oko 27% zatvorenica pre odlaska u zatvor živelo sa roditeljima ili u široj porodičnoj zajednici (roditelji, deca i suprug) ovaj nalaz ne iznenađuje. Život uz roditelje često je uslovljen ekonomskim razlozima, ali čini uporište i sigurnu bazu u koju je moguće vratiti se i kada te ostatak društva osuđuje ili odbacuje. Prijatelji se prepoznaju kao izvor podrške samo kod 8% zatvorenica, što može da govori i o kvalitetu njihovih interpersonalnih odnosa van zatvora i o slaboj socijalnoj umreženosti. Neka istraživanja (Knežić, 2005) pokazuju da se starije osuđenice plaše i strepe od izlaska iz zatvora ako nemaju porodicu koja će ih prihvatiti. Iako neke od njih imaju porodicu ni ona nije uvek spremna na pružanje podrške (Knežić, 2017). Osuda i stigmatizacija okoline, pogotovo iz malih mesta i vrsta krivičnog dela koje su izvršile, ženama u poodmaklim godinama predstavlja veći teret od zatvorskih uslova.

Tabela 5. Zastupljenost odgovora na pitanje čija podrška van zatvora im je najvažnija dok su na odsluženju kazne

Kategorija odgovora	
Roditelji	53%
dete/deca	41%
suprug/partner	26%
Rodbina	16%
prijatelji van zatvora	8%
nije mi potrebna podrška, sama sam sebi dovoljna	5%

Zatvorenice kao najvažniju podršku koju dobijaju u zatvoru prepoznaju onu koja dolazi od vaspitača (službe za tretman), a zatim stražara, pa ostalih osuđenica. Ovakva zastupljenost odgovora svedoči da je za zatvorenice značajnija formalna podrška koju dobijaju od ustanove nego neformalna koju dobijaju od ostalih zatvorenica. Iako moramo uzeti kao mogućnost da su ispitanice donekle davale i socijalno poželjne odgovore, podaci koji slede će nam takođe potvrditi da se ostale osuđenice ne doživljavaju kao podržavajuće i prijateljski naklonjene.

⁴ Jedan deo ispitanica nema žive roditelje, ali nemamo informaciju o kojem procentu se radi.

Tabela 6. Zastupljenost odgovora na pitanje čija podrška u zatvoru im je najvažnija dok su na odsluženju kazne

Kategorija odgovora	
vaspitač/i (služba za tretman)	41%
stražari	28%
druge osuđenice koje sam ovde upoznala	24%
lekar	15%
sveštenik	7%
bez odgovora	7%
ničija	1%

Zanimalo nas je i koju vrstu pomoći zatvorenice procenjuju kao najpotrebniju dok su na odsluženju kazne. Njihovi odgovori ukazuju da potrebe koje imaju nisu uniformne, već da verovatno zavise od individualnih karakteristika kao što su: materijalno stanje, zdravstveni status, potrebe da se smisleno provede vreme (kroz posao ili obrazovanje), psihičko stanje. Nekoliko ispitanica (6) je pod opcijom "nešto drugo", gde su imale mogućnost da dopišu odgovor, dodalo "kontakt sa porodicom".

Tabela 7. Zastupljenost odgovora na pitanje koja vrsta podrške i pomoći im je najpotrebnija dok su na odsluženju kazne

Kategorija odgovora	
materijalna (paketi, novac)	28%
zdravstvena	24%
da imam mogućnost da radim	24%
da mogu sa nekim da popričam kada mi je teško	23%
da imam mogućnost da se obrazujem	15%
da imam mogućnost da učestvujem u slobodnim aktivnostima koje odaberem	12%
pravna – da imam informacije o svojim pravima	11%
kontakt sa porodicom	8%

Budući da se i u opštoj populaciji u nekim životno teškim situacijama i događajima ljudi okreću religiji i traže oslonac u njoj, želeli smo da utvrdimo u da li i na koji način zatvorenice nalaze podršku u veri.

Na pitanje da li im vera/religija predstavlja oslonac dok su na odsluženju kazne 72% zatvorenica je odgovorilo potvrdno, pri čemu je najviše njih kao razloge izdvojilo to što ih vera i molitva smiruju i pomažu im da se nose sa svakodnevnim životom, kao i da im pomaže da prihvate odgovornost za ono što su uradile (Tabela 8).

Tabela 8. Zastupljenost odgovora na pitanje da li im vera/religija predstavlja oslonac dok su na odsluženju kazne

Kategorija odgovora	
NE, nisam religiozna	26%
DA, jer me molitva i vera smiruju i pomažu da se nosim sa svakodnevnim životom u zatvoru	35%
DA, jer mi pomaže da prihvatim odgovornost za ono što sam uradila	24%
DA, nešto drugo	9%
DA, jer mi razgovor sa sveštenikom donosi utehu i olakšanje	8%
nema odgovora	3%

Nekoliko ispitanica dopisalo je odgovor pod "nešto drugo":

- religiozna sam, ali mi nije oslonac
- pokušavam da pronađem veru
- to je između mene i Boga
- verujem u dobro i u skladu sa samim sobom i sa drugima. Verujem da se čoveku vraća sve što daje!

Na osnovu malog broja odgovora u kategorijama da je sveštenik važan izvor podrške u zatvoru (Tabele 6), i da razgovor sa njim donosi olakšanje i utehu (Tabela 8), čini se da osuđenice religiju ne doživljavaju institucionalno već više lično. Dakle, iako veliki broj zatvorenica za sebe kaže da je religiozno čini se da im nije potreban kontakt sa duhovnikom kao podrška i usmerenje.

1.2 Odnosi sa drugim osuđenicama

Rezultati nekih istraživanja sprovedenih u ženskim zatvorima ukazuju na to da važnu ulogu u socijalizaciji zatvorenica i adaptaciji na nova pravila i uslove života mogu imati druge osuđenice sa kojima se deli isti životni prostor. Iz tog razloga nas je zanimalo da li se i u kojoj meri među njima uspostavljaju stabilne i trajne veze koje se mogu nazvati prijateljskim i da li one mogu biti podrška i oslonac tokom izdržavanja kazne.

Podaci pokazuju da 55% ispitanica za neke od žena koje je upoznala tokom izdržavanja kazne u zatvoru može da kaže da su joj prijateljice. Na pitanje koliko prijateljica ima u zatvoru, 42% žena odgovara da ih ima 1 ili 2, a 19% da ih ima 3 i više. Slični rezultati, da većina zatvorenica poklanja poverenje samo jednoj ili dve osobe, dobijeni su i u drugim studijama (Cantora et al., 2014; Greer, 2000; Kruttschnitt et al., 2000; Owen, 1998).

Na pitanje koji je za njih najvažniji razlog za druženje sa drugim osuđenicama, ispitanice su često zaokruživale nekoliko ponuđenih odgovora. Interesantno je da odgovori ukazuju da se najveći broj njih ne vodi pragmatičnim razlozima prilikom izbora prijatelja (da dobiju nešto, da razmene informacije, da im brže prođe vreme ili da imaju društvo za kafu i pušenje), već su za većinu najvažniji kriterijum za prisnije

druženje lične osobine koje cene kod drugih osuđenica. Oko 13% njih istovremeno bira za kriterijum i osobine koje ceni kod drugih ali i sličnost sa sobom. Nekoliko osuđenica je dopisalo odgovor "jer je tu i u dobru i u zlu" što ukazuje na to da vide prijateljicu kao psihološku podršku. Osuđenice koje su odgovarale da u zatvoru nemaju prijatelja birale su odgovor da je razlog za druženje, tj., kontakt sa drugim osuđenicama: "nemam izbora, boravimo u istom prostoru"; "osuđene smo jedna na drugu".

Tabela 9. Zastupljenost odgovora na pitanje da izdvoje najvažniji razlog za druženje sa drugim osuđenicama

Kategorija odgovora	N	
jer cenim neke njihove osobine	38	51%
jer su mi slične po nečemu	19	26%
jer nemam izbora, boravimo u istom prostoru	14	19%
imam društvo za pijeње kafe i pušenje	7	9%
da mi brže prođe vreme	7	9%
mogu da dobijem nešto što mi je potrebno	2	3%
ne družim se ni sa kim	2	3%
mogu da saznam neke korisne informacije	1	1%
nema odgovora	3	4%

Na pitanje da li misle da će po odsluženju kazne ostati u kontaktu sa nekim od osuđenica sa kojima su služile kaznu, oko 39% zatvorenica odgovara da sigurno ili verovatno neće, 18% nije sigurno, dok 43% misli da će verovatno ili sigurno ostati u kontaktu. Da li ovi podaci govore o tome da kao što su žene često "situacione izvršiteljke" krivičnih dela da su tako i "prijateljstva situaciona" u zatvoru? Razlozi mogu biti brojni (nepoverenje, ne žele da ih druga osoba podseća na život koje su provele u zatvoru, žele da zaborave taj period života....). Moglo bi se očekivati da osuđenice koje su kratko vreme u zatvoru i imaju kraće kazne, ne žele da stvaraju trajnije veze i da ih dalje održavaju, a da su one koje su već dugo tu, posle višegodišnjeg zajedničkog života i upućenosti na druge, silom prilika morale da izgrade neke dublje veze sa drugim zatvorenicama. Međutim, na osnovu uvida u podatke, ne može se uočiti neka veza između dužine boravka u zatvoru i spremnosti da se ostane u kontaktu sa drugim zatvorenicama po izlasku na slobodu.

Zatvorenice koje ne nameravaju da održavaju kontakt sa drugima po odsluženju kazne obrazlažu to sledećim tvrdnjama:

- nisam došla u zatvor da tražim prijatelje; (1 godina i 2 meseca)
- imam svoje prijatelje koji su napolju; (2 godine i 2 meseca)
- zato što nemam potrebe za tim, ne verujem u prijateljstvo koje se dešava u zatvoru; (3 godine)
- ovde smo prinuđene jedna na drugu, na slobodi većinu njih ne bih ni primetila na ulici; (1 godina i 11 meseci)
- druženje ovde je jedno, na slobodi ne želim ovakve osobe blizu moje dece; (11 meseci)
- svako ide svojim životom kad izađe; (14 godina)
- želela bih da što pre zaboravim ovo i da se više ne podsećam na zatvor; (9 meseci)

- ovde smo svako za sebe i moramo da budemo zajedno a ne zato što hoćemo; (7 godina i 4 meseca)

One koje nameravaju da budu u kontaktu sa ženama koje su upoznale u zatvoru i po odsluženju kazne smatraju:

- iz dosadašnjeg iskustva, znam da ima žena vrednih moje pažnje, vremena i energije; (3 godine i 2 meseca)
- jer je bila tu kada mi je bilo najteže; (2 godine i 6 meseci)
- zato što smo veoma slične i prija nam međusobni razgovor; (7 meseci)
- ima i kvalitetnih žena koje su shvatile svoje greške, a ta greška ne karakteriše nečiji ceo život; (2 godine i 7 meseci)
- iako je ovo zatvor, ovde ima i dobrih žena sa kojima sam ostvarila neki vid komunikacije, pa se možda čujemo i napolju; (8 meseci)
- upoznala sam jednu iskrenu osobu, čak i na ovakvom mestu, i sa takvom osobom bih se družila i napolju, prosto je; (1 godina i 10 meseci)
- provela sam godine sa par devojaka, žena, prošle mnogo toga, postale prijateljice i izgradile poverenje, onda kada je bilo najteže; (14 godina i 6 meseci)
- bili su pored mene u najtežim trenucima, više nego rodbina; (1 godina i 6 meseci)

U poslednjem pitanju tražile smo od ispitanica da nam navedu tri osobine koje im smetaju kod drugih osuđenica. Budući da je većina njih dalo sva tri odgovora na ovo otvoreno pitanje (samo 6% nije ništa odgovorilo) i imalo potrebu da doda još odgovora i komentare, imamo utisak da je ovo pitanje na neki način dalo ispitanicama šansu da iznesu svoje mišljenje o sredini i klimi u kojoj žive. Upotrebile su ukupno 81 različit termin, frazu, pridev na osnovu kojih se može stvoriti slika o njihovom doživljaju neprijateljskog okruženja u kojem žive. Najčešće navođeni termini dati su u Tabeli 10.

Tabela 10. Najčešće navođeni termini na pitanje da navedu tri osobine koje im smetaju kod drugih osuđenica

Termini	N odgovora
laž	24
dvoličnost, licemerje	12
ljubomora	11
nehigijena	11
zavist	9
bezobrazluk	7
zloba	7
koristoljublje	6
ogovaranje	6

Zatvorenice su produkovale jedan relativno bogat rečnik kojim se opisuje opasan i neprijateljski svet u koji je teško ući i opstati u njemu. To je svet koji "sa visine" gleda na pridošlice i dočekuje ih arogantnošću, uobraženošću, gordošću, "dizanjem nosa u oblake", zauzimanjem stava kao da je zatvor njihov, bahatošću, bestidnošću, bezobrazlukom, drskošću, hvalisavošću, kompleksima, nepoštovanjem. Svet koji je

odbojan i fizički (aljkavost, nehigijena, nemarnost, neurednost) i psihološki (lenjost, glupost, nekultura, neobrazovanost, nevaspitanje, prostakluk); u kome su drugi opasni i teški bilo zato što su agresivni, besni, svadljivi, ogorčeni, anksiozni, skloni maltretiranju, ili zato što su samoživi, sebični, gaze preko leševa da postignu cilj, alavi, halapljivi, pohlepni, koristoljubivi, manipulativni, zlobni, pakosni, oholi, podmukli, zavidni, bez empatije. Drugih zatvorenica se treba čuvati i držati ih na distanci jer se bave tuđim poslovima, gledaju u tuđe stvari, mešaju se u tuđe živote, ogovaraju, prigovaraju, radoznale su, spletkare, tračaraju, ljubomorne su i spremne da cinkare, prijave, dodvore se službenim licima, lažu, prevare, krađu, smeštaju kod straže, "slihtaju se", dvolične su, licemerne, nemaju svoje "ja", što su beskarakterne, neiskrene i nepravedne.

Sličnu sliku o interpersonalnim odnosima u zatvoru dobijaju i Špadijer-Džinić i sar. (2009) u svom istraživanju. Autorke navode da većina zatvorenica o tim "drugim ženama" govori sa mnogo netrpeljivosti, nekada i mržnje, opisujući ih kao bezosećajne, samožive, koristoljubive, potkupljive, lažljive, prevrtljive, nepouzdate, grube, proste.

Interesantno je da se dve karakteristike koje se smatraju tipičnim i za žensku zatvorsku populaciju, zloupotreba droga i homoseksualnost, spominju samo u po jednom odgovoru na ovo pitanje kod dve ispitanice ("*droga*" i "*lezbejke*") i kod jedne ispitanice kroz odgovor "*narkomanke*" u obrazloženju zašto ne želi da ostane u kontaktu sa drugim osuđenicama po izlasku iz zatvora. Na osnovu toga se može zaključiti ili da to nisu karakteristike koje im u značajnoj meri smetaju kod drugih ispitanica, ili da je to nešto o čemu se ne priča nekome ko ne pripada zatvorskom svetu. Pretpostavljamo da bi se kroz lični kontakt putem intervjua dobio bolji uvid u odnos zatvorenica prema ovim temama i da bi one bile spremnije da pričaju o njima.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

S obzirom na to da u ženskom zatvoru u Srbiji nije rađeno istraživanje koje se direktno bavi ispitivanjem interpersonalnih odnosa među osuđenicama i njihovim viđenjem najvažnijih izvora podrške za prevladavanje deprivacija zatvorskog života, prikazano istraživanje imalo je za cilj da stvori neke prve i relativno grube uvide u te teme. Smatramo da je proučavanje ovih tema izuzetno važno jer su adekvatni izvori podrške i pozitivni interpersonalni odnosi sa drugim ljudima osnova za bržu, lakšu adaptaciju na uslove života u zatvoru, za ublažavanje deprivacija i bolji kvalitet zatvorskog života, ali i preventiva od povratka u kriminalni stil života po napuštanju zatvora. Dobijene nalaze vidimo kao osnovu za istraživanje koje bi putem individualnih intervjua sa zatvorenicama produbilo uvide do kojih smo došle.

Podacima dobijenim na prigodnom uzorku zatvorenica potvrdili smo saznanja koja postoje u istraživanjima u ženskim zatvorima u drugim zemljama. Za žene koje imaju decu, najvažnija je deprivacija materinstva (Špadijer-Džinić i sar., 2009), odnosno odsustvo kontakta sa decom. Treba imati u vidu da mnoge majke viđaju decu mnogo ređe nego što na to imaju pravo, budući da deca često žive sa starateljima u drugom gradu što podrazumeva materijalni trošak za često jako

siromašne porodice. Neke zatvorenice i ne vole da ih deca vide u zatvorskom okruženju, jer misle da to može da ostavi loše posledice po njih ili je stres razdvajanja posle posete suviše veliki za obe strane.

Kao najvažniji izvor podrške van zatvora doživljavaju se roditelji. Oni su izvor podrške kako za mlađe zatvorenice koje su u zatvor došle iz života u primarnoj porodici, tako i za razvedene žene sa decom, samohrane majke, ali u udate žene. Iako je stav roditelja, prema članu porodice koji je u zatvoru nekada ambivalentan, oni se često pokazuju kao čvršći oslonac za žene nego (bivši) suprug/partner, pogotovu kada se radi o brizi i staranju za decu. Zatvorenice kao drugi važan izvor podrške vide decu, pretpostavljamo kao najvažniji motiv da se vrate normalnom životu bez kriminala. Podrška mogu biti i odrasla deca, najčešće majkama koje su usled dugogodišnjeg nasilja u porodici izvršile ubistvo. Ovakvo viđenje izvora podrške je slično onome koje je dobila Wright i sar. (2013) u svom istraživanju: kao najvažnije se izdvajaju podrška porodice i dece, jedino što za njene ispitanice veći značaj ima podrška prijatelja nego partnera. U našem istraživanju prijatelji se retko doživljavaju kao važan izvor podrške, što svedoči o nedovoljnoj uključenosti u socijalne mreže van zatvora i investiranju u njih.

Podrška od strane vaspitača i stražara doživljava se kao značajnija podrška u zatvoru nego podrška drugih osuđenica. Ovaj nalaz je važan jer sa jedne strane može da govori da službe u ženskom zatvoru na adekvatniji način obavljaju svoj posao (manje je osuđenica po jednom vaspitaču, ženski vaspitači su osetljivije na potrebe osuđenica, spremnije su na profesionalno usavršavanje), ali i sa druge strane da ne postoji izražena podrška i solidarnost među osuđenicama. Na osnovu nekih odgovora koje su same zatvorenice dopisivale, stiče se utisak da sebe ne doživljavaju kao deo te populacije, već da su se one, za razliku od ostalih žena, tu zatekle nesrećnim sticajem okolnosti.

Veliki broj ispitanica iz našeg uzorka je religiozan, i većini religija olakšava da se nose sa zatvorskom svakodnevicom. Budući da se sam sveštenik ne vidi kao važan izvor podrške bilo bi važno detaljnije ispitati šta za njih znači religija i da li je i na koji način praktikuju.

Po pitanju uspostavljanja dubljih i trajnijih prijateljskih veza sa drugim ispitanicama, naš uzorak je podeljen. Oko 55% zatvorenica smatra da je uspostavilo prijateljske veze u zatvoru, pri čemu većina njih ima jednu ili dve prijateljice sa kojima "deli dobro i zlo" i koje su im se našle u najtežim trenucima. Ono što im je važno kod prijateljica je da imaju neke osobine koje cene i po kojima su im slične. Drugi deo uzorka smatra da zatvor nije mesto gde se stiču prijatelji, "takve ljude" ne žele u svojoj blizini i žele da zaborave na zatvor kad izađu iz njega. Odnosi sa drugim zatvorenicama doživljavaju se kao nužno zlo usled privremenog života u istom prostoru, a na slobodi svaka treba da krene svojim putem i vrati se svojim pravim prijateljima i porodici. Ovakvi odnosi prema su-zatvorenicama odgovaraju onome što Severance (2005) u svom istraživanju prepoznaje kao "prijateljice", neko ko ima pozitivan uticaj, daje dobre savete i usmerava na pravi put, sa kim će se kontakt nastaviti i posle zatvora, i "poznalice", neko kome se ne veruje i sa kojim su kontakti situacioni, ko će biti zaboravljen izlaskom na slobodu. Međutim, Severance smatra

da, iako zatvorenice nisu sklone tome da to priznaju, zatvorska poznanstva mogu biti podržavajuća u nekim situacijama koje su za sve teške, npr. kad stignu loše vesti od kuće ili kada ih uhvati praznična depresija.

Kroz opis drugih osuđenica preko osobina koje kod njih ne vole, stičemo uvid u to kako zatvorenice percipiraju zatvorsko okruženje i interpersonalne odnose koji tu vladaju. Kao i u istraživanju Einat & Chena (2012), cinkarenje, ogovaranje, spletkarenje i tračarenje su veoma prisutni i neželjeni deo zatvorske svakodnevice, kojom takođe dominiraju i laž, ljubomora, manipulacija, odsustvo podrške i poverenja. Ovakva slika odgovara onoj koju su pre 10 godina zapazile i Špadijer-Džinić i sar. (2009) u istom ženskom zatvoru, ali i slikama dobijenim na osnovu istraživanja u zatvorima širom sveta u poslednjim decenijama: služenje kazne je usamljениčki put na kome druge osuđenice mogu više da odmognu nego da pomognu.

REFERENCE

- (1) Boudin, K. (1998) Lessons from a mother's program in prison: A psychological Approach Supports Women and Their Children, *Women & Therapy*, 21(1), 103-125.
- (2) Cantora, A., Mellow, J. & Schlager, M.D. (2016) Social Relationships and Group Dynamics Inside a Community Correction Facility for Women. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(9), 1016-1035.
- (3) Cantora, A., Mellow, J., & Schlager, M. (2014) What about nonprogrammatic factors? Women's perceptions of staff and resident relationships in a community corrections setting. *Journal of Offender Rehabilitation*, 53, 1-22.
- (4) Chesney-Lind, M., & Shelden, R.G. (2004) *Girls, Delinquency, and Juvenile Justice*. Belmont, CA: Thompson Wadsworth.
- (5) Cobbina, J.E. (2010) Reintegration success and failure: Factors impacting reintegration among incarcerated and formerly incarcerated women. *Journal of Offender Rehabilitation*, 49, 210–232.
- (6) Cooper, C., & Berwick, S. (2001) Factors affecting psychological well-being of three groups of suicide-prone prisoners. *Current Psychology*, 20(2), 169–182. <https://doi.org/10.1007/s12144-001-1025-0>
- (7) Dodge, M., & Pogrebin, M. (2001) Collateral Costs of Imprisonment for Women Complications of Reintegration. *The Prison Journal*, 81(1), 42-54.
- (8) Einat, T., & Chen, G. (2012) Gossip in a maximum security female prison: An exploratory study. *Women & Criminal Justice*, 22, 108-134.
- (9) Farkas, A. & Rand, K. (1999) Sex Matters: A Gender-Specific Standard for Cross-Gender Searches of Inmates. *Women & Criminal Justice*, 10(3), 31-55.
- (10) Garcia Coll, C, Surrey, J., Buccio-Notaro, P. & Molla, B. (1998) Incarcerated Mothers: Crimes and Punishments. In Garcia Coll, Surrey & Weingarten (Eds.): *Mothering against the Odds*. New York: Guilford.
- (11) Giallombardo, R. (1966) *Society of women: A study of a women's prison*. New York, NY: Wiley.
- (12) Giordano, P.C., Schroeder, R.D. & Cernkovich, S.A. (2007) Emotions and crime over the life-course: A neo-Meadian perspective on criminal continuity and change. *American Journal of Sociology*, 112, 1603–1661.
- (13) Gordon, J. (1999) Are conjugal and familial visitations effective rehabilitative concepts? *The Prison Journal*, 79, 119-124.

- (14) Greer, K. (2000) The changing nature of interpersonal relationships in women's prisons. *The Prison Journal*, 80, 442-468.
- (15) Ignjatović, Đ., & Ljubičić, M. (2011) Žene i zatvor: opšta pitanja i studija slučaja. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 59(1), 55-79.
- (16) Jiang, S., & Winfree L.T. Jr. (2006) Social Support, Gender, and Inmate Adjustment to Prison Life - Insights From a National Sample, *The Prison Journal*, 86(1), 32-55.
- (17) Knežić, B., (2005) Između čekića i nakovnja. U M. Blagojević (Ur.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, II tom, 545-549, AŽIN, Beograd.
- (18) Knežić, B., (2017) *Obrazovanje osuđenika: način da se bude slobodan*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (19) Konstantinović-Vilić, S. & Petrušić, N. (2010) *Žene, zakoni i društvena stvarnost*, Knjiga druga, Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, SVEN.
- (20) Kruttschnitt, C., & Gartner, R. (2003) Women's imprisonment. *Crime and Justice*, 30(1), 1–81.
- (21) Kruttschnitt, C., Gartner, R., & Miller, A. (2000) Doing her own time? Women's responses to prison in the context of the old and the new penology. *Criminology*, 38, 681-718.
- (22) Larsen, J., & Nelson, J. (1984) Women, friendship, and adaptation to prison. *Journal of Criminal Justice*, 12, 601-615.
- (23) Lord, E. (1995) A prison superintendent's perspective on women in prison. *The Prison Journal*, 75, 257-269.
- (24) McDonald, R., Jouriles, E.N., Ramisetty-Mikler, S., Caetano, R., & Green, C.E. (2006) Estimating the number of American children living in partner-violent families. *Journal of Family Psychology*, 20, 137–142.
- (25) Mršević, Z., (2016) Transrodne žene u zatvoru. U I. Stevanović & A. Batrićević (Ur.): *Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*, 259-270, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (26) Nikolić-Ristanović, V., (2000) *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Prometej.
- (27) Owen, B. (1998) *"In the mix": Struggle and survival in a women's prison*. Albany: State University of New York Press.
- (28) Pelissier, B., & Jones, N. (2006) Differences in motivation, coping style, and self-efficacy among incarcerated male and female drug users. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 30, 113-120.
- (29) Pollock, J. M. (2002) *Women, crime, and prison*. Belmont, CA: Wadsworth.
- (30) Propper, A.M. (1982) Make-believe families and homosexuality among imprisoned girls. *Criminology*, 20(1), 127-138.
- (31) Severance, T.A. (2005) "You know who you can go to": Cooperation and exchange between incarcerated women. *The Prison Journal*, 85, 343-367.
- (32) Singer, M., Bussey, J., Song, L., & Lunghofer, L. (1995) The Psychosocial Issues of Women Serving Time in Jail. *Social Work*, 40, 103-113.
- (33) Stevanović, I., (1998) Nasilje u porodici nije privatna stvar, *Temida*, 4, 27-32.
- (34) Sykes, G., (1958) *The Society of captives. A study of a maximum security prison*. New York: Princeton University Press.
- (35) Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O., & Simeunović-Patić, B., (2009) Žena u zatvoru – deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 51(3), 225-246.
DOI:10.2298/SOC0903225S
- (36) UNODC (2015) Program obuke Žene i zatvor verzija 1.0. Stranici pristupljeno 17.11.2019. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Zene_i_zatvor_CG.pdf

- (37) Ward, D. A., & Kassebaum, G.G. (1965). *Women's prison: Sex and social structure*. Chicago, IL: Aldine.
- (38) Warren, J.I., Hurt, S., Loper, A.B., & Chauhan, P. (2004) Exploring prison adjustment among female inmates: Issues of measurement and prediction. *Criminal Justice and Behavior*, 31, 624–645.
- (39) Wright, E. M., DeHart, D. D., Koons-Witt, B. A., & Crittenden, C. A. (2013) "Buffers" against crime? Exploring the roles and limitations of positive relationships among women in prison. *Punishment & Society*, 15, 71-95.

SUPPORT FOR FEMALE OFFENDERS: AN INSIDE VIEW

In the paper are presented some findings from literature on the characteristics and specificities of female prison population as well as on the sources of support which are recognized as the most important by female offenders. Interpersonal relations between inmates as source of support are insufficiently investigated in our prison community having in mind its importance for better adaptation to prison life and its quality. From the title of the paper it is easy to conclude that the main idea of the present research was to investigate different sources of support as seen by women offenders based on their own experience. The data was collected with the questionnaire from the convenient sample of women offenders from CI Požarevac. We were interested in finding out what they see as the most important sources of support out of prison and within it and what kind of relationships they establish with other inmates. The data was compared with the results from other studies that investigated these themes in female prisons, and we see the results of this explorative study as grounding for making more profound research on these topics.

KEY WORDS: *women`s prison / deprivation / social support / interpersonal relations*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 25-43
Originalni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 159.923.072
616.89-008.442.6

NARCIZAM SD₃ I NARCIZAM MODELA NARC: SLIČNOSTI I RAZLIKE*

Vesna Gojković*

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić u Novom Sadu

Marija Plahuta*

Jelena Dostanić*

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić u Novom Sadu

Nalazi o divergentnom koreliranju narcizma u okviru mračne trijade, posebno u odnosu na prosocijalne ishode, ukazali su na neophodnost merenja narcizma kao heterogene osobine. Istraživanjem smo proveravali da li dve crte dihotomnog modela narcizma NARC (Divljenje i Rivalitet) grade zajednički prostor sa crtama mračne trijade, kao i predikciju svih pet crta u odnosu na religioznost kao meru prosocijalnog ishoda. U tu svrhu primenjene su psihometrijske skale SD₃, NARQ i Skala religioznosti. Pokazalo se da sve crte merene skalama SD₃ i NARQ pripadaju latentnom prostoru 'mraka', s tim da je Divljenje 'najsvetliji' a da su Rivalitet i Psihopatija najmračniji elementi tog mernog prostora. Od svih crta merenih skalama SD₃ i NARQ, narcizam meren skalom SD₃ je jedini i to pozitivni prediktor religioznosti. Rezultati ukazuju na to da bliskost neke crte sa psihopatijom ima ključnu ulogu u određivanju stepena njenog antagonizma, kao i da je neophodno dalje ispitivati prirodu narcizma merenog skalom SD₃.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: vesna270165@gmail.com

* E-mail: plahuta.mp@gmail.com

* E-mail: jelena.dostanic.sm@gmail.com

KLJUČNE REČI: mračna trijada / Divljenje / Rivalitet / SD3 / NARQ / religioznost

1. UVOD

1.1. Narcizam kao osobina mračne trijade

Skлонost ljudi da nanose štetu i bol drugima zarad sopstvene koristi, sastavni je deo antagonističkog karaktera koji je operacionalizovan konstruktom mračne trijade (Paulhus & Williams, 2002). Taj sklop ličnosti određen je zajedničkim delovanjem tri maligne crte – narcizma, makijavelizma i subkliničke psihopatije. Svaka od ove tri crte je heterogena i daje svoj specifični doprinos jedinstvenoj dimenziji konstrukta mračne trijade. U osnovi je psihopatska bezdušnost i agresivnost (Furnham, Richards, & Paulhus, 2013), koja je udružena sa hostilnim i manipulativnim strategijama makijavelizma (Christie & Geis, 1970; Furnham et al., 2013), kao i narcističkom grandioznošću i doživljajem posebnosti (Campbell & Foster, 2007; Morf & Rhodewalt, 2001).

Iako neki autori ističu i moguće adaptibilne ishode osobina mračne trijade (Jonason, et al., 2017), mnogobrojna istraživanja tokom skoro dve decenije potvrđuju da je taj konstrukt značajno povezan sa negativnim i nepoželjnim ishodima, kao što su agresivnost (Paulhus, Curtis, & Jones, 2018), bolesno traženje senzacija (Gott & Hetzel-Riggin, 2018), impulsivnost (Ball, Tully, & Egan, 2018), odsustvo empatije (Heym, Firth, Kibowski, Sumich, Egan, & Bloxson, 2019). Isto tako, skoro dosledno, utvrđeno je da je narcizam, suprotno od ostale dve mračne crte, često povezan sa prosocijalnim ponašanjima: moralnim prosuđivanjem (Jonason, Strosser, Kroll, Duineveld, & Baruffi, 2015), odsustvom antisocijalnih ponašanja (Moor, & Anderson, 2019) i kognitivnom empatijom (Birkás, Gács, & Csathó, 2016). Takvi protivrečni nalazi navode na zaljučak o multidimenzionalnoj prirodi narcizma, odnosno da narcizam osim svoje mračne ima i ‘svetliju’ stranu (Rauthmann, & Kolar, 2012; Prusik, & Szulawski, 2019). Ne sporeći empirijski potvrđenu zloćudnost narcizma (Jones & Paulhus, 2010; Muris, Merckelbach, Otgaar, & Meijer, 2017), jedno od objašnjenja kontradiktornog koreliranja narcizma i sa prosocijalnim i sa antisocijalnim ishodima, odnosi se na način merenja, a samim tim i operacionalnog definisanja ove osobine (Veselka, Schermer, & Vernon, 2012). U okviru najčešće korišćene psihometrijske skale za merenje mračne trijade (SD3, Jones & Paulhus, 2014) narcizam je – preuzimanjem stavki iz skale NPI-40 (Raskin & Terry, 1988) – postavljen jednodimenzionalno (Persson, Kajonius, & Garcia, 2019). Zbog toga narcizam definisan skalom SD3 (SD3N) prvenstveno zahvata grandiozni narcizam (Hyatt et al., 2018) ne vodeći računa o mogućim pod-dimenzijama unutar samog grandioznog narcizma. Takav neizdiferencirani pristup grandioznom narcizmu najverovatnije zahvata i njegovu mračnu i njegovu ‘svetlu’ stranu (Miller, Lynam, Siedor, Crowe, & Campbell, 2018). Drugim rečima, pretpostavka je da SD3N dovoljno dobro ne pristupa antagonističkoj suštini ove osobine, usled čega se narcizam u nekim istraživanjima ispoljava kao socijalno poželjno ponašanje.

1.2. NARC model za merenje narcizma

Nasuprot tome, Bak i saradnici (Back et al., 2013) konstruišu dvodimenzionalni model za merenje grandioznog narcizma (NARC), koji pretpostavlja postojanje dve suprotne ali komplementarne dimenzije grandioznog narcizma: Divljenje kao interpersonalnu komponentu (asertivnost) i Rivalitet kao intrapersonalnu komponentu (antagonizam). Koja će dimenzija preovladati, zavisi od socijalnih okidača (Back, Küfner, & Leckelt, 2018). Model je operacionalizovan upitnikom NARQ (Narcisistic Admiration and Rivalry Questionnaire; Back et al., 2013). Istraživanja su pokazala da je Rivalitet značajan prediktor arogantnog i agresivnog ponašanja (Leckelt, Küfner, Nestler, & Back, 2015), želje za osvetom i maligne zavisti (Fatfouta, Gerlach, Schroder-Abe, & Merkl, 2015; Lange, Crusius, & Hagemeyer, 2016; Rogoza, Wyszynska, Mackiewicz, & Ciciuch, 2016). Divljenje je prediktor asertivnosti i društvene popularnosti (Leckelt et al., 2015), želje za uspehom, visokih ciljeva i benigne zavisti (Fatfouta et al., 2015; Lange et al., 2016; Rogoza et al., 2016). U odnosu na Petofaktorski model ličnosti, Divljenje je značajno pozitivno povezano sa bazičnom crtom Ekstraverzija, dok je Rivalitet značajno negativno povezan sa bazičnom crtom Saradljivost (Rogoza et al., 2016). Na osnovu teorijske i empirijske razlike između Rivaliteta i Divljenja (dve nezavisne, mada korelirane, dimenzije grandioznog narcizma) može se pretpostaviti da će Rivalitet biti bolje povezan sa antisocijalnim a Divljenje sa prosocijalnim ishodima.

1.3. Religioznost kao sklonost prosocijalnim ishodima

Iako mnogi psiholozi, posebno evolucionisti, ukazuju na kontraverznu prirodu odnosa morala (socijalno poželjnog ponašanja) i religioznosti (Norenzayan, 2014), nesporno je da religioznost ima veoma značajnu regulatornu društvenu funkciju: pored toga što je Bog ideja apsolutnog dobra, čime se konotiraju i pravila ponašanja, on je tu da kažnjava za nepoštovanje pravila. Institucionalizacija religije doprinela je efikasnijoj društvenoj kontroli i sankcionisanju neprimerenih ponašanja. Istraživanja su pokazala da verovanje u Boga značajno korelira sa negativnim stavom prema kriminalu 'belih okovratnika' (Corcoran, Pettinicchio, & Robbins, 2012), empatijom (Francis, Croft, & Pyke, 2012), altruizmom (Koenig, McGue, Krueger, & Bouchard, 2007) dobroćinstvom (Batson, Schoenrade, & Ventis 2002), bazičnim crtama Saradljivost i Savesnost, kao i niskim Psihoticizmom (Saroglou, 2001). Ovi rezultati su saglasni u različitim kulturama i religijama (Saroglou & Galand, 2004). Religioznost je značajan protektivni faktor antisocijalnog ponašanja u adolescenciji (Laird, Marks, & Marrero, 2011), ali i bizarnog i nasilničkog ponašanja u zatvoru (Kerley, Matthews, & Blanchard, 2005). U većini istraživanja, konstrukt religioznosti najčešće je meren upitnicima koji u suštini modeliraju Olportovu podelu na intrinzičnu (vera je sama sebi cilj) i ekstrinzičnu (vera ima instrumentalni karakter) religioznost (Allport & Ross, 1967).

Dosadašnja ispitivanja povezanosti religioznosti i mračne trijade takođe ukazuju na divergentnost koreliranja mračnih crta: narcizam pozitivno korelira sa osobinama religioznosti kao što su nada i bliskost, za razliku od ostale dve mračne crte koje su

negativno korelirane sasvim osobinama religioznosti (Kämmerle, Unterrainer, Dahmen-Wassenberg, Fink, & Kapfhammer, 2014). Slično tome, utvrđeno je da psihopatija i makijavelizam značajno negativno koreliraju sa intrinzičkom religioznošću, dok narcizam predviđa ekstrinzičnu religioznost (Łowicki, & Zajenkowski, 2017; Watson, Chen, Morris, & Ghorbani, 2018). Polazeći od tih nalaza, za potrebe ovog istraživanja religioznost je definisana kao sklonost ka prosocijalnim ponašanju čija povezanost sa tri vrste merenog narcizma (SD3N, Divljenje i Rivalitet), psihopatijom i makijavelizmom može da baci dodatnu svetlost na odnos između crta mračne trijade.

1.4. Predmet ovog istraživanja

Osnovni problem našeg rada bio je utvrditi odnos između osobina mračne trijade i osobina narcizma definisanih modelom NARC, odnosno, da li sobine mračne trijade i NARC dimenzije grade jedinstveni latentni prostor mračnih crta. Naša prva pretpostavka je da dimenzija Rivalitet u većoj meri pripada ovom prostoru nego SD3N i dimenzija Divljenje. Da bismo proverili pretpostavku da su SD3N i dimenzija Divljenje 'svetlije' osobine narcizma, testirali smo odnos mračne trijade, kao i NARC modela sa konstruktom koji operacionalizuje prosocijalno ponašanje, a to je religioznost. Naša početna predikcija je da će SD3N i Divljenje biti pozitivni prediktori religioznosti.

2. METOD

2.1. Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 70 učenika završnog razreda srednjih škola u Bajinoj Bašti, kao i 70 studenata Univerziteta u Beogradu, 50% devojaka i 50% mladića, prosečno starih 19.8 godina, metodom papir-olovka uz prisustvo istraživača, prema standardnoj testovnoj proceduri i uz prethodnu saglasnost uprave škole.

2.2. Instrumenti

Za merenje mračne trijade primenjena je psihometrijska skala SD3 (Jones & Paulhus, 2014), u standardizovanoj formi za srpsko govorno područje (Dinić, Petrović, & Jonason, 2018). SD3 se sastoji od 27 stavki, ravnomerno raspoređenih u tri supskale za merenje narcizma, makijavelizma i psihopatije. Skala je u Likert formi petostepenog izbora odgovora, i na našem uzorku iskazala je zadovoljavajuću pouzdanost ($\alpha=0.75$). Za merenje narcizma kao dihotomne osobine, primenjena je skala NARQ (Back et al., 2013), koja je za potrebe istraživanja prevedena sa engleskog na srpski jezik, i modifikovana iz šestostepene u petostepenu Likertovu skalu. Skala se sastoji od 18 stavki, podeljenih u dve dimenzije: Divljenje (težnja ka posebnosti; fantazije o sopstvenoj grandioznosti i šarmantnost) i Rivalitet (težnja ka moći, obezvređivanje drugih i agresivnost). Skala je na našem uzorku pokazala

zadovoljavajuću pouzdanost ($\alpha = 0.84$). Za merenje religioznosti korišćena je Skala religioznosti (Ljubotina, 2004).

Skala se sastoji od 24 stavke, u Likertovoj formi petostepenog izbora odgovora, koji se mogu ravnomerno razvrstati u tri dimenzije: Duhovnost (označava verovanje i religiozna iskustva, religioznost predstavlja lični izbor i može se razmatrati kao primarni aspekt vere); Ritualizam (upražnjavanje različitih obreda propisanih od strane verske zajednice); Uticaj vere na ponašanje (primena verskih načela u svakodnevnom životu). Skala je pokazala visoku pouzdanost na našem uzorku ($\alpha = 0.91$).

2.3. Analiza podataka

Statistička analiza je sprovedena u nekoliko uzastopnih koraka. Za utvrđivanje latentog prostora koji čine varijable merene upitnikom SD3 i NARQ, sprovedena je analiza glavnih komponenti (PCA). Za utvrđivanje povezanosti između svih mernih varijabli korišćen je bivarijantni korelacioni metod, pa su rezultati tumačeni na osnovu korelacija nultog reda i njihovih kvadrata koji govore o procentu zajedničkog sadržaja (preklapanja) dve neparcijalizovane varijable, što čini efekat linearne povezanosti vidljivijim. Za utvrđivanje parcijalnog doprinosa osobina mračne trijade i dimenzija Divljenje i Rivalitet u predikciji prosocijalnog ishoda - religioznosti, primenili smo višestruku regresionu analizu. Konačno, analiza mreža je korišćena radi procene smera i snage uzajamne povezanosti dimenzija mračne trijade i dimenzija narcizma definisanih skalom NARQ. Analiza mreža je srazmerno nov pristup ispitivanja topografije bivarijantnih odnosa koji omogućava vizuelnu reprezentaciju centralnosti i redundantnosti poređenih varijabli. Mada je analiza mreža izvorno razvijena kao suprotnost tradicionalnom pristupu koji počiva na pretpostavci o latentnom izvoru varijabilnosti, ta dva pristupa ne moraju da se međusobno isključuju jer pružaju komplementarnu sliku o linearnim vezama između posmatranih varijabli (Epskamp & Fried, 2018). Tamo gde je prikladno, nivo statističke značajnosti je bio definisan kao $\alpha = 0.05$.

3. REZULTATI

3.1. Analiza glavnih komponenti

Kako bi se proverilo na koji način se osobine mračne trijade i osobine narcizma merene upitnikom NARQ grupišu u latentnom prostoru, sprovedena je analiza glavnih komponenti. Ekstrahovana je jedna principijelna komponenta (Tabela 1) čiji latentni koren prelazi vrednost 1 i koji objašnjava oko 49% ukupne varijanse. Može se videti da sve analizirane varijable zasićuju latentnu komponentu u istom smeru, tako da sve varijable pripadaju istom prostoru mraka. Rivalitet i Psihopatija najviše, a dimenzija Divljenje najmanje zasićuje latentnu komponentu i jedina je čiji je komunalitet ispod vrednosti 0.4.

Tabela 1: Matrica komponenti i komunaliteti
 za crte mračne trijade, Divljenje i Rivalitet

	Zasićenje	h ²
Makijavelizam	.666	.444
Psihopatija	.745	.555
Narcizam	.696	.485
Rivalitet	.768	.590
Divljenje	.597	.356

3.2. Bivarijatna korelaciona analiza

Tabela 2 sažima bivarijatne korelacije između merenih varijabli.

Tabela 2: Deskriptivna statistika, pouzdanosti i bivarijatne korelacije
 između varijabli SD3, NARQ i Religioznosti

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	AS	SD	
1. Mračna trijada											79.06	13.04	
2. Makijavelizam	.84**										28.57	6.43	0.68
3. SD3N	.70**	.40**									26.19	4.59	0.37
4. Psihopatija	.79**	.47**	.34**								24.29	5.68	0.51
5. Religioznost	.14	.12	.26**	-.02							72.44	18.78	
6. Duhovnost	.16	.16	.28**	-.03	.92**						24.79	9.08	0.80
7. Ritualizam	.02	.01	.17	-.09	.88**	.69**					25.71	7.37	0.73
8. Uticaj vere na ponašanje	.21*	.17*	.23**	.11	.77**	.60**	.54**				21.94	4.75	0.64
9. NARQ	.45**	.26**	.41**	.40**	.02	.05	-.04	.05			46.14	10.27	
10. Divljenje	.29**	.15	.37**	.20*	.08	.10	.04	.06	.88**		27.20	6.56	0.82
11. Rivalitet	.50**	.31**	.33**	.52**	-.06	-.03	-.12	.03	.82**	.45**	18.94	5.46	0.74

3.2.1. Povezanost unutar psihometrijskih skala

Korelacije unutar konstrukta mračne trijade pokazuju da SD3N ima najslabiju povezanost kako sa ukupnim skorom SD3 (48% zajedničke varijanse), tako i sa Makijavelizmom (16% zajedničke varijanse) i Psihopatijom (12% zajedničke varijanse). Najjaču povezanost sa ukupnim skorom ima Makijavelizam (69% zajedničke varijanse), a nešto slabiju Psihopatija (62% zajedničke varijanse). Psihopatija i Makijavelizam su umereno povezani i dele 22% varijanse. Korelacije unutar upitnika NARQ pokazuju da dve osobine narcizma međusobno značajno pozitivno koreliraju i dele 20% varijanse. Divljenje sa ukupnim skorom NARQ deli 77% varijanse, a Rivalitet 67% zajedničke varijanse. Sve dimenzije unutar konstrukta religioznosti su značajno pozitivno povezane sa ukupnim skorom a i međusobno. Dimenzija Duhovnost deli čak 85% varijanse sa ukupnim skorom, dok je Uticaj vere na ponašanje najslabije povezan kako sa ukupnim skorom (deli 60% varijanse) tako i sa dimenzijom Ritualizam (30% zajedničke varijanse).

3.2.2. Povezanost SD3 i NARQ

Ukuni skor NARQ značajno pozitivno korelira sa ukupnim skorom SD3 (20% zajedničke varijanse) kao i obe njegove dimenzije, pri čemu je znatno jača povezanost Rivaliteta (25% zajedničke varijanse) nego Divljenja (8% zajedničke varijanse). Ukupni narcizam NARQ je vrlo slabo povezan sa Makijavelizmom (7% zajedničke varijanse), i u jednakoj meri sa SD3N (17% zajedničke varijanse) i Psihopatijom (16% zajedničke varijanse). Divljenje je najjače povezano sa SD3N (14% zajedničke varijanse), a vrlo nisko sa Makijavelizmom (svega 2% zajedničke varijanse) i Psihopatijom (3% zajedničke varijanse); za razliku od Rivaliteta koji je najjače povezan sa Psihopatijom (27% zajedničke varijanse) i slabije i u gotovo približnoj meri sa SD3N (11% zajedničke varijanse) i Makijavelizmom (10% zajedničke varijanse). Zanimljivo je da najveći procenat zajedničke varijanse (27%) Psihopatija deli sa Rivalitetom, dok SD3N ravnomerno deli varijansu sa obe dimenzije NARQ (14% Divljenje i 11% Rivalitet). Makijavelizam je ‘najslabija karika’ jer ima najslabije korelacije sa dimenzijama NARQ i ukupnim skorom ovog upitnika (7% zajedničke varijanse).

3.2.3. Povezanost mračne trijade i religioznosti

Između konstrukta mračne trijade i religioznosti, merenih ukupnim skorom, nema statistički značajne povezanosti, kao ni Psihopatije sa osobinama religioznosti. Ukupan skor SD3 i Makijavelizam su značajno povezani sa dimenzijom religioznosti. Uticaj vere na ponašanje, ali dele vrlo mali procenat zajedničke varijanse (4% i 3%). Međutim, SD3N ostvaruje statistički značajnu povezanost sa ukupnim skorom religioznosti (svega 6% zajedničke varijanse), kao i sa dimenzijama Duhovnost (svega 7% zajedničke varijanse), Uticaj vere na ponašanje (svega 5% zajedničke varijanse) i Ritualizam (svega 2% zajedničke varijanse).

3.2.4. Povezanost modela NARC i religioznosti

Bivarijatna analiza naših podataka nije otkrila nikakvu statistički značajnu povezanost između ukupnog skora skale NARQ i religioznosti, kao ni statistički značajnu povezanost osobina Divljenje i Rivalitet sa bilo kojom osobinom religioznosti.

3.3. Višestruka regresiona analiza

Iako je bivarijatna korelaciona analiza pokazala vrlo slabu povezanost varijabli SD3, i odsustvo povezanosti varijabli NARQ sa religioznošću, primenom višestruke regresione analize, uz statističku kontrolu pola i starosti ispitanika, pokušali smo da utvrdimo da li postoji neki potencijalni supresorski efekat. Kriterijumi su bili ukupna religioznost, kao i njene tri dimenzije, a prediktori u prvom bloku su bili pol i starost, zatim u drugom dimenzije upitnika SD3, a u trećem su uključene i dimenzije upitnika NARQ.

Tabela 3: Regresioni modeli: osobine SD3 i NARQ kao prediktori ukupnog skora religioznosti i dimenzije Duhovnost

Blok	Prediktori	Ukupna religioznost					Duhovnost				
		β	R^2	F	ΔR^2	ΔF	β	R^2	F	ΔR^2	ΔF
1	Pol	.08					.13				
	Starost	-.14	.03	1.81			-.12	.03	2.09		
2	Pol	-.01					.03				
	Starost	-.13					-.11				
	SD3 Makijavelizam	.07	.10	3.09*			.12	.12	3.60**		
	SD3N	.28**					.28**				
3	SD3 Psihopatija	-.17			.08	3.86*	-.18			.09	4.50**
	Pol	-.01					.03				
	Starost	-.15					-.12				
	SD3 Makijavelizam	.08					.13				
	SD3N	.30**	.12	2.62*			.29**	.13	2.81**		
	SD3 Psihopatija	-.09					-.13				
	Divljenje	.05					.05				
Rivalitet	-.18			.02	1.42	-.14			.01	0.85	

* $p < .05$; ** $p < .01$

Tabela 4: Regresioni model: osobine SD3 i NARQ kao prediktori dimenzija Uticaj vere na ponašanje i Ritualizam

Blok	Prediktori	Uticaj vere na ponašanje					Ritualizam				
		β	R^2	F	ΔR^2	ΔF	β	R^2	F	ΔR^2	ΔF
1	Pol	-.02					.06				
	Starost	-.15	.02	1.51			-.11	.02	1.13		
2	Pol	-.07					-.02				
	Starost	-.13					-.12				
	SD3 Makijavelizam	.08	.08	2.30*			-.02	.07	1.85		
	SD3N	.21*					.23*				
3	SD3 Psihopatija	-.02			.06	2.76*	-.17			.05	2.31
	Pol	-.07					-.03				
	Starost	-.14					-.14				
	SD3 Makijavelizam	.08					-.01				
	SD3N	.23*	.09	1.80			.24*	.09	1.83		
	SD3 Psihopatija	.02					-.09				
	Divljenje	.01					.06				
Rivalitet	-.11			.01	0.58	-.20			.02	1.74	

* $p < .05$; ** $p < .01$

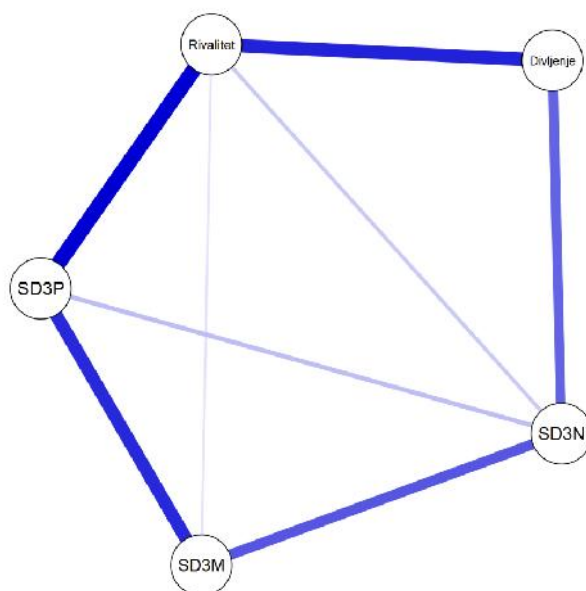
Iz Tabela 3 i 4 se može videti da je u odnosu na sva četiri kriterijuma (ukupan skor religioznosti, Duhovnost, Uticaj vere na ponašanje i Ritualizam) SD3N jedini značajan pozitivan prediktor. Međutim, procenti objašnjene varijanse su relativno slabi – 12% Religioznosti merene ukupnim skorom, 13% dimenzije Duhovnost, dok Uticaj vere na ponašanje i Ritualizam imaju sa SD3N svega po 9% zajedničke varijanse. Uvođenjem dimenzija NARQ u regresioni model, u 3. bloku, SD3N ostaje

inkrementalno validan. Pol i starost nisu značajni prediktori ni jedne kriterijumske varijable. Dakle, rezultati višestruke regresione analize su potvrdili nalaz dobijen bivarijatnom korelacionom analizom – veći stepen izraženosti SD3N predviđa jaču sklonost ka religioznosti i svim njenim osobinama.

3.4. Analiza mreža

Analiza mreža pomoću JASP 0.11.1 softvera korišćena je da bi se ispitala i grafički predstavila međusobna bivarijatna povezanost dimenzije skala SD3 i NARQ. Kako bi se minimizirale prividne korelacije i istakle jedinstvene interakcije između varijabli, korišćena je mreža parcijalnih korelacija (Epskamp, Borsboom, & Fried, 2018). Konkretno, korišćen je regularizovan EBICglasso (Extended Bayesian Information Criterion Graphical Least Absolute Shrinkage and Selection Operator) metod procene (Epskamp & Fried, 2018). Procenjivane su tri mere centralnosti: Snaga (Degree/Strength), Blizina (Closeness) i Posrednost (Betweenness), a pored toga i centralizovani Zhang koeficijent grupisanja, kako predlažu Konstantini i saradnici (Constantini et al., 2015) za prilagođen lasso metod, koji uz nisku centralnost može ukazivati na redundantnost dimenzije (Constantini et al., 2019). Rezultati analize mreža su prikazani na Slici 1 i Slici 2.

Slika 1. Struktura mreže parcijalnih korelacija između SD3 dimenzija: Makijavelizam, Psihopatija i Narcizam, i NARQ dimezija: Divljenje i Rivalitet.

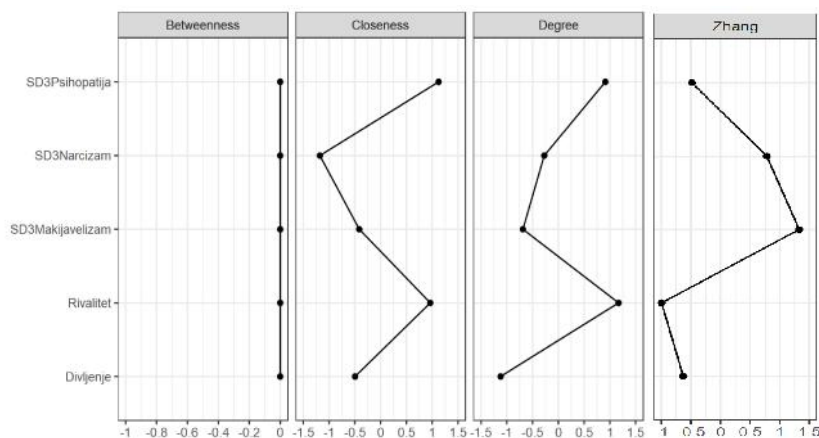

Napomena. SD3M=Makijavelizam, SD3P=Psihopatija

Od mogućih 10 veza dobijeno je 8 značajnih parcijalnih korelacija. Grafički prikaz mreže se može videti na Slici 1, gde linija označava pozitivnu povezanost, a njena debljina oslikava jačinu povezanosti. Kao što se može videti, sve dimenzije su značajno pozitivno povezane osim Psihopatije i Makijavelizma sa Divljenjem; veze na kojima nisu dobijene značajne parcijalne korelacije. Psihopatija i Makijavelizam su sa Divljenjem spojeni preko Rivaliteta, odnosno SD3N. Najjače veze su između Psihopatije i Rivaliteta, kao i Rivaliteta i Divljenja. Najslabija je povezanost između Makijavelizma i Rivaliteta. Značajne razlike u intenzitetu povezanosti su samo između veza Psihopatija-Rivalitet, Divljenje – Rivalitet i Psihopatija – Makijavelizam u odnosu na snagu veza Makijavelizam – Rivalitet i SD3N – Rivalitet.

Najcentralnije dimenzije su Psihopatija i Rivalitet. Te dve osobine imaju najviši indikator snage i blizine, što se može videti na Slici 2. Snaga podrazumeva sumu zasićenja na konkretnu crtu, a blizina prosečnu udaljenost crte od svih ostalih. Divljenje i Makijavelizam imaju najnižu snagu, dok SD3N ima najnižu blizinu (Closeness). Posrednost (Betweenness), koja oslikava koliko puta se konkretna dimenzija nalazi na najkraćem putu između neke druge dve dimenzije, je za sve crte u mreži ista i jednaka nuli. Najviši koeficijent grupisanja imaju Makijavelizam i SD3N, što ih uz najniže indikatore centralnosti, snage i blizine, čini u najvećoj meri redundantnim u konkretnoj mreži. Drugim rečima, promene u njima bi u najmanjoj meri dovele do promene u čitavom sistemu crta.

Slika 2. Indikatori centralnosti i Zhang koeficijenti grupisanja za dimenzije SD3 i NARQ;

4. DISKUSIJA

4.1. Odnos osobina mračne trijade i narcizma NARC modela: pozicija svih tipova narcizma u merenom prostoru

Primenom komplementarnih statističkih postupaka, dobijen je skoro podudaran nalaz o odnosima merenih varijabli. Analize glavnih komponenti govori u prilog pretpostavke da svih pet merenih osobina pripadaju jednoj latentnoj dimenziji. Prema stepenu komunaliteta narcistička osobina Rivalitet daje najveći doprinos principijelnoj komponenti, čak nešto jači nego Psihopatija. Slede SD3N, Makijavelizam i u najmanjoj meri Divljenje. Analiza mreže potvrđuje da je najjača parcijalna povezanost između Psihopatije i Rivaliteta, i da su te dve crte u centru ‘mračnih osobina’. Divljenje nije povezano ni sa Psihopatijom ni sa Makijavelizmom; to su jedine dve parcijalne korelacije koje ne definišu mrežnu topologiju mernog prostora. Prema analizi mreže, SD3N je različitim jačinama povezan sa svim varijablama, dok Divljenje, osim sa svojim komplementom Rivalitetom, ima značajnu povezanost samo sa SD3N. U celom prostoru mreže, Divljenje i makijavelizam imaju najmanju snagu. Makijavelizam je jače povezan sa SD3N, nego sa Rivalitetom. I prema bivarijatnoj korelacionoj analizi, Rivalitet je narcistička osobina bliža Psihopatiji (27% zajedničke varijanse) nego SD3N (12% zajedničke varijanse). Divljenje sa Psihopatijom deli svega 3% zajedničke varijanse.

Stepen bliskosti sa psihopatijom je široko prihvaćeni kriterijum u određivanju nomološke mreže jezgra antagonističkog karaktera (Glenn & Sellbom, 2015). Naši nalazi ukazuju da Rivalitet (intrapersonalna, protektivna i averzivna komponenta narcisa) svakako pripada tom jezgru. Zanimljivo je da Divljenje, kao grandiozna i asertivna spoljašnjost narcisa vrlo slabo pripada merenom prostoru, što je saglasno ranijim nalazima da narcisi u interpersonalnim strategijama koriste mehanizme koji su socijalno poželjni, kako bi zadobili divljenje okoline i tako hranili svoj sujetni self (Back et al., 2013; Leckelt et al., 2018).

4.2. Sličnosti i razlike između SD3N i Divljenja: da li je SD3N postavljen ‘prosocijalno’:

Naši nalazi ne idu u prilog ranije iznetim argumentima da je SD3N postavljen (samo) prosocijalno i da je usmeren na asertivnost (Pailing, Boon, & Egan, 2014; Heym et al., 2019; Veselka, Schermer, & Vernon, 2012). S obzirom na to da i SD3N i narcizam modela NARC mere grandiozni narcizam, očekivan je nalaz da SD3N u skoro jednakoj meri korelira sa obe osobine NARC modela – sa Divljenjem deli 14% varijanse, a sa Rivalitetom 11% varijanse. Bivarijatna korelaciona analiza kao i analiza mreže, pokazuju da je SD3N, za razliku od Divljenja, povezan i sa svim ostalim ‘mračnim’ crtama. SD3N je ‘uprljan’ i makijavelizmom i psihopatijom i Rivalitetom, dok je Divljenje snažno ‘podržano’ samo Rivalitetom. Prema PCA, SD3N za razliku od Divljenja, u skoro jednakoj meri kao i Makijavelizam zasićuje

apstrahovanu komponentnu. To bi značilo da se SD3N ne odnosi samo na ‘svetlu’ spoljašnjost - asertivnu stranu narcizma, nego i da obuhvata njegovu antagonističku, hostilnu suštinu. Ovaj zaključak donekle potkrepljuju i novija istraživanja faktorske strukture NPI 40 (Dinić, & Vujić, 2019), koja pokazuju da ovaj upitnik meri i adaptibilnu (autoritet, sujeta i superiornost) i maladaptivnu stranu narcizma (manipulativnost i egzibicionizam).

4.3. Predikcija prosocijalnog ishoda - odnos mračne trijade, Divljenja i Rivaliteta sa religioznošću:

Ispitujući dalje ‘prosocijalnost’ narcizma SD3 i Divljenja, kao i pretpostavku da mračna trijada može imati pozitivne ishode, uvedena je kriterijumska varijabla Religioznost. Naši rezultati pokazuju da odgovor na postavljeno problemsko pitanje nije jednostavan, i da je odnos između ovih heterogenih konstrukata višeslojan. Bivarijantnom analizom utvrđeno je da između ukupnih skorova mračne trijade i religioznosti nema značajne povezanosti, što implicira zaključak da mereni konstrukti nisu u istom prostoru. Međutim, utvrđene pozitivne korelacije između osobina oba konstrukta, posebno SD3N i osobina religioznosti, iako su slabog inteziteta te podrazumevaju niske procenat zajedničke varijanse, daju osnova za dalje razmatranje. Suprotno očekivanom, ni jedna dimenzija NARQ modela nije značajno povezana sa konstruktom religioznosti. Višestrukom regresionom analizom potvrđeno je da je SD3N jedini značajan pozitivni prediktor svih dimenzija religioznosti. Kada se u model uvedu i dve dimenzije narcizma NARQ, SD3N ostaje inkrementalno validan. Parcijalni doprinosi SD3N u odnosu na sve dimenzije religioznosti su skromni, ali ipak objašnjavaju veći procenat kriterijumske varijable nego neparcijalizovani SD3N. Jasno je da narcizam oslobođen zajedničke varijanse sa crtama mraka postaje ‘svetliji’ (Miller, Vize, Crowe, & Lynam, 2019) i da jača njegova prediktivna moć u odnosu na prosocijalni kriterijum.

Međutim, ostaje nejasno zašto Divljenje, koje pretpostavljeno meri socijalno poželjne oblike ponašanja narcisa nije pozitivan, a Rivalitet negativni prediktor religioznosti. Tim pre, jer su ranija istraživanja grandioznog narcizma (primenom upitnika NPI 40) i religioznosti pokazala da religiozni ljudi imaju izraženiji narcizam od nereligioznih, naročito sklonost ka samopromociji i potrebu za divljenjem (Hermann, & Fuller, 2017). Istovremeno, utvrđeno je da religiozni ljudi ateiste percipiraju kao narcise (Dubendorff & Luchner, 2016). Narcistička sklonost ka religiji je površna i u cilju održanja slike o sebi (Shaw, 2000); za narcise, biti crkveno lice (kao i lider uopšte) je veoma privlačno, jer podrazumeva poštovanje, divljenje, moć nad drugima, a biti član verske zajednice omogućava uvažavanje i prihvatanje (Shaw, 2000; Grijalva, et al., 2015). Drugi autori su smatrali da ovi rezultati govore u prilog tome da je narcizam socijalno poželjna osobina savremene kulture (Lasch, 2018); odnosno da je visoko korelativan sa Ekstraverzijom (Paulhus, & Williams, 2002; Lee, & Ashton, 2014) pa se manifestuje kroz prosocijalne ishode (Pailing, Boon, & Egan, 2014; Heym et al., 2019). Moguće je da rešenje ove zagonetke sledi iz same konceptualizacije mračne trijade i konstrukta religioznosti.

Prema Paulhus & Williams (2002), kompozitni skor SD3 je rezultat preklapajućeg dejstva mračnih crta, a ispoljavanje pojedinačnih mračnih crta zavisi od spoljašnjih uticaja (Kavangh Signal, & Taylor, 2013). U odnosu na religioznost, izgleda da narcizam kao deo mračne trijade, zajedno sa primesama makijavelizma, ali ne i psihopatije, pre 'hvata' odnos ljudi prema religiji, nego narcizam NARC modela. Odnosno, kao što je ranije rečeno, SD3N ne obuhvata samo 'svetlu' stranu. Istovremeno, treba imati u vidu da ni konstrukt religioznosti ne obuhvata samo socijalno poželjna ponašanja, nego i osobinu religijskog fanatizma u okviru dimenzije Uticaj vere na ponašanje.

Ova dimenzija definisana je kao socijalna posledica religioznih uverenja i podrazumeva isključivost i versku netoleranciju. Na primer, jedna od stavki ove dimenzije glasi *'Nisam pristalica braka s pripadnicima druge vere.'* Izražena netrpeljivost prema drugim ljudima je sastavni deo makijavelističke hostilnosti i negativnih interpersonalnih strategija (Fehr, & Samsom, 2013). Psihopatija međutim, nema ni jednu značajnu povezanost sa religioznošću. Koliko je nama poznato, veoma retka i uglavnom indirektna istraživanja ovog problema, govore o tome da izraženost psihopatskih crta ličnosti negativno korelira sa verom u Boga (Lilienfeld, Latzman, Watts, Smith, & Dutton, 2014), i da veći broj odlazaka u crkvu predviđa manji stepen devijantnog i delinkventnog ponašanja (Laird, Marks, & Marrero, 2011). Jedno istraživanje na ženskom studentskom uzorku pokazalo je da je psihopatija, zajedno sa makijavelizmom i sadizmom (ali ne i narcizmom), značajan prediktor ekstremnog verskog radikalizma (Chabrol, Bronchain, Morgades Bamba, & Raynal, 2019). Međutim, treba imati u vidu i to da psihopatija podrazumeva eksplicitnu agresiju i bezdušnost (Hare, & Neumann, 2009), bez nastojanja da se ova ponašanja maskiraju ili opravdaju (Porter, & Woodworth, 2006), odnosno da su drugačiji 'okidači' za ispoljavanje agresivnosti (anti-socijalnosti) psihopatije u odnosu na narcizam (Jones, & Paulhus, 2010). U tom smislu, osobe sa izraženim socijalno averzivim karakterom, koje odlikuju narcizam i makijavelizam, iako nemaju lični doživljaj vrednosti koji religija konotira, skloni su korišćenju segmenta verskog kodeksa koji bi bio saglasan antagonističkom odnosu prema ljudima. Izraženost narcizma kao osobine ovog karaktera, može biti značajan činilac prihvatanja religioznih uverenja i poštovanja pravila ponašanja.

Na osnovu naših nalaza, mogli bismo reći da je SD3N jedina osobina mračne trijade koja primarno definiše sklonost ka religioznosti, i to kroz sve tri merene dimenzije: kao posedovanje ličnih verskih uverenja, obavljanje verskih rituala i primenu religioznih načela u socijalnim relacijama. Imajući u vidu da su naš uzorak činili adolescenti sa izraženom osobinom makijavelizma, koje inače odlikuje asertivni, grandiozni narcizam (Lapsley, & Aalsma, 2006), moguće je da je sklonost ka religiji socijalno integrišuća komponenta. Odnosno, moguće je da Divljenje nije pozitivni prediktor religioznosti jer ne sadrži i izvestan stepen 'mraka' (za razliku od SD3N), koji nalazimo i u prosocijalno postavljenom konstrukt religioznosti.

ZAKLJUČAK

Generalno gledajući, prema dobijenim rezultatima, narcizam je nesumnjivo ‘mračna’ osobina ličnosti i gradi suštinu antagonističkog karaktera, nezavisno od toga da li je postavljen jednodimenzionalno ili dvodimenzionalno. U odnosu na latentni prostor koji čini mračna trijada, poseban značaj ima Rivalitet, narcistička dimenzija bliska psihopatiji, jer podrazumeva averzivne mehanizme očuvanja narcističke slike o sebi, koji se često ispoljavaju i kao otvorena agresija (Back et al., 2013). U odnosu na prosocijalne ishode, kao što je religioznost, pozitivnu povezanost sa narcizmom upitnika SD3 treba interpretirati osobinama koje su u domenu interpersonalnih strategija kao što su manipulativnost i privilegovano pravo (McHoskey, 1995); na taj način religioznost je u službi narcističke pozicije averzivnog karaktera. Pozitivna povezanost mračne trijade i religioznosti govori zapravo o ljudima koje odlikuje verska netolerancija, isključivost i netrpeljivost prema drugima.

Međutim, ove nalaze treba vrlo oprezno razmatrati, jer istraživanje ima nekoliko bitnih ograničenja. Najpre, korelacije koje su dobijene između merenih varijabli su vrlo niskog inteziteta, pa je i procenat objašnjene varijanse nizak. To nije redak slučaj u psihologiji, posebno kada je reč o prediktivnoj vrednosti mračne trijade u okviru prosocijalnog ponašanja, kao što je radno okruženje na primer (Zettler et al., 2011; Veres et al., 2017), ali je time znatno ograničena mogućnost generalizacije zaključka. Drugo, uzorak su delimično činili maturanti srednjih škola, a delimično studenti iz Beograda, pa je moguće da bi drugačiji rezultati bili dobijeni na različito strukturiranom uzorku. Iako su u ranijim istraživanjima na uzroku adolescenata primenjivani upitnik SD3 (Pabian, De Backer, & Vandebosch, 2015; Klimstra, Sijtsema, Henrichs, & Cima, 2014), kao i NARQ (Wurst et al., 2017), specifičnost adolescentskog uzrasta je uvek potencijalni izvor ograničenja. Treće, pouzdanost SD3N je vrlo niska, a obzirom da je upravo ova osobina ‘glavni glumac’ istraživanja, dobijene nalaze moramo interpretirati sa rezervom. Konačno, moguće je da bi neki drugi kriterijum prosocijalnog ponašanja omogućio jasniji uvid u odnos između merenih varijabli. Ipak, smatramo da je ovaj rad značajan doprinos razumevanju složene ljudske prirode, kako sklonosti ljudi da amoralna ponašanja predstavljaju kao vrednosno ispravna, tako i daljoj analizi prirode i određenja narcizma.

LITERATURA

- (1) Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967) Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443
- (2) Back, D. M., Kufner, A. C. P., Dufner, M., Rauthmann, J. F., Denissen, J. J. A. (2013) Narcissistic Admiration and Rivalry: Disentangling the Bright and Dark Sides of Narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 105, No. 6, 1013–1037
- (3) Back, M. D., Küfner, A. C., & Leckelt, M. (2018) Early impressions of grandiose narcissists: A dual-pathway perspective. In *Handbook of trait narcissism* (pp. 309-316). Springer, Cham.

- (4) Ball, L., Tully, R., & Egan, V. (2018) The influence of impulsivity and the Dark Triad on self-reported aggressive driving behaviours. *Accident Analysis & Prevention*, 120, 130-138.
- (5) Batson, C. D., N. Ahmad, D. A. Lishner, and J.-A. Tsang. (2002) Empathy and altruism. In *Handbook of positive psychology*, edited by C. R. Snyder and S. J. Lopez, pp. 485–98. New York: Oxford University Press. Batson, C. D.,
- (6) Birkás, B., Gács, B., & Csathó, Á. (2016) Keep calm and don't worry: Different Dark Triad traits predict distinct coping preferences. *Personality and Individual Differences*, 88, 134-138.
- (7) Campbell, W. K., & Foster, J. D. (2007) The narcissistic self: background, an extended agency model, and ongoing controversies. In C. Sedikides, & S. Spencer (Eds.), *Frontiers in social psychology: the self* (pp. 115–138). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- (8) Chabrol, H., Bronchain, J., Morgades Bamba, C. I., & Raynal, P. (2019) The Dark Tetrad and radicalization: personality profiles in young women. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 1-12.
- (9) Christie, R., & Geis, F. L. (1970) *Studies in Machiavellianism*. New York: Academic Press.
- (10) Costantini, G., Epskamp, S., Borsboom, D., Perugini, M., Mottus, R., Waldorp, L.J., & Cramer, A.O.J. (2015) State of the art personality research: a tutorial on network analysis of personality data in R. *Journal of Research in Personality*, 54, 13–29. doi:10.1016/j.jrp.2014.07.003
- (11) Costantini, G., Richetin, J., Preti, E., Casini, E., Epskamp, S., & Perugini, M. (2019) Stability and variability of personality networks. A tutorial on recent developments in network psychometrics. *Personality and Individual Differences*, 136, 68-78. doi:10.1016/j.paid.2017.06.011
- (12) Corcoran, K. E., Pettinicchio, D., & Robbins, B. (2012) Religion and the acceptability of white-collar crime: A cross-national analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51(3), 542-567.
- (13) Dinić, B. M., Petrović, B., & Jonason, P. K. (2018) Serbian adaptations of the Dark Triad Dirty Dozen (DTDD) and Short Dark Triad (SD3). *Personality and Individual Differences*, 134, 321-328.
- (14) Dinić, B.M., & Vujić, A. (2018) Five-factor model best describes Narcissistic Personality Inventory across different item response formats. *Psychological Reports*. Manuscript in press. <https://doi.org/10.1177/0033294118794404>
- (15) Dubendorff, S., and Andrew F. Luchner. "The perception of atheists as narcissistic." *Psychology of Religion and Spirituality* 9.4 (2017): 368.
- (16) Epskamp, S., Borsboom, D., & Fried, E. I. (2018) Estimating psychological networks and their accuracy: A tutorial paper. *Behavior Research Methods*, 50(1), 195-212. doi: 10.3758/s13428-017-0862-1
- (17) Epskamp, S., & Fried, E. I. (2018) A tutorial on regularized partial correlation networks. *Psychological methods*, 23(4), 617-634. doi:10.1037/met000167
- (18) Fatfouta, R., Gerlach, T. M., Schröder-Abé, M., & Merkl, A. (2015) Narcissism and lack of interpersonal forgiveness: The mediating role of state anger, state rumination, and state empathy. *Personality and Individual Differences*, 75, 36-40.
- (19) Fehr, B., & Samsom, D. (2013) The Construct of Machiavellianism: Twenty Years Later. *Advances in personality assessment*, 9, 77.
- (20) Francis, L. J., Croft, J. S., & Pyke, A. (2012) Religious diversity, empathy, and God images: Perspectives from the psychology of religion shaping a study among adolescents in the UK. *Journal of Beliefs & Values*, 33(3), 293-307.

- (21) Furnham, A., Richards, S.C., & Paulhus, D.L. (2013) The Dark Triad of personality: A 10 year review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3) 199-216. doi:10.1111/spc3.12018
- (22) Glenn, A. L., & Sellbom, M. (2015) Theoretical and empirical concerns regarding the dark triad as a construct. *Journal of Personality Disorders*, 29(3), 360-377. doi:10.1521/pedi_2014_28_162
- (23) Gott, A. J., & Hetzel-Riggin, M. D. (2018) What did you expect? Substance use expectancies mediate the relationships between dark triad traits, substance use, and substance preference. *Psychological reports*, 121(5), 831-852.
- (24) Grijalva, E., Harms, P. D., Newman, D. A., Gaddis, B. H., & Fraley, R. C. (2015) Narcissism and leadership: A meta-analytic review of linear and nonlinear relationships. *Personnel Psychology*, 68(1), 1-47.
- (25) Hare, R. D., & Neumann, C. S. (2009) Psychopathy: Assessment and forensic implications. *The canadian journal of psychiatry*, 54(12), 791-802.
- (26) Hermann, A., & Fuller, R. (2017) Trait narcissism and contemporary religious trends. *Archive for the Psychology of Religion*, 39(2), 99-117.
- (27) Heym, N., Firth, J. L., Kibowski, F., Sumich, A. L., Egan, V., & Bloxson, C. (2019) Empathy at the heart of darkness: empathy deficits that bind the Dark Triad and those that mediate indirect relational aggression. *Frontiers in psychiatry*, 10, 95
- (28) Hyatt, C. S., Sleep, C. E., Lynam, D. R., Widiger, T. A., Campbell, W. K., & Miller, J. D. (2018) Ratings of affective and interpersonal tendencies differ for grandiose and vulnerable narcissism: a replication and extension of Gore and Widiger (2016). *Journal of Personality*, 86(3), 422-434.
- (29) Jonason, P. K., Strosser, G. L., Kroll, C. H., Duineveld, J. J., & Baruffi, S. A. (2015) Valuing myself over others: The Dark Triad traits and moral and social values. *Personality and Individual Differences*, 81, 102-106. DD
- (30) Jonason, P. K., Foster, J. D., Egorova, M. S., Parshikova, O., Csathó, Á., Oshio, A., & Gouveia, V. V. (2017) The Dark Triad traits from a life history perspective in six countries. *Frontiers in psychology*, 8, 1476.
- (31) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014) Introducing the short dark triad (SD3) a brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21(1), 28-41.
- (32) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2010) Different provocations trigger aggression in narcissists and psychopaths. *Social Psychological and Personality Science*, 1(1), 12-18
- (33) Kämmerle, M., Unterrainer, H. F., Dahmen-Wassenberg, P., Fink, A., & Kapfhammer, H. P. (2014) Dimensions of religious/spiritual well-being and the dark triad of personality. *Psychopathology*, 47(5), 297-302.
- (34) Kavanagh, P. S., Signal, T. D., & Taylor, N. (2013) The Dark Triad and animal cruelty: Dark personalities, dark attitudes, and dark behaviors. *Personality and Individual Differences*, 55(6), 666-670.
- (35) Kerley, K. R., Matthews, T. L., & Blanchard, T. C. (2005) Religiosity, religious participation, and negative prison behaviors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(4), 443-457.
- (36) Klimstra, T. A., Sijtsema, J. J., Henrichs, J., & Cima, M. (2014) The Dark Triad of personality in adolescence: Psychometric properties of a concise measure and associations with adolescent adjustment from a multi-informant perspective. *Journal of Research in Personality*, 53, 84-92.
- (37) Koenig, L. B., McGue, M., Krueger, R. F., & Bouchard Jr, T. J. (2007) Religiousness, antisocial behavior, and altruism: Genetic and environmental mediation. *Journal of Personality*, 75(2), 265-290.

- (38) Laird R. D., Marks L. D., Marrero M. D. (2011) Religiosity, self-control, and antisocial behavior: religiosity as a promotive and protective factor. *J. Appl. Dev. Psychol.* 32, 78–85 10.1016/j.appdev.2010.12.003
- (39) Lange, J., Crusius, J., & Hagemeyer, B. (2016) The evil queen's dilemma: Linking narcissistic admiration and rivalry to benign and malicious envy. *European Journal of Personality*, 30(2), 168-188.
- (40) Lapsley, D. K., & Aalsma, M. C. (2006) An empirical typology of narcissism and mental health in late adolescence. *Journal of Adolescence*, 29(1), 53-71.
- (41) Lasch, C. (2018) *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. WW Norton & Company.
- (42) Leckelt, M., Wetzel, E., Gerlach, T. M., Ackerman, R. A., Miller, J. D., Chopik, W. J., ... & Richter, D. (2018) Validation of the Narcissistic Admiration and Rivalry Questionnaire Short Scale (NARQ-S) in convenience and representative samples. *Psychological assessment*, 30(1), 86.
- (43) Lee, K., & Ashton, M. C. (2014) The dark triad, the big five, and the HEXACO model. *Personality and Individual Differences*, 67, 2-5.
- (44) Lilienfeld, S. O., Litzman, R. D., Watts, A. L., Smith, S. F., & Dutton, K. (2014) Correlates of psychopathic personality traits in everyday life: Results from a large community survey. *Frontiers in psychology*, 5, 740.
- (45) Łowicki, P., & Zajenkowski, M. (2017) No empathy for people nor for God: The relationship between the Dark Triad, religiosity and empathy. *Personality and Individual Differences*, 115, 169-173.
- (46) Ljubotina, D. (2004) Razvoj novog instrumenta za mjerenje religioznosti. u: *Ćubela Vera Adorić, Ilija Manenica, Zvezdan Penezić (ur.), XIV. dani psihologije u Zadru, Odsjek za psihologiju, Zagreb*.
- (47) McHoskey, J. (1995) Narcissism and machiavellianism. *Psychological reports*, 77(3), 755-759.
- (48) Miller, J. D., Lynam, D. R., Siedor, L., Crowe, M., & Campbell, W. K. (2018) Consensual lay profiles of narcissism and their connection to the Five-Factor Narcissism Inventory. *Psychological Assessment*, 30(1), 10.
- (49) Miller, J. D., Vize, C., Crowe, M. L., & Lynam, D. R. (2019) A Critical Appraisal of the Dark-Triad Literature and Suggestions for Moving Forward. *Current Directions in Psychological Science*, 0963721419838233.
- (50) Moor, L., & Anderson, J. R. (2019) A systematic literature review of the relationship between dark personality traits and antisocial online behaviours. *Personality and Individual Differences*, 144, 40-55.
- (51) Morf, C. C., & Rhodewalt, F. (2001) Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177-196. doi:10.1207/S15327965PLI1204_1
- (52) Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017) The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the dark triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 183-204.
- (53) Norenzayan, A. (2014) Does religion make people moral?. *Behaviour*, 151(2-3), 365-384.
- (54) Pabian, S., De Backer, C. J., & Vandebosch, H. (2015) Dark Triad personality traits and adolescent cyber-aggression. *Personality and Individual Differences*, 75, 41-46.
- (55) Pailing, A., Boon, J., & Egan, V. (2014) Personality, the Dark Triad and violence. *Personality and Individual Differences*, 67, 81-86.
- (56) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002) The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of research in personality*, 36(6), 556-563.

- (57) Paulhus, D. L., Curtis, S. R., & Jones, D. N. (2018) Aggression as a trait: the Dark Tetrad alternative. *Current opinion in psychology*, 19, 88-92.
- (58) Persson, B. N., Kajonius, P. J., & Garcia, D. (2019) Revisiting the structure of the Short Dark Triad. *Assessment*, 26(1), 3-16.
- (59) Porter, S., & Woodworth, M. (2006) Psychopathy and aggression. *Handbook of psychopathy*, 481-494.
- (60) Prusik, M., & Szulawski, M. Ł. (2019) The relationship between the Dark Triad personality traits, motivation at work, and burnout among HR recruitment workers. *Frontiers in psychology*, 10, 1290.
- (61) Raskin, R., & Terry, H. (1988) A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of personality and social psychology*, 54(5), 890.
- (62) Rauthmann, J. F., & Kolar, G. P. (2012) How "dark" are the Dark Triad traits? Examining the perceived darkness of narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Personality and Individual Differences*, 53(7), 884-889.
- (63) Rogoza, R., Żemojtel-Piotrowska, M., Rogoza, M., Piotrowski, J., & Wyszynska, P. (2016) Narcissistic admiration and rivalry in the context of personality metraits. *Personality and Individual Differences*, 102, 180-185.
- (64) Saroglou, V. & Galand, P. (2004) Identities, values, and religion: A study among Muslim, other immigrant, and native Belgian young adults after the 9/11 attacks. *Identity: An International Journal of Theory and Research* 4:97– 132.
- (65) Saroglou, V. (2001) Religion and the five factors of personality: A meta-analytic review. *Personality and Individual Differences* 32:15–25.
- (66) Shaw, J. A. (2000) Narcissism as a motivational structure: The problem of personal significance. *Psychiatry*, 63(3), 219-230.
- (67) Veres, J. C., Eva, N., & Cavanagh, A. (2017) The influence of dark triad student volunteers: Analysis of commitment, motivation, and leadership. *Academy of Management Proceedings*, 2017(1). doi:10.5465/ambpp.2017.13467
- (68) Veselka, L., Schermer, J. A., & Vernon, P. A. (2012) The Dark Triad and an expanded framework of personality. *Personality and Individual Differences*, 53(4), 417-425. doi:10.1016/j.paid.2012.01.002
- (69) Watson, P. J., Chen, Z. J., Morris, R. J., & Ghorbani, N. (2018) Religion within a Dark Triad Ideological Surround: Pluralistic Self as Dialogue across Private, Communal, and Public Space. In *Research in the Social Scientific Study of Religion, Volume 29* (pp. 377-400). BRILL.
- (70) Zettler, I., & Solga, M. (2013) Not Enough of a 'Dark' Trait? Linking Machiavellianism to Job Performance. *European Journal of Personality*, 27, 545–554.

THE SD3 MEASURE OF NARCISSISM AND THE NARCISSISM OF THE NARC MODEL: DIFFERENCES AND SIMILARITIES

Divergent status of Narcissism vis-à-vis two other Dark Triad traits with respect to correlations with different psychosocial outcomes have suggested the need for multidimensional approach to its conceptualization and measurement. Here we have investigated a) whether and how Admiration and Rivalry (the two dimensions of the dichotomous NARC model of grandiose narcissism) fit in the same measurement domain with the Dark Triad traits; and b) the predictive value of all five traits relative to religiosity, as an indication of prosocial outcome. Our findings suggest that Admiration is the brightest and Rivalry and Psychopathy are the darkest elements of the latent dimension encompassing all traits defined by SD3 and NARQ psychometric scales. The SD3 measure of Narcissism was the only trait predictive of religiosity. The data suggest that vicinity to Psychopathy is the key evidence for trait's antagonistic nature, and that future scrutiny of the SD3 measure of Narcissism is acutely needed.

KEY WORDS: Dark Triad / Admiration / Rivalry / SD3 / NARQ / Religiosity

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 45-56
Originalni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 342.738(497.11)

PRIVACY AND DIGITAL LITERACY: WHO IS RESPONSIBLE FOR THE PROTECTION OF PERSONAL DATA IN SERBIA?*

Ivana Stepanović*
Institute for Criminological and Sociological Research, Belgrade

While privacy laws fail to fully protect personal data in a digital form, especially considering capacities for storing them and the speed of sharing and multiplying them, individuals are responsible to safeguard their privacy online and take steps to prevent abuse. However, this requires technical skills and digital literacy which entails up-to-date knowledge on digital privacy protection and use of a whole set of devices, software, browser extensions and encryption techniques. The General Data Protection Regulation is an attempt to redeem control over privacy protection and divide responsibility between users and other subjects such as data controllers, data processors and other authorities. However, in countries outside the EU where citizens are not protected by the GDPR, the emphasis is much more on individual responsibility. The aim of this paper is to stress out the importance of dividing responsibility for privacy protection among different actors in Serbia.

KEYWORDS: *privacy / personal data / digital literacy / digital identities / GDPR*

* This paper is a result of research Project "Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention" (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

* E-mail: ivana.stepanovic@gmail.com

INTRODUCTION

Data protection has become a crucial aspect of privacy protection in general. In fact, privacy today is often reduced to the privacy of data both on the level of theory and in the realm of law because an individual itself is often reduced to data (Lyon, 2010: 325). Due to the prevalence of smartphones, social networks, cloud servers and big data, protecting "data relating to an identifiable individual" is the key element of protecting one's privacy in the contemporary world (Politou, et al 2018). Personal data is a concept that encompasses not just names, addresses, identification numbers and passport numbers, but also all data that can be traced back to an individual including photos, browsing history, profiles on social networks, online activity and anything that leaves a digital trace. All of these traces collectively constitute "digital doubles" that are transparent and traceable on the internet (Haggerty, Eriscon, 2000: 605).

Ubiquitous technologies capable of collecting huge amounts of personal data, tracking locations and monitoring activities are therefore perceived as surveillance technologies. They allow identifying, monitoring and tracking digital doubles due to unconstrained ability to collect, share, duplicate and reuse personal data. Moreover, the internet of things makes these surveillance technologies deeply embedded into personal lives (Schaar, 2009: 46), invading private as well as public spaces (Moreham, 2006; Nissenbaum, 1998) and leaving individuals entangled in complex surveillance networks (Gilliom, Monahan, 2013: vii). This is why claims about "surveillance society" (Lyon, 1994; Murakami Wood, 2009; Fuchs, 2010; Gilliom, Monahan, 2013) and "post-privacy era" (Meyrowitz, 2002; Heller, 2011; Schaar, 2009; Schramm, 2012) are so prevalent. However, it can also be argued that privacy is not an abandoned concept but a notion that has been transformed and redefined to adjust itself to the logic of big data. Rather than understanding privacy in the sense of concealment of information that is considered as private, it should be perceived as an ability to have "more control and transparency" on the way personal data is being used and reused (Politou et al 2018).

Due to the intricate mechanisms for privacy protection online and data protection strategies that involve using a whole set of technologies and understanding how they function, individuals are forced to rely on their online privacy literacy to protect their data. This new literacy refers to knowledge that is far more complex than reading and calculating, but also entails the ability to understand and control personal data on the internet (Pangrazio, Selwyn, 2018). The responsibility is therefore shifted to the individual who is disempowered as communication technologies come with significant limitations regarding privacy protection.

In the EU, the General Data Protection Regulation is an attempt to redeem control and transparency regarding the processing of data, but also an attempt to divide responsibility for privacy protection among different actors. Despite currently existing technical problems with implementing certain principles of the GDPR such as consent withdrawal and the right to be forgotten (Politou et al 2018), this legislation has created a framework for effective protection of personal data giving

individuals more control over their privacy. In Serbia, Data Protection Law is created to meet the EU standards and comply with the GDPR, but the law fails to cover some aspects of data protection and its implementation which was supposed to start on August 2019 is still uncertain because many subjects who should be bound by this law are not ready to start implementing it¹. In countries such as Serbia which are not in the EU and are not protected by the GDPR, individuals feel that they are much more responsible for their privacy and data protection and are forced to rely on their digital literacy as they cannot count on the protection by the subjects who are collecting and processing their data. In the second chapter, I will analyse the modern and redefined notion of literacy which includes digital literacy and knowledge about online data protection. In the third chapter, I will discuss the GDPR's division of responsibilities among different actors and analyse the impact of this division on individual privacy. In the fourth chapter, I will discuss the issue of individual and collective responsibility for data protection in Serbia, map the problematic areas and stress out the importance of sharing responsibilities among different actors involved in storing and processing of personal data.

1. DIGITAL LITERACY IN THE CONTEXT OF PRIVACY PROTECTION

Digital literacy is a new type of literacy which has emerged with new digital technologies and it means that being literate no longer entails only the basic skills such as reading, writing and calculating, but also knowledge and understanding of complex systems (Pieschl, Moll, 2016, Baker, 2010). Digital literacy means not only knowing how to use digital technologies in everyday life but also knowing how to use them efficiently, responsibly and productively. This means that technology has altered the very nature of literacy (Kuzmanović, 2017) and it is now becoming increasingly more intricate and difficult to grasp. Since digital technologies keep evolving very fast introducing new features and daily updates, being digitally literate means being able to adjust to new changes and constantly update knowledge.

The need for improving digital literacy worldwide has been emphasised after the 2016 presidential election in the US when the Cambridge Analytica scandal has shown that consequences of poor digital literacy can lead to aggravating consequences such as mass manipulation of voters (Breakstone et al. 2018). Some authors have pointed out that digital transformation should be accompanied by the development of digital skills and even introducing an internationally accepted digital literacy index (Krish et al. 2018), while others have emphasised the importance of "media literacy" in the digital era and "post-truth era" (Friesem, 2019). In Serbia, standards for the development of digital competence are defined only on a basic

¹ Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti <https://www.poverenik.rs/> (Accessed: 05.09.2019)

level and there are not many pieces of research that could assess the level of digital literacy in this country (Kuzmanović, 2017).

Digital literacy is crucial for everything one does online including researching information, filtering information, fact-checking, communicating and protecting privacy by safeguarding personal data (Pieschl, Moll, 2016; Kuzmanović, 2017). It can even be claimed that the "capacity to understand and control one's personal data is now a crucial part of living in contemporary society" (Pangrazio, Selwyn, 2018). However, privacy protection online requires using a whole set of strategies, understanding multifaceted systems of encryption, knowledge on various privacy settings available across different platforms or electronic devices, reading and understanding of various privacy policies and capability of grasping complex information systems. This means that it is virtually impossible to have any kind of privacy online without digital literacy, and yet digital literacy requires advanced knowledge in different fields (Moll and Pieschl, 2016: 239).

Even if we narrow down digital literacy to data literacy, it is still spread across different fields of knowledge. Some authors have tried to define "online privacy literacy" by specifying its different aspects such as knowledge about practices of organisations, institutions as well as online service providers, knowledge about technical aspects of data protection, knowledge about the legal framework in a specific country and understanding of user strategies for protecting individual privacy (Trepte, et al. 2014). However, as defined in this way, online privacy requires persistent efforts of individuals to take care of their personal data. This is essentially an aspect of neoliberal governmentality which is not confined to the repression of individual's freedom but also promotes individual's responsibility for their own self and increasing of their "intellectual capacities" (Rose, 1991: 4). Privacy is something so inherent to the self, that its protection requires specific knowledge about individual rights as well as technological possibilities for protecting personal data. As neoliberalism supports an ethics of individual autonomy and individual responsibility (Wrenn, Waller, 2017), the neoliberal subject is held responsible for its knowledge about dimensions of the right to privacy which is an aspect of the self.

But paradoxically, even though the internet is (or should be) available to everyone, not everyone has the same control over their privacy online as individuals are limited by their knowledge and digital literacy as well as technologies themselves and their built-in mechanisms for privacy protection and data sharing. Namely, modern technology offers only limited options for privacy protection that are only partially safeguarding personal data, while the logic of big data is undermining the whole concept of individual privacy on the internet. As a result, efforts to protect privacy despite these limitations are deemed as futile even with individuals who are digitally literate (Baruh, Popescu, 2015: 597).

On the one hand, individuals are faced with the responsibility to protect their privacy and there is a growing demand for developing strategies for education on privacy literacy. Some recent research projects have shown that persons with high-level privacy literacy have privacy concerns and lack of trust towards data-driven companies (Rosenthal et al. 2019) which is why they feel that protection of personal

data is their responsibility, especially on social media. However, due to the "increasing difficulty in managing one's online personal data", there is a feeling of a loss of control which is also known as "privacy fatigue" at the same time, as some existing researches suggest (Choi, Park, Jung, 2017). This is why individuals feel as if they are forced to use digital technologies that are invading their privacy in order to work, play, communicate and maintain their personal relationships while the duty to protect their privacy online seems like a daunting task.

Can privacy simply be a responsibility of an individual alone, or should the responsibility be shifted to other actors as well? As some suggest, it can be argued that privacy is itself a prerequisite for responsibility as "one cannot assume responsibility for something without first articulating what it is that one is assuming responsibility for, and the right to privacy protects the 'drafting space' in which to articulate it" (Hajdin, 2018). And if this is the case, then protecting privacy should be enabled and provided for the individual by a certain authority. And even if an individual is partially responsible for protecting his/her privacy, there is a need to divide responsibility in such a way to include different actors involved in collecting and processing personal data. This is due to the very nature of online platforms which, given that they often offer user-generated content (this is the case for the social media and other platforms), require a "dynamic interaction between platforms, users and public institutions" rather than allocating responsibility to only one central actor (Helberg, Pierson, Poell, 2017). Hence, privacy protection does not necessarily need to be a burden for an individual alone who has to master online privacy literacy, but it can be perceived as a shared responsibility of different actors.

2. GDPR: INDIVIDUAL VS COLLECTIVE RESPONSIBILITY

The General Data Protection Regulation (GDPR)² has transformed the way privacy is understood today in the context of online data protection. Its primary goal is to protect the human right to privacy and ensure respect of private and family life, communication and personal data (Prlja, 2018: 92). It stipulates that personal data should be processed "lawfully, fairly and in a transparent manner in relation to the data subject"³. Furthermore, this regulation specifies that there should be an explicit and legitimate purpose for data processing (purpose limitation), that data collected and processed should be adequate, relevant and limited (the principle of data minimisation), that the data should be accurate and kept up to date (accuracy), kept no longer than necessary for the specific purpose (storage limitation) and processed in such a way that personal data are secured and protected (integrity and confidentiality) while the controller is responsible for compliance with this regulation (accountability)⁴.

² General Data Protection Regulation <https://gdpr-info.eu/> (Accessed: 21.08.2019.)

³ General Data Protection Regulation, Article 5 <https://gdpr-info.eu/art-5-gdpr/> (Accessed: 21.08.2019)

⁴ Ibid.

The GDPR is a document which makes the first step towards regulating data privacy on a global level as it is the first regulation that sets standards for protecting privacy worldwide. Since it is applicable within the EU, it is designed to regulate all segments of the internet that affect EU citizens and therefore already has an impact across global platforms and institutions that are processing personal data of residents of the EU countries. Its key postulates about privacy are therefore affecting the whole world. The GDPR defines privacy as the right to have control over personal data. Starting from the premise that collecting and processing data for various purposes is inevitable and that the right to privacy in the age of big data can no longer be the right to total anonymity or the right to concealment of data. The concept of ideal privacy may be lost in a certain way, but this document tries to redeem the right to privacy of data by giving more control to individuals. This is only achievable by defining roles and dividing responsibilities.

According to the GDPR, privacy protection is the responsibility of a number of actors. The individual or the 'data subject' is responsible to respect the principle of consent as stipulated in article 7 of the GDPR⁵. This means that the data subject can give its consent to the controller of the information to processing of his or her personal data, but can also withdraw this consent at any time. However, a data subject has to be clearly informed about the processing of personal data and the request for consent should be "presented in a manner which is clearly distinguishable from other matters, in an intelligible and easily accessible form, using clear and plain language"⁶. This means that an authority who collects and processes data also shares responsibility with an individual who is referred to as data subject.

Responsibility is therefore shared between different actors: data subject, controller, processor, third party, data protection officer and supervisory authority. It is important to distinguish these actors and their roles but, most importantly, understand their responsibilities. While 'controller' is a "natural or legal person, public authority, agency or another body which determines purposes and means of the processing of personal data", the 'processor' is a "natural or legal person, public authority, agency or other body which processes personal data on behalf of the controller"⁷. According to Article 4, the data controller is considered to be "the principal party for responsibilities such as collecting consent, managing consent-revoking, enabling right to access, etc."⁸. This means that the data controller has more responsibilities than the data processor who only works on their behalf. Additionally, a third party is a subject authorised to process personal data by either controller or processor.

⁵ General Data Protection Regulation, Article 7 <https://gdpr-info.eu/art-7-gdpr/> (Accessed: 21.08.2019)

⁶ Ibid.

⁷ General Data Protection Regulation, Article 4, <https://gdpr-info.eu/art-4-gdpr/> (Accessed: 21.08.2019)

⁸ GDPR EU <https://www.gdpreu.org/the-regulation/key-concepts/data-controllers-and-processors/> (Accessed: 21.08.2019)

Data subjects, data controllers, data processors and third parties are subjects who directly interact with personal data. But to ensure compliance with the GDPR, this regulation introduces authorities responsible for overseeing data protection. Data protection officer is an authority within a company that processes the personal data of EU citizens and is responsible for monitoring a company's approach to data protection making sure that it is in line with the GDPR. The supervisory authority is an independent public authority established by the EU country whose role is to monitor compliance with the GDPR.

But because the GDPR is only a legal framework for resolving a set of very complex technical matters, its implementation is still problematic. Two key aspects of this legislation that are enabling more privacy in the sense of individual control over personal information are the consent withdrawal and the right to be forgotten. However, it is difficult to practically achieve either of these two rights. Namely, practical problems vary from a difficulty to provide a proof that the revocation has been achieved to the impossibility to remove personal data due to the design of mechanisms that protect the privacy of data and many economic and "public-good" reasons which are disabling total consent withdrawal (Politou, et al 2018). But despite the fact that achieving consent withdrawal and the right to be forgotten remains to be a challenge both legally and technologically, the GDPR has revolutionised the way we think about privacy online.

Ever since this legislation has entered into force in May 2018, privacy on the internet has changed its meaning as it is now a shared responsibility. This means that protecting personal data is much less daunting for an individual who has the right to give and withdraw consent thereby gaining more control over his or her own personal data. And even though the GDPR is effectively protecting only EU citizens, it certainly has global implications (Cate et al, 2017; Glinos, 2018; Greengard, 2018). This regulation has raised awareness of privacy protection as a global problem and also led to the transformation of privacy policies in different countries and across different global online platforms. One of these countries is Serbia which, as one of the EU candidate countries, has an obligation to adjust its privacy laws to comply with EU law.

3. ONLINE PRIVACY AND INDIVIDUAL RESPONSIBILITY IN SERBIA

Serbian legislative framework for data privacy is in line with the GDPR to some extent as it introduces the same basic principles such as lawfulness, fairness and transparency, purpose limitation, data minimisation, storage limitation, integrity and confidentiality and accountability⁹. Furthermore, Data Protection Law also lists different actors and divides responsibilities among data subjects, controllers,

⁹ Zakon o zaštiti podataka Službeni glasnik RS, 87, 2018, član 5, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2018/87/13/reg> (Accessed: 21.08.2019)

processors and other subjects. However, this legislation has been criticised. According to the 2018 report of the Representative for information of public importance and protection of personal data, the main disadvantages of the Data Protection Law adopted in 2018 are its content that is not in line with the legal system of the Republic of Serbia, provisions that are too broad and there is a long list of limitations which allow many subjects such as governmental bodies and legal subjects access to personal data and disregard the right to privacy which is guaranteed by the Constitution of the Republic of Serbia¹⁰. Additionally, Representative states that this legislation leaves many problems related to data protection unaddressed or poorly regulated while also stressing out that the text of this law needs significant improvements and that it will inevitably face many challenges when it comes to implementation, especially because the legislation leaves room for various interpretations and is therefore considered as vague.¹¹

Due to these drawbacks of the new law and lack of implementation, the responsibility for respecting the right to privacy of citizens of Serbia remains to be an individual responsibility, while other actors fail to recognise their duties in protecting their personal data. Despite the fact that the GDPR has entered into force in May 2018, Serbia has not yet shown its readiness to embrace EU standards for privacy protection and implement regulations that are in line with the GDPS which are included in its data protection laws. Representative for information of public importance and protection of personal data has suggested in one of their official statements that the implementation of the new data protection law should be postponed until 1st of September 2020 and this is due to the fact that this law is a big challenge for public and economic authorities who do not have the capacities to fulfil obligations imposed by this law and also is not capable of investing into projects of raising awareness of the importance of data security or protection of personal data¹². However, this suggestion has been rejected and the new Data Protection Law has entered into force on 21st of August 2019¹³ despite the lack of readiness of the data controllers and processors to start implementing the new law as only 192 of tens of thousands of data controllers have provided data on the person responsible for protection of personal data as it has been stipulated in the Data Protection Law¹⁴.

The fact that there is no readiness and willingness to start implementing the new Data Protection Law which is only partially in line with the GDPR shows that despite the legislation, there is no guarantee that responsibilities for the protection of

¹⁰ Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Izveštaj o sprovođenju Zakona o pristupu informacijama od javnog značaja i Zakona o zaštiti podataka o ličnosti za 2018. godinu <https://www.poverenik.rs> (Accessed: 21.08.2019)

¹¹ Ibid.

¹² Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka <https://www.poverenik.rs/> (Accessed: 21.08.2019.)

¹³ Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka: Početak primene novog Zakona o zaštiti podataka o ličnosti <https://www.poverenik.rs/> (Accessed: 22.08.2019)

¹⁴ Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti <https://www.poverenik.rs/> (Accessed: 08.09.2019)

personal data will truly be divided among different actors in Serbia. This leaves individuals powerless not only against governmental bodies who are processing personal data for the purpose of national security, crime prevention and other purposes but also against private companies and other subjects who are collecting and processing personal data for economic and other purposes. They are forced to rely solely on their own knowledge and capabilities to protect their personal data.

CONCLUSION

The General Data Protection Regulation has redefined privacy in the age of big data and raised awareness of the problem of personal data protection in the whole world. It has transformed global privacy policies and changed the way many international companies and globally used internet platforms work. Its key innovations are the basic principles which organise the way personal data is being handled with which allow individuals more control over their data. In this sense, a new definition of privacy that emerges does no longer entail the concept of concealment but rather entails the concept of transparency of the process of using personal data. Ultimately, this empowers the individual who is still held responsible and has to give or revoke his or her consent, but the responsibility for their privacy is also shared with other actors such as data controllers, data processors, third parties and other subjects.

Given that the GDPR is only a piece of legislation which does not provide technical solutions to data privacy, its full implementation is still a big challenge, but it has revolutionised the way privacy is perceived today and gives a solid framework that regulates the right to privacy on the internet. It has its impact globally, however, citizens of countries that are not members of the EU have more responsibility to protect their own data as they are not protected by this legislation. Serbia's new Data Protection Law which has entered into force in August 2019 only partially complies with the GDPR but leaves individuals unprotected especially due to its vague formulations, ambiguities, limitations and lack of implementation. As data controllers and processors are unable to start implementing this law, it seems that there is no real division of duties and individuals are forced to rely on their own capacities to protect their personal data. Understanding the importance of establishing roles and duties of different actors involved in collecting and processing personal data is crucial for Serbia which has to start not just improving their privacy laws to comply with the EU legislation and policies, but also should begin adopting the culture of privacy which is prevalent across the EU states and is mirrored in the GDPR.

BIBLIOGRAPHY

- (1) Baker, E. A. (2010) *The New Literacies: Multiple Perspectives on Research and Practice* (ed.). New York and London: The Guildford Press
- (2) Baruh, L., Popescu, M. (2015) "Big data analytics and the limits of privacy self-management", *New Media & Society*, Vol. 19, No. 4, 579 – 596

- (3) Breakstone, J., McGrew, S., Smith, M., Ortega, T., & Wineburg, S. (2018) "Why we need a new approach to teaching digital literacy". *Phi Delta Kappan*, Volume: 99, Issue: 6, 27–32
- (4) Choi, H., Park, J., Jung, Y. (2018) "The Role of Privacy Fatigue in Online Privacy Behaviour", *Computers in Human Behaviour*, Volume 81, 42-51
- (5) Gilliom, J., Monahan, T. (2012) *SuperVision: An Introduction to the Surveillance Society*. Chicago: University of Chicago Press
- (6) Hajdin M. (2018) "Privacy and Responsibility", in: Cudd A., Navin M. (eds) *Core Concepts and Contemporary Issues in Privacy*. AMINTAPHIL: The Philosophical Foundations of Law and Justice, Volume 8. Springer, Cham
- (7) Haggerty, K. D., Ericson, R. V. (2000) "The Surveillant Assemblage", in *British Journal of Sociology* Vol. 51, No. 4, 605-622
- (8) Helberger, N., Pierson, J., Poell, T. (2018) "Governing online platforms: From contested to cooperative responsibility", *The Information Society*, Volume 34, Issue 1, 1-14
- (9) Heller, C. (2011) *Post-Privacy: Prima leben ohne Privatsphäre*, München: Verlag C. H. Beck Ohg
- (10) Friesem, Y. (2019) Teaching Truth, Lies, and Accuracy in the Digital Age: Media Literacy as Project-Based Learning. *Journalism & Mass Communication Educator*, 74(2), 185–198.
- (11) Krish, C. et al (2018) "Bridging the Digital Divide: Measuring Digital Literacy" *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, ISSN 1864-6042, Kiel Institute for the World Economy (IfW), Kiel, Volume 12, Issue 23, 1-20
- (12) Kuzmanović, D. (2017) *Empirijska proverba konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća* (doktorska teza). Filozofski fakultet univerziteta u Beogradu
- (13) Lyon D. (2010) Surveillance, Power and Everyday Life. In: Kalantzis-Cope P., Gherab-Martín K. (eds) *Emerging Digital Spaces in Contemporary Society*. Palgrave Macmillan, London
- (14) Meyrowitz J. (2002) Post-Privacy America. In: Weiß R., Groebel J. (eds) *Privatheit im öffentlichen Raum*. Schriftenreihe Medienforschung der Landesanstalt für Rundfunk Nordrhein-Westfalen, vol 43. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- (15) Moll, R., Pieschl, S. (2016) "Expecting Collective Privacy: A New Perspective on Trust in Online Communication" in: Blöbaum, B. (Ed.) *Trust and Communication in a Digitized World*, pp 239-251
- (16) Moreham, N. A. (2006) "Privacy in Public Places", *The Cambridge Law Journal*, Vol. 65, Issue 03, 606-635
- (17) Nissenbaum, H. (1998) "Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public", *Law and Philosophy*, Vol. 17, No. 5/6, 559-596
- (18) Pangrazio, L., & Selwyn, N. (2019) 'Personal data literacies': A critical literacies approach to enhancing understandings of personal digital data. *New Media & Society*, 21(2): 419–437.
- (19) Politou, E., Alepis, E., Patsakis, C. (2018) "Forgetting Personal Data and Revoking Consent Under the GDPR: Challenges and Proposed Solutions", *Journal of Cybersecurity*, Volume 4, Issue 1
- (20) Prlja, S. (2018) "Pravo na zaštitu privatnih podataka u EU", *Strani Pravni Život*, Issue 1, 89-99
- (21) Rose, N. (1991) *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books

- (22) Rosenthal, S. et al (2019) "A tripartite model of trust in Facebook: acceptance of information personalization, privacy concern, and privacy literacy", *Media Psychology*, DOI: 10.1080/15213269.2019.1648218
- (23) Schaar, P. (2009) *Das Ende der Privatsphäre*. München: Wilhelm Goldmann Verlag
- (24) Trepte S. et al. (2015) "Do People Know About Privacy and Data Protection Strategies? Towards the 'Online Privacy Literacy Scale' (OPLIS)", in: Gutwirth S., Leenes R., de Hert P. (eds) *Reforming European Data Protection Law*. Law, Governance and Technology Series, volume 20. Springer, Dordrecht
- (25) Wrenn, M. V., Waller, W. (2017) "Care and the Neoliberal Individual", *Journal of Economic Issues*, Volume 51, Issue 2, 495-502

SOURCES

- (1) General Data Protection Regulation <https://gdpr-info.eu/> (Accessed: 08.09.2019)
- (2) Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti <https://www.poverenik.rs/sr/> (Accessed: 08.09.2019)
- (3) Zakon o zaštiti podataka Službeni glasnik RS, 87, 2018, član 5, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2018/87/13/reg> (Accessed: 21.08.2019)

PRIVATNOST I DIGITALNA PISMENOST: KO JE ODGOVORAN ZA ZAŠTITU PRIVATNIH PODATAKA U SRBIJI?

Dok zakoni koji regulišu pravo na privatnost ne uspevaju u potpunosti da zaštite lične podatke zbog kapaciteta za njihovo skladištenje kao i brzine njihovog deljenja i umnožavanja, pojedinci su odgovorni za zaštitu sopstvene privatnosti na internetu. Međutim ovo zahteva specifične tehničke veštine i razvijenu digitalnu pismenost koja podrazumeva stalno obnavljanje znanja o zaštiti privatnosti kao i korišćenje čitavog niza uređaja, softvera, ekstenzijaza internet pretraživače i tehnika za enkripciju. Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti predstavlja pokušaj da se povrati kontrola nad zaštitom privatnosti te da se odgovornost podeli između različitih aktera, odnosno između korisnika i autoriteta koji kontrolišu ili obrađuju podatke. Ipak, u državama van Evropske Unije čiji građani nisu zaštićeni ovom uredbom, naglasak je mnogo više na individualnoj odgovornosti. Cilj ovo grada je istakne značaj podele odgovornosti za zaštitu privatnosti u Srbiji na različite aktere u društvu.

*KLJUČNE REČI: privatnost / lični podaci / digitalna pismenost /
digitalni identiteti / Opšta uredba o zaštiti podataka o ličnosti*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 57-75
Originalni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 323.15(497.6)

IS THIS MY COUNTRY? IDENTIFICATION WITH NATIONAL SYMBOLS IN SERBS AND BOSNIACS IN B&H*

Tijana Karić*

Institute for Criminological and Sociological Research, Belgrade

Although the war in B&H ended more than 20 years ago, ethnic tensions continue to be present. The aim of this article is to present the level and differences between Serbs and Bosniacs in identification with national symbols of B&H. The representative sample consisted of 1308 participants, 58.7% of Bosniac ethnicity, living in Bosnia & Herzegovina. The data is collected by IPSOS as a part of the project Strategies of symbolic nation-building in West Balkan states: intents and results. The results have shown that Bosniacs identify significantly more with all national symbols, including flag, anthem, coat of arms, holidays. They also consider B&H to be their patria significantly more than Serbs. Both groups estimate low level of quality of intergroup relationship. Bosniacs are more prone to express dual ethnic and national identity, while Serbs tend to identify themselves only with their ethnic group. The results are discussed in the light of social identity theory.

KEY WORDS: Bosnia & Herzegovina / national symbols / national identity / intergroup relations

* This paper is a result of research Project "Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention" (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

* E-mail: tijanakaric.psi@gmail.com

INTRODUCTION

The question of identity is among key issues of numerous intergroup conflicts (Oren, Bar-Tal, & David, 2004). National and ethnic identity are examples of social identities (Tajfel & Turner, 1979), based on self-categorisation of the individuals as members of certain groups (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987). According to social identity theory (SIT; Tajfel & Turner, 1979), individuals pertain to many social groups at once, while membership importance varies across identities. As social identity development theory explains (Nesdale, 2004), national or ethnic identities are among the earliest categories children identify with. They are also among the most important social identities, especially in B&H (Majstorović & Turjačanin, 2013), which have the power to drive behaviour. This behaviour is closely correlated with ingroup and outgroup attitudes, which have a base in the evaluation of ingroup similarity and outgroup distinctiveness (Hogg, 2006; Tajfel & Turner, 1979). These processes lead to evaluating ingroup as more positive, more negative characteristics are attributed to outgroup and there is a tendency of discrimination of its members. This perceived distinctiveness can lay solid ground for intergroup conflict. The other group can be delegitimized while at the same time one's own group is glorified, thus leading to perceiving other group as a threat to fulfilment of one's own group identity (Bar-Tal & Čehajić-Clancy, 2014).

In literature, ethnic and national identities are mostly referred to as synonyms. Only after the dissolution of Yugoslavia have the researchers in the region made the distinction between these two group memberships and started studying them as separate concepts. In this article, we refer to *ethnic identity* or *ethnicity* as ethno-national concept, a shared social identity based on common history, language, religion, common culture and symbolism. We refer to *national identity* or *nationality* here as a civic national concept that denotes affiliation to a category that is superordinate to ethnic identities and stands at country level, i.e. common Bosnian state identity.

The country of Bosnia-Herzegovina (B&H) continues to be considered a post-conflict region, although more than two decades have passed from the war. "War was and continues to be central for building nations and states" (Bobowik, Paez, Liu, Licata, Klein, & Basabe, 2014, p. 2). B&H is no different. Only after the 1990s war was B&H declared an independent country for the first time in its history. Although different ethnic groups lived on its territory for a long time, their identities were not that edged ever before. Bosnian Muslims, a term used for the citizens of the Republic of Bosnia-Herzegovina, turned into Bosniaks, unofficially in 1993 and officially with the Dayton Peace Accord in 1995. The importance of the term Bosniak increased just before the first post-war census in 2013, when it was strongly propagated that Bosniaks existed always and that they are autochthonous people of B&H (Sokol, 2014). Religious leaders claimed that Bosniak people was not allowed for centuries to be called by their real name and that the price that had to be paid was war (Sokol, 2014). Bosnian Serbs (and Croats) have had a clear ethnic identity much longer, their parent-countries are just across the border of B&H, but for Bosniaks the only

country they have ever had a chance to name a parent-country is Bosnia-Herzegovina. Since the end of the war in 1995, the questions of ethnicity continue to be the main topic of disagreement between groups in B&H. It is involved in every aspect of social, political, economic, psychological life of people. The task of *nation-building* continues to be one of the top priorities if Serbs and Bosniaks in this country.

‘Bosnian Muslims and Bosnian Serbs thought they shared the same history and culture until only very recently, but this is precisely what the zealots on both sides now deny’ (Coady, 2006, p. 62). Since the end of the violent conflicts, Serbs are guarding their independent entity while constantly bearing the idea of secession, while Bosniaks aspire a unified country (Andjelić, 2012). Although by the Constitution none of the peoples is to be considered a minority (*au contraire*, they are considered equal in terms of power and rights), in reality Bosniaks represent the numeric majority in the country, hence the fear of Serbs that they can be outvoted and considered a minority (lose the power they have now) if the idea of unitary B&H comes into effect can be considered justified.

However, in order for the three peoples to be able to live at peace in a country arranged by the Dayton Peace Accord, the international community has, through the Office of the High Representative (OHR), tried to implement a hybrid, superordinate national identity. This national identity aimed to achieve what is proposed by the common ingroup identity model (CIIM; Gaertner & Dovidio, 2000). Identifying with a shared, superordinate identity shifts the focus from distinctiveness to similarities between groups and decreases intergroup discrimination (Gaertner & Dovidio, 2000; Tajfel & Turner, 1979). Following this course, it can be hypothesised that identification with the superordinate Bosnian national identity would reduce conflict and decrease social distance and negative attitudes towards other ethnic groups.

One of the paths to building a nation certainly includes symbols and myths. Myths surrounding Serbs and Bosniaks are very rich and numerous, and they are out of the scope of this article. We will concentrate on symbolic nation-building, including flags, anthems, coats of arms, on social identities of Serbs and Bosniaks and their collision. In the so called third wave of nation-building, which took place after the collapse of Yugoslavia, the need to build nations as soon as possible has led to increased construction and manipulation of symbols and rituals (Kolsto, 2014). Why is it necessary to adopt and promote ethnic symbols in the first place? A nation is a social construct, it is imagined (Condor, 2006), but it is necessary for it to be materialized somehow (Finell, Olakivi, Liebkind, & Lipsanen, 2013), so that it can become a part of the reality of group members, that is, these symbols are usually seen as objective rather than subjective (Kaya & Keranen, 2015). Symbols provide a means by which members of a community can define themselves as part of a larger collective identity (Robinson, Engelstoft, & Pobric, 2001). The symbols are also important for marking boundaries between groups and distinguishing one group from another (Geisler, 2005), and they represent history, values, memories associated with a nation (Firth, 1973). When the meaning of the nation/ethnicity is based on confrontation between groups, as is the case in B&H, it is more possible

that the groups will have negative attitudes towards one another (Finell et al., 2013; Brown & Zagefka, 2005). Starting with monuments that are built in a way that emphasizes ethnicity (e.g. in Republika Srpska monuments are usually in the shape of a cross, with Cyrillic script, while in the Federation they include *fleur de lis*, crescent moon and a star; Sokol, 2014; Čusto, 2013), through flags, anthems and rituals such as holidays and commemorations: everything seems to be in question when it comes to intergroup relations in B&H. It is understandable then why mosques, churches, graveyards, bridges were systematically destroyed during the war, in an attempt to destroy the materialized aspect of ethnic identity.

National flag, anthem and coat of arms are symbols that are present in every country in the world. These symbols increase the sense of identification with the group (Feshbach & Sakano, 1997). The omnipresence of national flags is widespread, especially during higher salience of national identity (e.g. sports competitions) or when nation's identity is threatened (Skitka, 2005). It is hypothesized that higher exposure to national flag increases nationalism, however this hypothesis has acquired opposing empirical support. In the study of Butz and colleagues (Butz, Plant, & Doerr, 2007), exposure to the U.S. flag has led to decreased outgroup hostility, which was assigned to activating core American values of humanitarism and egalitarianism. On the other hand, Kammelmeyer and Winter (2008) found that exposure to the U.S. flag provoked higher nationalism. On German sample, direct exposure to the national flag led to increased outgroup prejudice, but only in highly nationalistic participants (Becker, Enders-Comberg, Wagner, Christ, & Butz, 2012). All authors agree that the consequences of exposure to national flags depend on social context and the meaning, the concepts people attribute to national flags (Ferguson & Hassin, 2007; Kammelmeyer & Winter, 2008; Becker et al., 2012). It has to be taken into account that pervasive exposure to national symbols may lead to unconscious and automatic responses in the shape of increased national attachment (Billig, 1995). Previous research has indicated that national identification can lead to prejudice and outgroup hostility and conflict (Butz et al., 2007; Butz, 2009), thus making the boundaries between groups even thicker. To conclude, national symbols play an important role in increasing national identification, especially when nations are unstable or threatened (Butz, 2009). However, in new and insecure nations, such we have in B&H, national symbols do not have a unifying function, but the contrary, bringing divisions within the nation (Kolsto, 2006).

Figure 1. *Flag used by Muslim military during the 1990s war*

Figure 2. *Flag used by Serbian military during the 1990s war*

The question of flags in B&H is complicated. During the war different flags were in use by different armies, representing mostly their ethnic identity (Figures 1 and 2). In a desperate try to avoid the conflict in 1992, Bosnian leaders introduced a medieval Bosnian Kotromanić dynasty symbol, the *fleur de lis* (Figure 3), representing Bosnian lilies, an autochthonous plant. This symbol represented no particular ethnic group, but did not contribute to stopping the war. After the war ended, the state of B&H had no flag for two years. The work

Figure 3. *Symbol of B&H introduced in 1992*

Figure 4. *Current flag of B&H*

on the new flag began in 1997, but Serbian representatives voted constantly against every solution. The current flag of B&H (Figure 4) was imposed in 1998 by the OHR after failure of representatives in the Parliament to agree upon a common solution. That way, B&H got a flag that did not (and could not) choose itself. The official anthem of B&H has no official lyrics and it was imposed by the OHR in 1999. However, these are not the only symbols used in B&H. Other symbols in still in use were primarily mobilized during the war and/or representing the para-state

formations. Andjelić (2002) argues that the identification with these former par-national symbols reflects the state of B&H society and its division.

Several studies conducted in B&H have dealt with national and ethnic identification. They revealed that Bosniaks identify significantly more with the country they live in (national identity), compared to Serbs who identify more with their ethnic group (Turjačanin, Dušanić, Lakić, Čehajić-Clancy, & Pulić de Sanctis, 2017; Majstorović & Turjačanin, 2013; Turjačanin, 2011). Bosniaks also identify more with the state flag and anthem (Kostić, 2008), although these are just descriptive differences not supported by statistical testing in the study in question. Complex social identities were also a topic of studies (e.g. Turjačanin, Dušanić, & Lakić, 2017), studying interrelations of ethnic, religious and national identities. However, there are no studies assessing commitment to different ethnic and national identity through exploring identification with national symbols and other elements of nation-building, such as holidays, commemorations etc.

In this article, we are exploring identification with different national symbols, ethnic groups, social identities, and interethnic relations, with search for differences between Serbs and Bosniaks in the level of identification. The aim is explore the attachment to ethnic symbols of Serbs and Bosniaks and national symbols of Bosnia and Herzegovina as *materialized social identities*, and to assess intergroup relations. The main research questions are whether Serbs and Bosniaks differ in level of identification with the national symbols of B&H, whether they differ in level of identification with different social identities, how they assess interethnic relations and are they pro-unity or pro-partition oriented. Following findings in previous research, we expect that:

- H1. Bosniaks identify significantly more with the nation-state symbols than Serbs.
- H2. Serbs will identify stronger with their ethnic identity, while Bosniaks will identify stronger with the national identity.
- H3. There will be no significant differences in estimations of quality of intergroup relationship between Serbs and Bosniaks.
- H4. Bosniaks will be significantly more pro-unity oriented, while Serbs will express more intense pro-partition attitudes.

1. METHOD

1.1. Sample

The representative sample consisted of 1308 participants from B&H, of which 45.1% men and 54.9% women, aged 18 to 87 ($M = 42.66$, $SD = 16.89$). With 21% of missing data, 15.4% earns less than 400 KM, 13.3% between 401 and 600 KM, 14.1% between 601 and 800 KM, 13% 801-1000 KM, 13.2% between 1001 and 1400 KM and 9.9% above 1401 KM. The majority of the sample finished high school (64.8%),

13.9% has graduated from the university, and the rest (21.3%) have elementary school diploma. Of the whole sample, 58.7% are of Bosniak ethnicity, and 41.3% are Serbs. As only 7 Serbs come from the FBiH and only 26 Bosniaks from RS, the comparisons between groups will be performed on the whole subsamples, not taking into account whether they are a local minority or majority.

1.2. Instruments and procedure

The survey was conducted by IPSOS in 2011 as a part of the project *Strategies of symbolic nation-building in West Balkan states: intents and results*¹, supported by the Norwegian Research Council. The survey consisted of 120 questions covering different aspects of symbolic nation-building and 11 socio-demographic questions. In this paper, only a selection of questions will be used referring to symbols, social identities and intergroup relations.

The questions about national symbols include: liking the nation-state flag and anthem (yes/no), estimation of which symbol represents Bosniaks (the crescent moon with a star/coat of arms with lilies/other), which symbol is considered to be pan-Bosnian (six lilies/stećci/medieval pre-Ottoman tombstone/other), what does six lilies CoA represent (Bosniak army/medieval CoA), do they attach positive, negative or no specific meaning to it, and which state and subgroup holidays they identify with (see Table 1 for the full list).

Further questions about level of identification with the state, ethnic and national identities included following questions: which state do respondents regard as their patria (B&H/other), how, how proud they feel to be citizens of B&H (not proud at all/somewhat proud/very proud), what identity they find most important (ethnic identity/citizen of B&H/both important the same/none of them important), could an ethnic Serb be a Bosnian at the same time (yes/no), do they prefer the term Bosniak to Bosnian Muslim (yes/no) and who do you have more in common with (members of your own ethnicity living outside B&H/members of ethnicities different from yours in this country/both members of your ethnicity outside and members of ethnicities different than yours living in this country).

Finally questions about intergroup relations, image of ingroup and outgroup and attitudes towards unity or partition were asked. This set of questions included: how do you evaluate interethnic relations in B&H (scale 1-5, very bad to very good), how do you compare current interethnic relations to ten years ago (in 2001; scale 1-5, much worse to much better), do you see B&H as an example of multi-ethnic and multicultural country (yes/no), how do you think of Serbs, i.e. Bosniaks (scale 1-5, most negatively to most positively), and attitude towards unitary B&H (see the following section for details).

¹ <https://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-w-balkan/>

1.3. Data and analysis

The data from the project are available at the project web page and free to use by all scholars. Since the variables are mostly categorical, but with categories that vary across questions, it is not possible to form a unique national symbols identification variable, hence the data will be presented question by question. One of the continuous variables was calculated from the mean scores of items measuring attitudes toward unitary B&H. PCA was conducted, which revealed two factors on a 7-item scale. KMO measure equals .754, while Bartlett’s test of sphericity is significant ($\chi^2(21) = 2599.660, p < .001$). The first two factors had Eigenvalues above 1, explaining 60% of the variance. The first factor contains items with content of partition of B&H (e.g. *Any part of Bosnia and Herzegovina should be allowed to secede*) and is named Pro-partition attitudes, and the second factor’s items talk in favour of unitary B&H (e.g. *The state authorities make me feel that I belong to Bosnia and Herzegovina*), and is named Pro-unity attitudes. The correlation between the factors is $r = -.040, p > .05$.

2. RESULTS

2.1. Identification with the national symbols

There are significant differences when it comes to liking the flag ($\chi^2(1) = 642.21, p < .001$) and the national anthem of B&H ($\chi^2(1) = 335.54, p < .001$), in that Bosniaks like both the flag and the anthem of B&H significantly more than Serbs (Figure 5).

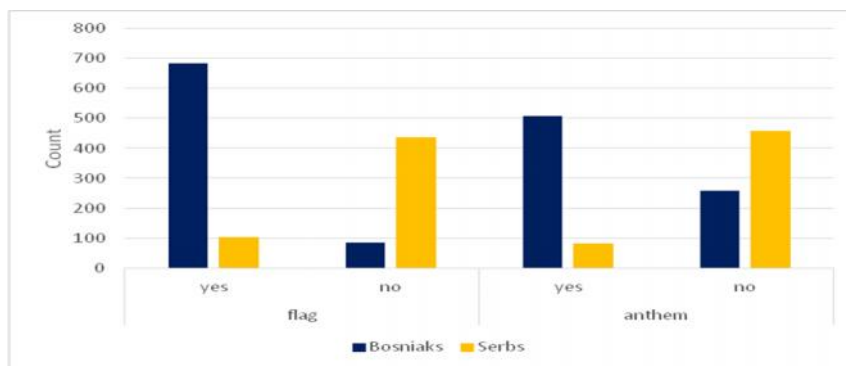

Figure 5. Differences between Serbs and Bosniaks in preference for the national anthem and flag of Bosnia and Herzegovina

When asked which symbol they find representative of the history of all Bosnian people, the possible answers were Lilly Loyalty and Stećci (medieval, pre-Ottoman tombstones). There are again significant differences between Serbs and

Bosniaks ($\chi^2(1) = 91.761, p < .001$), in that Bosniaks find both lilies and stećci the symbols of all people significantly more often than Serbs (Figure 6).

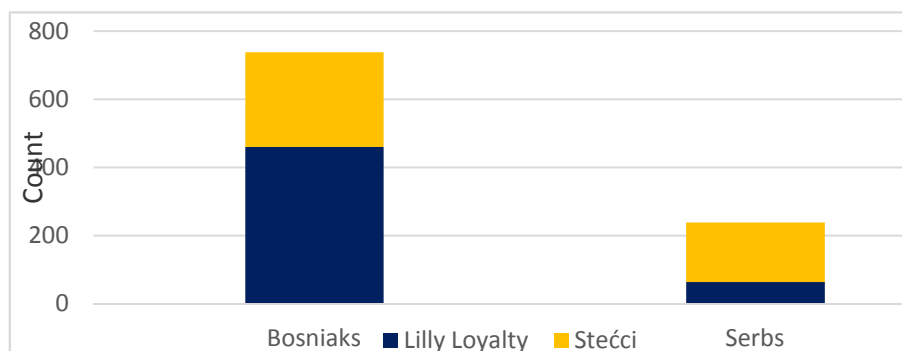

Figure 6. Identifying with Lilies and Stećci between ethnic groups

In total 31 participants reported they think some other symbol represents the whole people, of that 2 Bosniaks find crescent moon and stars, and the majority of the rest ($N = 29$) of Serbs indicate that that are some of the symbols from Serbian national history, such as Serbian Orthodox Church, double eagle, the coat of arms of the Nemanjić dynasty, or a universal symbol, such as the sun, geographical shape of Bosnia, or any three symbols for the three nations.

When asked about what the coat of arms with six lilies reminds them of, $\frac{3}{4}$ of both Serbs and Bosniaks responded it reminds them of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (73% of Bosniaks and 75.6% of Serbs). The rest responded they were reminded of the medieval coat of arms of Bosnian rulers. The difference between groups was not significant ($\chi^2(1) = 1.039, p > .05$). However, when asked if that specific CoA has a positive, negative or no meaning for them, the differences were significant ($\chi^2(1) = 626.754, p < .001$; Figure 7).

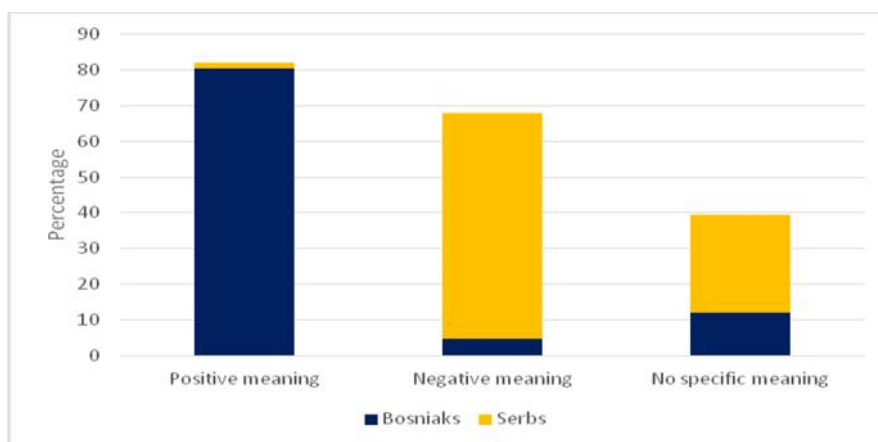

Figure 7. Meaning of six lilies CoA for different ethnic groups

Serbs and Bosniaks identify with different state holidays ($\chi^2(18) = 801.604, p < .001$; Table 1, only those with some percentage of identification are presented). As it can be noted, Bosniaks identify more with the holidays that represent the whole country, while Serbs identify more with their orthodox holidays, as well as with the Independence day of Republika Srpska. Only around 1/5 of the sample identifies with the signing of Dayton Peace Accord.

Table 1: Identification with state holidays (percentage)

	Bosniaks	Serbs
Bosnian statehood day	72.40	2.59
Independence day (March 1)	60.55	2.78
The annual commemoration in Potocari/ Srebrenica for the Bosniak victims	20.83	0.37
The signing of the Dayton Peace Accord	17.32	23.15
May 1	10.3	13.7
New Year	1.8	6.5
Day of Republika Srpska (January 9)	0.39	45.74
Christmas	0	8.3
St. Sava (January 27)	0	4.8

2.2. Social identity identification

Bosnia and Herzegovina is considered as patria country by 99.3% of Bosniaks and 69.6% of Serbs, while the rest of the Serbs considers another country to be their patria (mostly Serbia). The differences between two groups are significant ($\chi^2(3) = 248.774, p < .001$). The differences are also significant in the feeling of pride for being a citizen of B&H ($t(1278) = 30.336, p < .05$), with Bosniaks ($M = 2.59, SD = .59$) being more proud than Serbs ($M = 1.56, SD = .61$).

When two groups are compared on importance of different social identities, they differ significantly ($\chi^2(4) = 302.579, p < .001$; Figure 8). Serbs identify mainly with their ethnic identity, while almost the half of Bosniaks identifies with both identities, and 1/3 with the identity of B&H. At the same time, 85% of Bosniaks believe that an ethnic Serb can be Bosnian at the same time compared to 64.3% of Serbs. One third of Serbs finds this to be impossible compared to 10% of Bosniaks ($\chi^2(2) = 91.456, p < .001$). Also, 62.4% of Bosniaks prefers the term Bosniak for naming their ethnicity instead of the term Bosnian Muslim, compared to 15.8% of Serbs. The majority of Serbs (79.2%) does not prefer this term ($\chi^2(2) = 291.089, p < .001$).

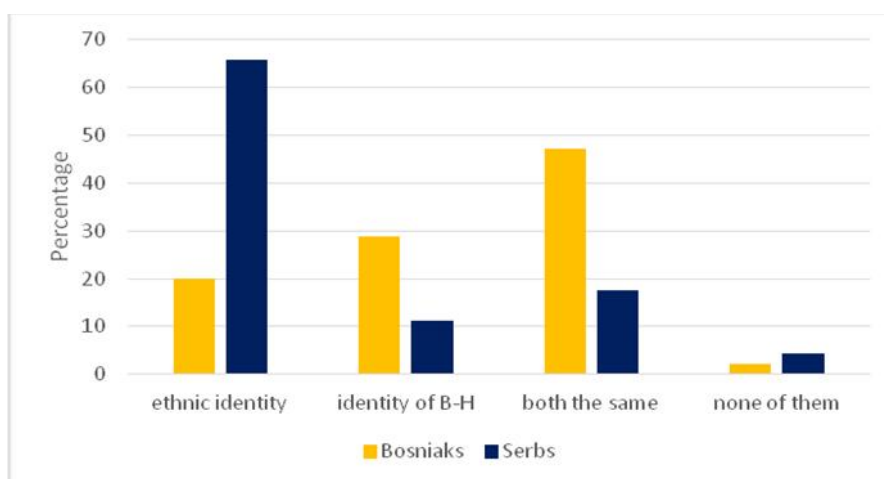

Figure 8. Identification with different social identities

The half of Serbs (51.8%) feels they have more in common with members of their ethnicity living outside B&H, compared to 14.6% of Bosniaks. Also, 59.8% of Bosniaks express double identity, identifying both with members of their ethnicity living outside of their country and members of other ethnicity living in their country, compared to 32.8% of Serbs. Small percentage of both Bosniaks (15.8%) and Serbs (9.5%) identify with members of ethnicities different from their own, living in their country ($\chi^2(3) = 208.690, p < .001$).

2.3. Interethnic relations

There are no significant differences between Serbs and Bosniaks in their estimation of quality of interethnic relations in B&H ($t(1285) = -.697, p > .05, M_{Serbs} = 2.50, SD = .89, M_{Bosniaks} = 2.46, SD = .98$), both groups assess the quality as average. There are differences in their estimation of change of the quality of interethnic relations ($t(1282) = -3.094, p < .01$), with Bosniaks tending to estimate the relationship somewhat worse than Serbs ($M_{Serbs} = 3.09, SD = .98, M_{Bosniaks} = 2.91, SD = 1.11$). The

majority of Bosniaks (70.6%) considers B&H to be an example of multi-ethnic and multicultural community, compared to 22.6% of Serbs ($\chi^2(1) = 269.482, p < .001$).

The image of one's own group is more positive than the image of the other group. Bosniaks have more positive attitude towards their ethnic group (attitude toward Bosniaks $M_{Serbs} = 2.22, SD = 1.08, M_{Bosniaks} = 4.17, SD = .92, t(1292) = -34.848, p < .001$), while Serbs consider the same for their own group (attitude toward Serbs $M_{Serbs} = 4.31, SD = 1.01, M_{Bosniaks} = 2.38, SD = 1.19, t(1295) = -30.601, p < .001$).

Finally, when asked whether they are prone to unity or partition of B&H, Bosniaks and Serbs differ in this matter too. Bosniaks are more pro-unity oriented than Serbs ($M_{Serbs} = 2.38, SD = .72, M_{Bosniaks} = 2.68, SD = .87, t(1247) = 6.325, p < .001$), while Serbs are more pro-partition oriented, with Bosniaks scoring very low on this variable ($M_{Serbs} = 3.09, SD = .83, M_{Bosniaks} = 1.66, SD = .83, t(1245) = -29.840, p < .001$).

3. DISCUSSION

The main aim of this article was to explore the level and differences between Serbs and Bosniaks in identification with different national symbols of B&H and with their ethnic groups and other relevant social identities. One major advantage of this study is the substantial and representative sample of Serbs and Bosniaks living in Bosnia and Herzegovina. There are no studies involving such samples on this territory. Although the measures could have been developed in a more efficient manner, by that increasing their power and validity, the results presented here are valuable.

Differences on every variable used to measure identification with national symbols indicate that Bosniaks do identify more than Serbs with all symbols in question: they like the national flag and anthem much more than Serbs, they identify more often with fleur de lis and with the nation-state holidays. The national flag and anthem were imposed on them by the OHR, that is, by the international community, an outside actor, because Serbian representatives voted against all proposed solutions, trying to delegitimize what they considered a new ethnicity. They also intended to delegitimize the new country, although Dayton Peace Accord clearly defines relationships between the three constitutive peoples. Bosniaks do not seem to consider the imposed national symbols a threat, they identify with them very readily, because these symbols make the independent country of B&H possible. Serbs are prone to even not consider the medieval symbols representative of the country they live in, but rather they consider them the mark of the 1990s war. The flag that represents them is the flag of Republika Srpska and there is no place in this entity where Bosnian flag flutters, but there are numerous displays of the entity flag, that aim to show the discontinuity of the unified country of Bosnia and Herzegovina. In a study conducted by Kostić (2008), Serbs also did not identify with the national hymn of B&H, but rather with the hymn of Serbia, while Bosniaks considered the national hymn to best express their feelings towards their homeland. In the same study, the majority of people all over B&H agreed that they do not approve of the

High Representative making decisions about their national symbols. However, Bosniaks keep identifying with these symbols, even when they are externally imposed. Kolsto (2006) argues that when (what is supposed to be a shared) symbol is perceived as belonging more to one group than the other, it becomes extremely hard to get the other group accept it as their own. This may be due to distinctiveness threat (Hornsey & Hogg, 2000). Namely, social identity theory (Tajfel & Turner, 1979) considers aggressive intergroup behaviours such as prejudice and discrimination to be in function of achieving and maintaining positive distinctiveness of one's own group. Hornsey and Hogg (2000) argue that in a superordinate group context, such we have in B&H, a threat to one's identity may have grounds in the possibility of loss of status or if there is self-conceptual or social uncertainty. The authors argue that 'perceived threat accentuates subgroup solidarity, sharpens intergroup boundaries, accentuates ethnocentric attitudes and behaviour, inhibits superordinate group identification' (p. 145). Following this course, Serbs may be the group that perceives that the superordinate national Bosnian identity threatens the distinctiveness of their own identity, hence their resistance in identifying with the symbols of the superordinate group. Gaertner and colleagues (Gaertner, Rust, Dovidio, Bachman, & Anastasio, 1994) argued that the superordinate identity can only be acknowledged by both groups if each member 'retains a distinct identity but conceive themselves as all playing on the same team' (p. 227). Hence, in order for subgroups to identify with superordinate group, this distinctiveness should be guarded, but benefits of identifying with the outgroup should be clear (Hornsey & Hogg, 2000). However, as Petrunić (2005) argues, societies do allow for individuals to identify with multiple categories, but at the same time they expect them to identify with a certain identity.

As is explained in the introduction, Bosnia and Herzegovina is the only country Bosniaks feel attachment to, since the parent-state of Serbs is Serbia, although all respondents were born on the territory of B&H. The level of identification with B&H as patria country also supports this hypothesis: almost 100% of Bosniaks consider B&H to be their patria, compared to 70% of Serbs (the rest attribute this role to Serbia). Bosniaks are also more proud for being B&H citizens. Serbs identify in majority with their ethnic identity and only to some extent with the identity of B&H citizen. Bosniaks are mostly prone to dual identification – both with their ethnic group and with their country. This significantly stronger identification of Bosniaks with the country makes Serbs refuse the idea of the nation even more and directs them to their nation-state, Serbia (Andjelić, 2012; Robinson et al., 2001). The backlash produced by imposing the central national identity is natural (Weinstock, 2004), and it can be overcome with building intergroup trust (Andjelić, 2012). However, this does not seem to be the case in B&H.

The question of the coat of arms with six lilies also divides the groups deeply. Both groups consider this symbol to be primarily a representative of the Army of B&H; however, they attach different valence to it: for most Bosniaks it has positive meaning, while most of the Serbs consider it negative. This is not surprising, since Serbs were fighting against the Army of B&H.

When it comes to holidays and commemorations as another form of nation-building processes, differences emerge again. Bosniaks identify in much bigger percent with state holidays such Independence Day, Bosnian Statehood Day, or the annual commemoration of victims of Srebrenica. On the other hand, only a very low percentage of Serbs identifies with these holidays, while one of the most important holidays for them is the Day of Republika Srpska. On January 9, 1992, the self-proclaimed Parliament of the Serbian people of B&H declared the Republic of Serbian Bosnia and Herzegovina. Although the Constitutional Court declared this date illegitimate and obligated Republika Srpska to choose another date for the Day of the Republic, the citizens of RS voted on a referendum to keep January 9. This is yet another form of resistance to accept B&H as a unitary state with pan-Bosnian laws.

All previously discussed findings could also be explained in the light of the need of each subgroup to project their identity on to the shared superordinate category (Mummendey & Wenzel, 1999). This projection bias is stronger in (by status or power) majority groups. Although Serbs and Bosniaks are constitutionally considered equal in terms of power and rights, the very own number of members of each group makes Serbs a minority in the country. In case of uniting the entities of B&H, Serbs could easily be outvoted, which makes them vulnerable and this fact may contribute to their need for strengthening the distinction of their own group. It is also argued that identifications in minority groups tend to lead to autonomy (Turjačanin et al., 2017). In a major study by Staerklé and colleagues (Staerklé, Sidanius, Green, & Molina, 2010) it was found that majorities identify significantly more with national identity than minorities. Conversely, minorities have separatist tendencies more often, which was demonstrated in other studies (Turjačanin, 2011; Turjačanin et al., 2017).

Both groups see themselves as better than other group, which is in accordance with Social Identity Theory, which proposes that the ingroup will be seen in a more positive light, while the outgroup will be considered more negative (Tajfel & Turner, 1979). Also, as discussed in the introduction, national identification may lead to negative outgroup attitudes in the context of confrontation between two groups (Finell et al., 2013). B&H is considered a multi-ethnic and multicultural community by the vast majority of the Bosniak sample, while only a quarter of Serbs thinks the same. The groups also differ in their attitudes towards unity and partition: Bosniaks are more prone to unity, while Serbs are considerably more pro-partition oriented.

Some authors have argued that the implementation of the western concept of nation-state can lead to ethnic solidarity and widening the gap between ethnic groups (Hroch, 1993; Smith, 1993), thus failing to fulfil its unifying purpose. The symbols that are rooted in a cultural past will more often than not be more divisive than unifying, since different ethnic and political groups often hark back to different pasts (Kolsto, 2006, p. 5). The rejection of each solution for the state flag and anthem indicates that the Serbian side does not consider Bosnia and Herzegovina to be a valid state entity. It is a verse that has been repeated many times by the Serbian leader Milorad Dodik, who, ironically, became a member of the Presidency of a state

he denies. If Bosniaks felt threatened in various time points in history, it is Serbs today who feel that their identity and their existence within B&H is endangered. Hence their attitudes towards unity and partition – they may feel as if they have given up on their ethnic independence if they agree to live in a unitary state of Bosnia and Herzegovina. This leads to ‘mobilizing, territorializing and politicising identity’ (Einagel, 1997, p. 244), thus developing identity politics (Robinson et al., 2001).

In Bosnia, national symbols are used in a political game of building nations that are represented as not being able to reconcile or cooperate. Dragičević Šešić (2011) recognized that different, so called, memory politics strategies are being implemented in B&H. The first was destruction of every bridge connecting the new country with Yugoslavia (Karačić, 2012); the second strategy is destruction of all outgroup elements on ethnically cleansed territories (Riedlmayer, 1995): no monuments dedicated to the victims of the other group can be seen on ‘Serbian’ or ‘Bosnian’ piece of land, no streets are named after members of the outgroup. The third strategy includes construction of new nationalist collective memories which are in collision with one another (see e.g. Ruiz Jiménez, 2010). The magic circle must stop if the groups are to reconcile, but whose responsibility is it and how does it stop?

Limitations and future directions. There are many valid instruments for assessing different aspects of nation-building, including nationalism, identification with the ingroup, attitudes towards outgroup etc., which were not used by IPSOS, but would contribute to the clearer empirical image of this process in B&H. The questions could have been formed in a more precise manner, include the same answer categories where possible and be representative of the symbols of all groups in question. That would enable for an improved and more complex statistical analysis. However, as earlier explained, the sample is highly representative and the data from the project has not been published so far, hence the value of the research presented in this paper. Also, identification with national symbols was not measured before in this scope including various national holidays, coats of arms and national symbols other than the flag and the anthem. Future research could expand the targeted elements of nation-building and assess them in a methodologically sounder way, e.g. using complex scales for measuring social identifications, including interval or ratio level of measurement etc. Furthermore, the studies could focus on majority/minority self-perceptions of the two groups, in order to explore the image of these groups in relation to each other.

Conclusions. The results presented in this paper denote a clear tendency of Bosniaks to identify with the symbols of the nation-state at much higher level than Serbs. Serbs tend to ground their identifications in symbols representing or resembling the neighbouring state Serbia. Although by the constitution these two ethnic groups are considered to be equal, there are clearly present dynamics of minority and majority groups. This may shape further relations of these groups, since more than two decades after the war, these gaps remain. Serbs may have an issue, even in the future, in recognizing B&H as *their* state. However, they represent one third of the

population of B&H, implying that a solution to the current situation should be carefully planned.

REFERENCES

- (1) Andjelić, N. (2002) Bosnia and Herzegovina: Citizenship versus Nationality. In: Hudson, R., Bowman, G. (Eds.), *After Yugoslavia. Identities and Politics within the Successor States*, pp. 120-131. London: Palgrave Macmillan.
- (2) Bar-Tal, D., Čehajić-Clancy, S. (2014) From collective victimhood to social reconciliation: Outlining a conceptual framework. In: Spini, D., Elcherroth, G., & Corkalo Biruski, D. (Eds.), *War, Community and Social Change*, pp. 125-136. New York: Springer.
- (3) Becker, J. C., Enders-Comberg, A., Wagner, U., Christ, O., & Butz, D. A. (2012) Beware of national symbols. *Social Psychology*, 43(1), 3-6.
- (4) Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*. London: Sage.
- (5) Bobowik, M., Páez, D., Liu, J. H., Licata, L., Klein, O., & Basabe, N. (2014) Victorious justifications and criticism of defeated: Involvement of nations in world wars, social development, cultural values, social representations of war, and willingness to fight. *International Journal of Intercultural Relations*, 43, 60-73.
- (6) Brown, R. J., & Zagefka, H. (2006) Choice of comparisons in intergroup settings: The role of temporal information and comparison motives. *European Journal of Social Psychology*, 36, 649-671.
- (7) Butz, D. A. (2009) National symbols as agents of psychological and social change. *Political Psychology*, 30, 779-804.
- (8) Butz, D. A., Plant, E. A., & Doerr, C. E. (2007) Liberty and justice for all? Implications of exposure to the US flag for intergroup relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(3), 396-408.
- (9) Coady, C. A. J. (2006) Nationalism and Identity. In: Primoratz, I., Pavković, A. (Eds.), *Identity, Self-determination and Secession*, pp. 62-76. Burlington: Ashgate.
- (10) Condor, S. (2006) Temporality and collectivity: Diversity, history and the rhetorical construction of national entitativity. *British Journal of Social Psychology*, 45, 657-682.
- (11) Čusto, A. (2013) *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. – komparativna analiza*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- (12) Dragičević Šešić, M. (2011) Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe. In Milohnić A. and Švob Đokić, N. (Eds.), *Cultural Transitions in South Eastern Europe, Cultural Identity Politics in the (Post-) Transitional Societies*, pp. 31-46. Zagreb: Institute for International Relations.
- (13) Einagle, V. I. (1997) Lasting peace in Bosnia? Politics of territory and identity. In O. Tunander, P. Baev, & V. I. Einagle (Eds.), *Geopolitics in post-wall Europe: Security, territory and identity*, pp. 235-252. Oslo: International Peace Research Institute.
- (14) Ferguson, M. J., & Hassin, R. R. (2007) On the automatic association between America and aggression for news watchers. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(12), 1632-1647.
- (15) Feshbach, S., & Sakano, N. (1997) The structure and correlates of attitudes toward one's nation in samples of United States and Japanese college students: A comparative study. In D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.), *Patriotism in the lives of individuals and nations* (pp. 91-107). Chicago: Nelson-Hall.
- (16) Finell, E., & Zogmaister, C. (2015) Blind and constructive patriotism, national symbols and outgroup attitudes. *Scandinavian journal of psychology*, 56(2), 189-197.

- (17) Firth, R. (1973) *Symbols: Public and private*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- (18) Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2000) *Reducing intergroup bias: The Common Ingroup Identity Model*. Philadelphia, PA: The Psychology Press.
- (19) Gaertner, S. L., Rust, M. C., Dovidio, J. F., Bachman, B. A., & Anastasio, P. A. (1994) The contact hypothesis: The role of a common ingroup identity on reducing intergroup bias. *Small group research*, 25(2), 224-249.
- (20) Geisler, M. E. (2005) What are national symbols—and what do they do to us? In Geisler M. E. (Ed.), *National symbols, fractured identities. Contesting the national narrative* (pp. 13–42). Middlebury, VT: Middlebury College Press.
- (21) Hogg, M. A. (2006) Social identity theory. In: Burke, P. J. (Ed.), *Contemporary social psychological theories*, pp. 111-136. Stanford: Stanford University Press.
- (22) Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. (2000) Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 143-156.
- (23) Hroch, M. (1993) From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-Building Process in Europe. *New Left Review*, 198, 3–20.
- (24) Karačić, D. (2012) Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjele, Politika sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini nakon 1990. In: Karačić, D., Banjeglav, T., and Govedarica, N. (Eds.), *RE: VIZIJA PROŠLOSTI, Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990*, pp. 17–90. Sarajevo: ACIPS.
- (25) Kaya, Z., & Keranen, O. (2015) Constructing identity through symbols by groups demanding self-determination: Bosnian Serbs and Iraqi Kurds. *Ethnopolitics*, 14(5), 505-512.
- (26) Kimmelmeier, M., & Winter, D. G. (2008) Sowing patriotism, but reaping nationalism? Consequences of exposure to the American flag. *Political Psychology*, 29(6), 859-879.
- (27) Kolsto, P. (2006). National symbols as signs of unity and division. *Ethnic and racial studies*, 29(4), 676-701.
- (28) Kostić, R. (2008) Nation building as an instrument of peace? Exploring local attitudes towards international nation building and reconciliation in Bosnia and Herzegovina. *Civil Wars*, 10(4), 384-412.
- (29) Majstorović, D., & Turjačanin, V. (2013) Socio-psychological characteristics of the ethnic distances in youth in Bosnia and Herzegovina. In *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina*, pp. 190-209. London: Palgrave Macmillan.
- (30) Mummendey, A., & Wenzel, M. (1999) Social discrimination and tolerance in intergroup relations: Reactions to intergroup difference. *Personality and Social Psychology Review*, 3(2), 158-174.
- (31) Nesdale, D. (2004) Social identity processes and children's ethnic prejudice. In: Bennett, M., Sani, F. (Eds.), *The development of the social self*, pp. 219-245. New York: Routledge.
- (32) Oren, N., Bar-Tal, D., & David, O. (2004) Conflict, identity and ethos: The Israeli-Palestinian case. *Psychology of ethnic and cultural conflict*, 133-154.
- (33) Petrunic, A. M. (2005) No man's land: The intersection of Balkan space and identity. *History of Intellectual Culture*, 5(1), 1-10.
- (34) Riedlmayer, A. (1995) Erasing the Past, the Destruction of Libraries and Archives in Bosnia and Herzegovina. *Middle East Studies Association Bulletin* 29(1), 7–11.
- (35) Robinson, G. M., Engelstoft, S., & Pobric, A. (2001) Remaking Sarajevo: Bosnian nationalism after the Dayton accord. *Political Geography*, 20(8), 957-980.
- (36) Ruiz Jiménez, J.A. (2013) Las sombras de la barbarie. La confrontación de las memorias colectivas en los países ex-Yugoslavos [The shadows of barbarity. Confrontation of collective memories in ex-Yugoslav countries]. *Balcenia*, 3, 118–141.

- (37) Skitka, L. J. (2005) Patriotism or nationalism? Understanding post-September 11, 2001 flag display behaviour. *Journal of Applied Social Psychology*, 35, 1995–2011.
- (38) Smith, A. D. (1993) The Ethnic Sources of Nationalism. *Survival*, 35(1), 48–63.
- (39) Sokol, A. (2014) War Monuments: Instruments of Nation-building in Bosnia and Herzegovina. *Politička misao*, 51(5), 105-126.
- (40) Staerklé, C., Sidanius, J., Green, E. G., & Molina, L. E. (2010) Ethnic minority-majority asymmetry in national attitudes around the world: A multilevel analysis. *Political Psychology*, 31(4), 491-519.
- (41) Tajfel, H., and J. C. Turner. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. In Hatch, M. J., Schultz, M. (Eds.), *Organizational identity*, pp. 56-65. Oxford: Oxford University Press.
- (42) Turjačanin, V. (2011) Oblici i izraženost etničkih identiteta u BiH. In: Majstorović, D., Turjačanin, V. (Eds.), *U okriľju nacije. Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*, Pp.192-219. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- (43) Turjačanin, V., & Dušanić, S. i Lakić, S.(2017) *Složeni socijalni identiteti u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.
- (44) Turjačanin, V., Dušanić, S., Lakić, S., Čehajić-Clancy, S., & de Sanctis, M. P. (2017) Ethnic, Religious, and National Identities among Young Bosniaks and Serbs in Minority and Majority Contexts in Bosnia and Herzegovina. In: Pratto, F., Žeželj, I., Maloku, E., Turjačanin, V., Branković, M. (Eds.), *Shaping Social Identities after Violent Conflict*, pp. 69-88. Palgrave Macmillan, Cham.
- (45) Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987) *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell.

DA LI JE OVO MOJA ZEMLJA? IDENTIFIKACIJA SA NACIONALNIM SIMBOLIMA KOD SRBA I BOŠNJAKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Iako se rat u BiH završio pre više od 20 godina, etničke tenzije opstaju. Cilj ovog članka je da predstavi nivo i razlike između Srba i Bošnjaka u identifikaciji sa nacionalnim simbolima Bosne i Hercegovine. Reprezentativan zorak se sastoji od 1308 ispitanika, od čega je 58,7% bošnjačke etničke pripadnosti, koji žive u BiH. Podaci su prikupljeni od strane IPSOSA u okviru projekta Strategije simboličke izgradnje nacija u zemljama Zapadnog Balkana: namere i rezultati. Rezultati su pokazali da se Bošnjaci značajno više identifikuju sa svim nacionalnim simbolima, uključujući zastavu, himnu, grb i praznike. Takođe u značajno većoj meri doživljavaju BiH kao svoju domovinu. Obe grupe procenjuju kvalitet međuetničkih odnosa kao loš. Bošnjaci su skloniji izražavanju dualnog etničkog i nacionalnog identiteta, dok Srbi teže da se identifikuju isključivo sa svojom etničkom grupom. Rezultati su diskutovani u svetlu teorije socijalnih identiteta.

*KLJUČNE REČI: Bosna i Hercegovina / nacionalni simboli /
nacionalni identitet / međugupni odnosi*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 77-92
Pregledni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 342.726-053.2-054.7
314.151.3-054.73(100)"201"
364-7-053.2-054.7

TEORIJSKI PRISTUPI U RAZUMEVANJU MIGRACIJA DECE

Aleksandar Jugović*

Dragica Bogetic*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu

S obzirom na multifaktorski karakter migracija, u analizi fenomena se ne može koristiti univerzalna teorijska koncepcija. Shodno tome, cilj rada jeste da se analizira deset grupa integrativnih koncepcija, podeljenih u dve veće celine. U prvoj celini se nalaze teorijske koncepcije u okviru kojih se analiziraju potencijalno etiološki i faktori obeležja migracionog procesa: teorija odbijanja i privlačenja, porodična teorija migracija, model migracione tranzicije – od emigracionih ka imigracionim zemljama, teorija društvenog razvoja i bezbednosni pristupi migracijama. U drugoj celini teorija se nalaze koncepcije koje objašnjavaju uticaj različitih okolnosti na socio-emocionalni razvoj i proces adaptacije dece, naročito u prisilnim migracijama: faktori rizika i zaštite, psihoanalitička teorija migracija, teorijski pristupi traumatičnim događajima dece, teorija afektivne vezanosti i Integrativni model razvojnih kompetencija dece iz manjinskih grupa. Zaključna razmatranja su usmerena na sublimaciju značaja multiparadigmatskog tumačenja migracionog procesa, sa posebnim osvrtom na praktične implikacije u smislu preventivnog delovanja na rizike kojima su deca izložena u post-migracionoj fazi procesa.

KLJUČNE REČI: integrativne teorije migracija / perspektiva dece / rizični faktori

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: ajugovic1971@gmail.com

* E-mail: dbogetic992@gmail.com

UVOD

Istorijski gledano, iako migracije predstavljaju vekovima star fenomen, do skoro su migracije dece i uticaj koji mogu imati na dečji razvoj u akademskoj javnosti bili zanemareni. Do početka velike migrantske svetske krize, naučna literatura je većinom bila usmerena na migracije odraslih, izostavljajući dečju perspektivu u celom procesu (Punch, 2007). Objašnjenja za ovakvu konstelaciju stvari se kreću od toga da je akcenat bio na onima koji su ekonomski značajni za zemlju u koju imigriraju (deca nisu angažovana na tržištu rada), do toga da su se deca posmatrala isključivo kao pasivni i zavisni subjekti koji nisu imali mogućnost "da se njihov glas čuje" i time skrene pažnja i na njihove potrebe (Dobson, 2009; White, Ní Laoire, Tyrrell, & Carpena-Méndez, 2011).

Iako deca u porodici mogu imati važnu ulogu u motivaciji porodice da uđu u proces migracije (potreba za boljim obrazovanjem, poslom, zaštita od određenih eksternih faktora na koje se ne može uticati), dečja razmišljanja, želje i strahovi, u konačnom, ne utiču na tu odluku (White et al., 2011). Međutim, pojedine savremene procene dece u migracijama (prema kojima je oko 50 miliona deca u migracionom statusu, a više od polovine ovog broja su deca u prinudnim migracijama, zbog nasilja i sveopšte nesigurnosti), ukazuju na neophodnost izučavanja uticaja različitih aspekata migracionog procesa na razvoj dece (D'Costa & Toczydłowska, 2017).

Istraživanje UNICEF-a pokazuje da su glavni uzroci migracija dece i mladih (N = 3.992, uzrasta od 14 do 24 godina): rat i konflikti (50%), siromaštvo (14%), potreba za obrazovanjem (10%), potreba za zaposlenjem (10%), nasilje (7%), ujedinjenje sa porodicom (3%), klimatske katastrofe (1%), dok su u 5% slučajeva bili navedeni drugi razlozi (UNICEF, 2018). U ovakvim situacijama se usložnjava mogućnost izlaganja rizicima od nasilja, nebezbednosti i različitih iskustava koja mogu ostaviti ozbiljne posledice po njihovo psihičko blagostanje i socijalno uključivanje, pre, u toku i nakon migracija (Jaycox, Stein, Kataoka, Wong, Fink, Escudero, & Zaragoza, 2002). Čak i kod dece gde su migracije podstaknute pozitivnim promenama i preseljenjem u bolje uslove života, početak u novoj sredini zahteva reorganizaciju i readaptaciju uloga i ponašanja ka novonastalim socijalnim okolnostima. Dakle, svako iskustvo migracija utiče na socijalno uključivanje, obrazovno postignuće i emocionalno stanje dece (Gomez, 2015).

U teorijskom smislu, ne može se govoriti o univerzalnoj teoriji i koncepciji za objašnjenje uzroka migriranja i uticaja ovog procesa na decu, jer se radi o pojavi koja ima izražen multi-inter-disciplinarni karakter. Umesto univerzalne teorije, opšte je prihvaćeno uverenje među istraživačima iz ove oblasti da je prisutan niz kompleksnih razmišljanja koja se bave ovim fenomenom (Rašević, 2016). Teorije i koncepcije migracija dece se razvijaju u više naučnih disciplina posmatrajući ovu pojavu kao istorijski, geografski, demografski, ekonomski, politički, bezbednosni, antropološki, sociološki, psihološki i medicinski fenomen. Upravo multi-paradigmatsko analiziranje migracija je uslovalo kontroverzna shvatanja o prirodi, uzrocima i posledicama ovog fenomena (De Haas, 2008).

Cilj ovog rada jeste da se analizira deset grupa, pretežno, integrativnih i nad-disciplinarnih koncepcija. Teorijske koncepcije su podeljene u dve veće celine. U prvoj celini se nalaze tradicionalne teorijske koncepcije u okviru kojih se analiziraju etiološki faktori migriranja ili kao oni koji tumače obeležja migracionog procesa. To su opšte teorije migracija: teorija odbijanja i privlačenja, porodična teorija migracija, model migracione tranzicije – od emigracionih ka imigracionim zemljama, teorija društvenog razvoja i bezbednosni pristupi migracijama.

U drugoj celini teorija se nalaze koncepcije koje objašnjavaju uticaj različitih faktora i procesa koji utiču na razvoj, blagostanje, ranjivosti i procese adaptacije dece, naročito u prisilnim migracijama. U okviru ovog dela se objašnjavaju ključni postulati sledećih teorijskih koncepata: pristup faktora rizika i zaštite, psihoanalitička teorija migracija, teorijski pristupi traumatičnim događajima dece, teorija afektivne vezanosti i integrativni model razvojnih kompetencija dece iz manjinskih grupa.

1. TEORIJA ODBIJANJA I PRIVLAČENJA

Ova teorija je značajna sa aspekta odluke porodice o migraciji. Prema teoriji odbijanja i privlačenja (Fassmann & Musil, 2014), svi ljudi su potencijalni migranti ako su životni uslovi na nekom drugom mestu bolji nego u mestu gde žive i ako je "cena" preseljenja niža od dobiti koja će se ostvariti migriranjem. Dakle, u okviru ove teorije se mogu razlikovati faktori koji su uzrok migracijama (oni koji deluju u primarnoj sredini i "guraju" pojedince i porodice u migracije) i faktori koji deluju u imigracionoj sredini (faktori koji "privlače" i utiču na odluku da se izabere nova sredina) (Burrone & Holmqvist, 2018). Recimo, u okviru neoklasičnog ekonomskog teorijskog pristupa postoji tendencija da se odluka o migraciji tretira kroz ekonomske faktore, npr. siromaštvo kao faktor koji ljude "gura" u migracije, dok faktor poput boljih ekonomskih prilika postaje onaj koji "privlači" potencijalne migrante (O'Reilly, 2013).

Pojedinci i porodice porede bilans zbiru pozitivnih i negativnih faktora koji karakterišu sredinu u kojoj žive, sa bilansom zbiru pozitivnih i negativnih faktora neke druge potencijalne sredine za život i stavlja ih u odnos sa "cenom" migriranja. Faktori migracije zavise od individue, karakteristika ličnosti, porodične strategije u migraciji, sistema ali i od činilaca koji nisu uvek samo racionalni (postoji nekada i tzv. "inercija odlaska" iz određene sredine ili u nekim ličnim situacijama).

Faktori koji mogu uticati na percepciju dobiti ili gubitka od migracije su: lične vrednosti i okolnosti; tržište rada: mogućnost zaposlenja, visina dohotka, brzina napredovanja; životna i porodična faza razvoja; informisanost o životu u drugom prostoru; osećaj sigurnosti ili bezbednosti u sredini (koja se napušta, i u koju se ide); socijalne beneficije, politika zdravstvene i ekološke zaštite u novoj sredini; stepen razvoja demokratije; perspektive vezane za budućnost; udaljenost potencijalne destinacije i cena transporta; celokupna zakonska i pravna regulativa relevantna za naseljenje u zemlju destinacije: mogućnosti ulaska u zemlju preko zapošljavanja i zaštite stranaca, pa sve do procedure dobijanja državljanstva; "psihološka cena":

psiko-socijalna, emocionalna i kulturološka adaptacija na novu sredinu; socijalni kapital: pomoć i podrška koju imigranti mogu dobiti od uspostavljenih migrantskih mreža.

2. PORODIČNA TEORIJA MIGRACIJA

Migracije sa sobom nose niz izazova za članove porodice. Smatra se da je odluka o migraciji češće porodična nego individualna i da u idealnom slučaju, krajnji produkt odluke jeste zbir dobiti koje proizlaze iz migracionog procesa za svakog člana porodice (Mincer, 1978, prema: Gallup, 1997). Međutim, često se dešava da nešto što je najbolje za jednog člana porodice nije i za drugog. Recimo, preseljenje u zemlju gde muž dobija bolje plaćen posao (iako je to finansijska dobit za porodicu u celini), može rezultovati da žena napusti posao kojim je zadovoljna, i u kojem može da ostvari svoje potencijale (Kubursi, 2006). Ovakve i slične odluke mogu voditi porodičnoj nestabilnosti i nezadovoljstvu u bračnoj zajednici (Gallup, 1997). Takođe, porodice se često mogu odlučiti za migraciju ukoliko je prisutna relativna deprivacija potreba i kada su uslovi u drugoj zemlji takvi da će poboljšati finansijsko blagostanje ali i doprineti poboljšanju ugleda i vrednovanja od strane drugih u okruženju (Kumpikaite & Zickute, 2012).

3. MODEL MIGRACIONE TRANZICIJE - OD EMIGRACIONIH KA IMIGRACIONIM ZEMLJAMA

Prema engleskom oksfordskom rečniku tranzicija predstavlja "proces prelaska iz jednog stanja, akcije ili mesta u drugo", ili "pomak od ranijih ka kasnijim etapama razvoja" (Skeldon, 2011: 155). Model migracione tranzicije polazi od empirijskih nalaza vezanih za promenu smera migracionih tokova porodica u uslovima dugogodišnje krize rađanja u jednoj zemlji i posledičnog intenzivnog starenja njenog stanovništva (Fassmann & Reeger, 2012). Koncept se bazira na ideji da se javno mnjenje i zakonski sistem takve države adaptiraju na novu situaciju i razvijaju mehanizme za upravljanje imigracijom. Pored demografskih promena, bitni su i ekonomski faktori u nekoj sredini koji se tiču strukture tržišta rada i ciklusa ekonomskog razvoja. Model migracione tranzicije je koristan da bi se imao u vidu dinamički proces mogućih promena u odnosu emigracija i imigracija (Rašević, 2016).

4. TEORIJE DRUŠTVENOG RAZVOJA

Ujedinjene nacije su indirektno uključile migracije u osmi milenijumski cilj razvoja za 21. vek koji je definisan kao razvijanje partnerstva u svetu u cilju razvoja (Rašević, 2016). Migracije uzrokuju socijalne, političke i kulturne promene u zemljama emigracije i imigracije (De La Garza, 2010). U svetlu odnosa migracija i razvoja, postoje dve dominirajuće perspektive: pesimistična i optimistična perspektiva (De

Haas, 2010). Migracije se shvataju kao posledica, ali i kao pokretač ekonomskog i socijalnog razvoja (Clemens, 2017).

U prvom shvatanju dominira skepticizam - migracije mogu izazvati smanjenje ljudskih resursa (npr. "odliv mozgova") u zemljama porekla i biti pretnja bezbednosti i domaćoj radnoj snazi u zemljama odredišta. Generalno, može se primetiti da je pozitivniji stav prema emigriranju manje obrazovanog stanovništva, jer odlaskom visoko kvalifikovanih stručnjaka država ne može da nadoknadi do tada uloženo u njihovo obrazovanje (De Haas, 2010). Migracije se kao negativna činjenica društvenog razvoja sagledaju i kroz uzroke migracija kao što su siromaštvo, društveno-politička i ekonomska nestabilnost, socijalni pritisak stanovništva u zemljama porekla ili ekološki problemi. Često se kumulativni efekat negativnih okolnosti kao uzroka migriranja vidi kao "beg iz bede", usled nemogućnosti da se utiče na prisutne strukturalne faktore u društvu (De Haas, 2008; De Haas, 2010).

Sa druge strane, posebno iz pozicije (razvijenih) zemalja imigracije, migracije se posmatraju kao ekonomski, radni i demografski potencijal, naročito sa stanovišta da su zaposleni znatno radno produktivniji u zemlji destinacije (Clemens, 2017). Sa pozicije zemalja emigracija, migracije se pozitivno vrednuju preko potencijala koje dijaspora može da ima u odnosu na nacionalni i lokalni socijalni, ekonomski, tehnološki i kulturni razvoj. U okviru ove (optimistične) perspektive, migracije podstiču balansirani razvoj i važan su agens promena i inovacija (De Haas, 2010).

5. BEZBEDNOSNI PRISTUPI MIGRACIJAMA

Ove koncepcije potenciraju fenomen migracija kao bezbednosni izazov ili rizik i pretnju koja nastaje kao posledica veze između kretanja stanovništva i bezbednosti. Kao rizik ovde se misli, sa jedne strane, na ugrožavanje ustavnog uređenja i bezbednost države preko kriminala, terorizma i nasilnih sukoba unutar društva; a sa druge strane, na bezbednosne rizike za pojedince, porodice i decu, posebno kod iregularnih migracija. Bezbednosni pristupi imaju, tako, direktne uticaje na politike socijalnog uključivanja migranata jer utiču na političke i pravne osnove regulisanja procesa migracija i statusa dece migranata.

Ove koncepcije su, naročito, dobile na značaju posle Hladnog rata zahvaljujući uticaju faktora kao što su: priroda državne kontrole granica gde svako međunarodno kretanje postaje stvar brige za dve, a ponekad i više država; rast svetskog stanovništva; globalizacijski procesi koji su prouzrokovali revoluciju u komunikacijama i transportu ali i povećanu svesnost ljudi o uslovima i prilikama za život u drugim delovima sveta; društvena previranja i socijalne neizvesnosti koje igraju ulogu u motivisanju ljudi da se sele. Danas, skoro da nema sektora bezbednosti koga pitanje migracija ne dotiče. Migracije se unutar ovih perspektiva posmatraju i analiziraju kao jedan od glavnih izazova pojedinačnoj, nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj bezbednosti (Simić & Živojinović, 2015).

Bezbednosne koncepcije su postajale uticajnije u javnim politikama tzv. zapada, naročito posle terorističkih napada na SAD (2001. godine) i više evropskih država u poslednje dve decenije (London, Pariz, Brisel, Madrid, itd.), nakon

pobuna getoiziranih i kulturno neintegrisanih stanovnika emigranata arapskog porekla u pojedinim evropskim gradovima (tipičan primer je Pariz) i migrantske krize u drugoj deceniji 21. veka koja je nastala kao posledica ratova i dubokih kriza u arapskim državama Bliskog i Srednjeg istoka (Sirija, Avganistan, Irak). Ove okolnosti su snažno promenile evropske migracione politike i izazvale neslaganja zemalja EU oko ciljeva i načina ovih politika. Iza pitanja bezbednosti se kriju suštinski problemi odnosa imigranata i društava u koja su došli, a to su životne šanse u uslovima ekonomske krize, socijalna i kulturna integracija, zapošljavanje, osećanja ugroženosti nacionalnog identiteta većinskog stanovništva, jačanje straha od manjina i njihove političke radikalizacije i snaženje predrasuda.

6. KONCEPT FAKTORA RIZIKA I ZAŠTITE

Rizični faktori koji mogu ugroziti blagostanje i pozitivni razvoj deteta nalaze se u svim fazama migracionog procesa. Lične karakteristike deteta, kao što su fizička snaga, otpornost/rezilijentnost, sposobnost prilagođavanja ili mentalne sposobnosti, jesu činilac koji može umanjiti ili pojačati delovanje faktora rizika. Stepen vulnerabilnosti dece se razlikuje od deteta do deteta i zavisi od prisustva faktora rizika, protektivnih faktora i njihovog međudnosa (Milanović, Perišić, & Milić, 2016: 15-16).

Ključni nalazi istraživanja UNICEF-a na uzorku migranata, adolescenata i mladih (N = 3.922) ukazuju na sledeće važne segmente rizika (UNICEF, 2018): 67% je bilo prisiljeno da napusti dom iz različitih razloga; 57% je napustilo dom zbog razloga kao što su rat, konflikti i nasilje; 44% je svoju zemlju napustilo samo; 49% nije imalo pomoć doktora kad im je bila potrebna; 58% je izgubilo minimum jednu godinu školovanja ili više; 38% nije imalo ničiju pomoć (porodice, prijatelja i institucija).

Faktori rizika se nalaze i na tri ekosistemska nivoa (Milanović, Perišić, & Milić, 2016: 16):

- Ličnih karakteristika deteta;
- Karakteristike porodične brige; i
- Migracionog konteksta.

Na individualnom, porodičnom i nivou zajednice ključni su sledeći faktori rizika (Fazel, Reed, Panter-Brick, & Stein, 2012):

- Individualni domen: izloženost premigracionom nasilju (N = 3099, 13 studija), ženski pol (N = 3425, 11 studija, naročito za internalizovane probleme), izloženost postmigracionom nasilju (N = 1489, tri studije);
- Porodični domen – roditeljska izloženost nasilju (N = 517, tri studije), slaba materijalna obezbeđenost (N = 1601, dve studije); maloletnik bez pratnje porodice (N = 3690, tri studije); jednoroditeljska porodica (N = 359, dve studije); roditeljski psihijatrijski problemi (N = 162, dve studije);
- Domen zajednice (post migracioni tok) – doživljena diskriminacija (N = 1548, tri studije); česte promene mesta boravišta (N = 1031, tri studije).

Dvadesetogodišnja longitudinalna studija kumulativnih faktora rizika na ponašajne ishode dece je došla do zaključka da postoji pozitivna korelacija između broja rizičnih faktora kojima su deca bila izložena i negativnijih ishoda u ponašajnom, emocionalnom i socijalnom domenu (Atkinson, Beitchman, Gonzalez, Young, Wilson, Escobar, & Villani, 2015).

U situaciji posebno teških i kumulativnih faktora rizika se nalaze deca bez pratnje, koja su izložena gubitku roditelja, odvajanju od članova porodice, višestrukim traumatičnim događajima (poput rata) i postmigracionom stresu. Post-migracione teškoće prate jezičke barijere, rasna diskriminacija i primoranost seljenja iz jednog mesta u drugo (Carlson, Cacciatore, & Klimek, 2012).

Autori koji su se bavili putevima rezilijentnosti dece u procesu migriranja - žrtava rata, iz socijalno-ekološke razvojne perspektive, sugerišu da je važno proučavati faktore rezilijentnosti dece u vezi sa: afektivnom vezanošću, zdravljem staratelja, odnosima u porodici, kao i određenim socio-kulturnim uticajima poput socijalne mreže, i stavova zajednice prema mentalnom zdravlju, lečenju i konstrukcijama/značenju rata (Betancourt & Khan, 2008).

Kao protektivni faktori za mentalno zdravlje dece u procesu migracija, navode se i sledeći (Garmezy & Rutter, 1985; Derluyn & Broekaert, 2007; Ehntholt & Yule, 2006, prema: Carlson et al., 2012: 262):

- Individualni domen - inteligencija, lak temperament, razvijene strategije prevazilaženja i rešavanja problema, ženski pol, religiozna orijentacija;
- Porodični domen - afektivna vezanost za bar jednog roditelja, roditeljska supervizija, podrška i stabilnost;
- Nivo zajednice - prosocijalni odnosi sa drugim odraslim osobama i institucijama (poput škole i crkve).

7. PSIHOANALITIČKA TEORIJA MIGRACIJA

Posmatrajući migrante kao društveno osetljivu grupu koja je izložena brojnim socijalnim i psihičkim izazovima, od izuzetne važnosti je razumevanje migracija kao psiho-socijalnog i kulturološko-adaptacionog fenomena. U tom smislu, psihoanalitička teorija i praksa osvetljavaju unutrašnje psihološke mehanizme i emocionalna stanja koja prate migracije porodica i dece. V. Volkan (2018) nakon svoje višedecenijske psihoanalitičke prakse i istraživanja migranata i izbeglica širom sveta, i u različitim kulturama, ukazuje da migranti, na svesnom i nesvesnom nivou, osećaju pritisak da treba da dokažu da su "vredni milosti" koju im ukazuje zemlja prijema. Kod migranata se mešaju osećanja besa i krivice prema ljudima i prostoru koji su ostavili, što ih "gura" ka potiskivanju veza sa sopstvenom prošlošću. Ovo je naročito izraženo kod prisilnih migracija, što izbeglicama otežava integraciju u novu kulturu.

Migracije su jedna vrsta "kulturološkog šoka" koji se stvara usled iznenadne promene od "prosečno očekivanog života" do novog i nepredvidivog okruženja. Za dužinu trajanja "kulturološkog šoka" od velike važnosti je način odvijanja procesa

žaljenja za onim što je migrant ostavio, kako bi mogao da formira novi identitet kao preoblikovanu predstavu o samom sebi (Volkan, 2018). Način suočavanja sa žaljenjem i novim kulturnim kontekstom je oblikovan i pomoću tri važna faktora: trajnost imigracije (da li je preseljenje trajno ili trenutno); dobrovoljnost migracije (lakša je adaptacija ukoliko je dete dobro pripremljeno); i mogućnost vraćanja u matičnu zemlju (patnja je manja ukoliko osoba nije prognana iz zemlje porekla) (Akhtar, 1995). Takođe, važan segment procesa kulturne adaptacije jeste i socijalna i kulturna sličnost matične zemlje i zemlje destinacije. Naime, rezultati istraživanja iz oblasti transkulturalne psihijatrije pokazuju da su stope pojedinih psihijatrijskih stanja niže kod imigranata koji su odlazili u sredine sličnije onima iz kojih dolaze (Kinzie, 2006).

Proces kulturne adaptacije aktivira kompleksne psihološke mehanizme, radi potrebe modifikacije ponašanja zahtevima i izazovima nepoznatog konteksta. Naime, u okviru psihoanalitičkog shvatanja migracija, spominje se nekoliko izazovnih tumačenja uticaja napuštanja matične kulture (Ying, 2001): migranti pate od gubitka porodičnih objekata realne i simbolične prirode (dom kao simbol porodice) koji su označavali komfor, zaštitu, podršku, održivost, stabilnost; tugovanje i naponi u cilju prevazilaženja gubitaka mogu rezultirati regresijom; postoje jake veze između primarnog staratelja i matične kulture ("maternji jezik kao jezik kojim govori majka"); patnja za domom može označavati čežnju za zaštićujućom majkom.

Migracije jesu potencijalni traumatični događaj (*trauma na starogrčkom jeziku znači invazivna rana*), pa i kada su dobrovoljne i neprisilne, zato što zahtevaju suočavanje sa osećanjima, kao što su: krivica, bol, očaj, nemoć, strah, gubitak, žalost, nostalgija, itd. U socijalnom smislu, migranti se susreću sa diskriminacijom i predrasudama u novoj sredini, potrebom učenja stranog jezika i sa socijalnim gubicima, poput gubitka zemlje, porodičnih uspomena, bezbednosti, časti i prestiža. Tad se aktiviraju unutrašnji psihički fenomeni: mehanizmi odbrane (npr. poricanje), povezujući objekti (npr. stvari, fotografije), nesvesne fantazije (izmaštane nerealistične mentalne predstave o sebi), transgeneracijsko prenošenje prošlosti porodice i kulture (kroz emocije, strah, anksioznost, kulturne predstave). Posebne teškoće socijalne adaptacije imigranata su vezane za probleme odnosa sa većinskim stanovništvom koje može, u nekim situacijama i političkim kontekstima, da razvije snažan strah od pridošlica. Taj strah je oslonjen na uverenje da će identitet "onog drugačijeg" "uprljati" i ugroziti identitet većinske grupe (Volkan, 2018).

Psihoanalitički pristup migracijama i migrantima daje značajan doprinos, posebno, za profesionalce koji se bave psiho-socijalnim osnaživanjem i edukativno-terapijskim radom ali i za druge službe (bezbednosne, pravne, carinske) koje se nalaze u neposrednom kontaktu sa ovom društveno osetljivom grupom ljudi.

8. TEORIJSKI PRISTUPI TRAUMATIČNIM DOGAĐAJIMA DECE

S obzirom na to da postoje različiti teorijski pristupi unutar proučavanja uticaja traumatičnih događaja na razvojne ishode dece, u nastavku će biti predstavljene dve koncepcije. Prva se tiče objašnjenja mehanizama razvoja odgovora dece usled traumatičnih iskustava, a druga se odnosi na mehanizam nastanka međugeneracijskog prenosa simptoma traume sa roditelja na dete.

Istraživanje nad decom izbeglicama i tražiocima azila, sa i bez pratnje staratelja, u Holandiji, ukazuje na visoko prisutne traumatične događaje u ovoj populaciji, pri čemu su sve mere traume bile izraženije kod dece bez pratnje staratelja (fizičke, psihičke, seksualno zlostavljanje), uključujući i ekstremna traumatična iskustva (svedočenje ubistvu roditelja, život na ulici, kidnapovanje - prisutna kod 25% dece bez pratnje). Ukupno 63% dece iz uzorka dece bez pratnje je imalo u iskustvu četiri ili više traumatična događaja, dok su problemi u ponašanju, anksioznost, depresivna osećanja, somatske tegobe, teškoće u odnosima, takođe bili realnost velikog broja dece iz celokupnog uzorka (Pinto Wiese & Burhorst, 2007).

Prediktori traume jesu izloženost jakom traumatskom stresnom događaju osobe ili njene porodice (npr. prisilno odvajanje od porodice, događaji opasni po život, fizičko i seksualno nasilje, neočekivana nasilna smrt) i psihološki stres koji je povezan sa traumatskim stanjem, uzimajući u obzir jačinu, trajanje i blizinu situacije, kao i varijable ličnosti, porodičnu i socijalnu podršku (Batista-Pinto Wiese, 2010). Rezultati meta-analize govore da su važni prediktori dugoročnog posttraumatskog stresa kod dece: simptomi akutnog stresa, depresije, anksioznosti i roditeljskog posttraumatskog stresa (Alisic et al., 2011).

U kontekstu razumevanja razvijanja simptoma traume kod dece, važno je uzeti u obzir interakciju faktora poput ličnih ranjivosti deteta, porodičnih, socijalnih i faktora samog migratornog konteksta koji je izvor traume (Batista-Pinto Wiese, 2010). U prilog tome, korisno je spomenuti metaforu o tri lutke sačinjene od tri vrste različitih materijala – od stakla, plastike i čelika. Prilikom pada lutka od stakla će se skroz polomiti, lutka od plastike pomalo oštetiti, dok će lutka od čelika ostati netaknuta. Takođe, pored materijala od koga je lutka sačinjena, vrlo je važna i silina udarca prilikom pada (Anthony, Chiland, & Koupernic, 1982, prema: Batista-Pinto Wiese, 2010).

Psihopatologija roditelja je prepoznat faktor rizika za razvijanje različitih problema dece u domenu psihičkog i socijalnog (Han, Lei, Qian, Li, Wang, & Zhang, 2016). Hipoteza koja razmatra povezanost roditeljskog PTSP-a i simptoma psihičkih teškoća dece bez prethodne istorije direktne traume, se analizira i pomoću medijatorskog efekta nesigurnog ili ambivalentnog obrasca afektivne vezanosti kod ovih roditelja i dece, kao i pomoću komunikacijskog stila koji se koristi u porodici (Dalgaard, Todd, Daniel, & Montgomery, 2016). Koren ove hipoteze se pronalazi u istraživanjima roditelja sa dijagnozom PTSP-a koji su tokom Drugog svetskog rata preživeli Holokaust (gde se najčešće pomoću mehanizma sekundarne

traumatizacije) objašnjavaju, između ostalog, i oštećenja u porodičnom funkcionisanju ovih roditelja.

Iako su u određenim istraživanjima uočeni rezultati koji govore u prilog hroničnoj depresivnosti, anksioznosti i neskladnom porodičnom funkcionisanju roditelja žrtava Holokausta, meta-analiza 32 studije (N = 4.418) ukazuje da je sekundarna traumatizacija prisutna samo u kliničkom uzorku ovih žrtava (Van Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg, & Sagi-Schwartz, 2003). Međutim, pojedina istraživanja govore u prilog tome da se roditelji sa traumatičnim iskustvima često osećaju bespomoćno u nameri da zaštite sebe, i da njihova percepcija sebe kao nekoga ko nije u mogućnosti da bude izvor zaštite deteta utiče na način na koji se taj odnos odvija, između ostalog, i neadekvatnim načinom odgovora na dečje potrebe (Almqvist & Broberg, 2003).

Takođe, smatra se da je važan i obrazac komunikacije roditelja sa simptomima PTSP-a i deteta, načina na koji roditelj govori o svojim traumatičnim iskustvima i kako detetu objašnjava svoje simptome PTSP-a (tzv. "zavera tišine" koja je često bila prisutna kod žrtava Holokausta) (Dalgaard et al., 2016). Staratelji koji su preživeli neku vrstu traume u detinjstvu mogu biti ograničeni u ostvarivanju pouzdane, brižne i empatske interakcije sa detetom, što može uticati na njihov socio-emocionalni razvoj (Briggs, Silver, Krug, Mason, Schrag, Chinitz, & Racine, 2014).

9. TEORIJA AFEKTIVNE VEZANOSTI (PRIVRŽENOSTI)

U kontekstu dece u migracijama, teorija afektivne vezanosti (Ainsworth & Bowlby, 1991) je važna iz najmanje dva razloga: prvenstveno, može objasniti jedan od rizičnih faktora nepovoljnog reagovanja dece na negativne stresore iz sredine koji posledično mogu uticati na blagostanje deteta, kvalitet adaptacije i kasnije razvojne ishode deteta. Takođe, ukoliko postoji siguran obrazac afektivne vezanosti, ova teorija može nuditi okvir i za razumevanje protektivnih faktora za decu tokom suočavanja sa rizičnim situacijama u migraciji, i u tom smislu siguran obrazac vezanosti majke i deteta može obezbediti brži i lakši oporavak deteta (Feldman & Vengrober, 2011). Sa druge strane, važna je i zbog razumevanja na koji način rizične, visoko stresne situacije mogu uticati na blagostanje roditelja/staratelja, te posledično i na kvalitet privrženosti/odnosa na relaciji roditelj/staratelj – dete.

Kako obrazac afektivne vezanosti boji način na koji dete sagleda svet i odnose u njemu, siguran obrazac vezanosti zadovoljava detetove emocionalne potrebe, pomaže deci da postignu bolju emocionalnu regulaciju, bolje priprema dete na prevazilaženja stresa, utiče na adekvatniju socijalnu adaptaciju, ojačava njegove socijalne kompetencije i podstiče otvorenost za interakciju sa drugima (Juang, Simpson, Lee, Rothman, Titzmann, Schachner, & Betsch, 2018). Deca koja su vezana izbegavajućim obrascem, vide svoje staratelje kao nedostupne i one koji nisu responzivni (Hernandez, 2009), te upravo ovi obrasci mogu voditi negativnijem opažanju socijalnog okruženja i interpersonalnih relacija (Juang et al., 2018).

Takođe, status privrženosti ce može poremetiti jakim uticajima gubitaka, traume i separacije (Ecke, Chope, & Emmelkamp, 2005). Prvo, ukoliko se desi da su sredinski

nepovoljni uticaji u vezi sa migracionim tokom izuzetno jaki, mogu ugroziti podršku deteta ili kvalitet roditeljske/starateljske brige. Drugo, akumulacija različitih migracionih stresora ili traumatičnih događaja može poremetiti psihičko blagostanje roditelja, omesti ih u kvalitetu pružanja odgovora na signale dece, dovesti do pojave mentalnih teškoća, nemogućnosti adekvatnog reagovanja na njihove potrebe, kao i osujetiti odgovore na potrebe njihove adaptacije novonastalim životnim okolnostima (Batista-Pinto Wiese, 2010; Benner & Kim, 2010, prema: Juang et al., 2018).

10. INTEGRATIVNI MODEL RAZVOJNIH KOMPETENCIJA KOD DECE IZ MANJINSKIH GRUPA

Ovaj Model se razlikuje od ranijih teorijskih postavki razvoja dece jer u fokusu teorijskog razmatranja jesu društveni procesi koji se odvijaju nakon preseljenja deteta u drugu kulturu (Coll, Crnic, Lamberty, Wasik, Jenkins, Garcia, & McAdoo, 1996). Predstavlja organizacioni, transakcioni i ekološki modeliran pristup koji je smešten unutar Teorije socijalne stratifikacije. Socijalna stratifikacija je fenomen koji na različite načine pogađa decu iz društveno osetljivih grupa širom sveta (Juang et al., 2018).

Može se zaključiti da je Integrativni model nastao iz potrebe da se prevaziđu tradicionalni teorijski pristupi, koji su periferno postavljali suštinske uloge društvenih procesa koji remete socijalno uključivanje dece i porodica iz manjinskih društvenih grupa (poput socijalne klase, rase, etniciteta, kulture). Konceptualni okvir modela čini osam konstitutivnih elemenata za koje se pretpostavlja da imaju uticaj na razvoj dece drugačije kulture unutar dominirajuće (Coll et al., 1996). Smatra se da je ovaj Model označio važan pomak u analizi normativnog razvoja dece iz manjinskih socijalnih i kulturno-etničkih grupa (Perez-Brena, Rivas-Drake, Toomey, Umaña-Taylor, 2018).

Prema Integrativnom modelu, interakcija sledećih glavnih konstrukata na svojevrsan način obeležava i određuje razvoj deteta (Coll et al., 1996: 1896):

- 1) Varijable socijalnog položaja (poput pola, rase, socijalne klase, etniciteta);
- 2) Proces koji mogu prethoditi ili voditi u segregaciju: rasizam, predrasude, diskriminacija, ugnjetavanje (tlačenje od strane pripadnika dominantne kulture);
- 3) Segregacija u različitim oblicima – stambena, ekonomska, socijalna, psihološka;
- 4) Podržavajuće ili inhibirajuće socijalno okruženje – u vidu školskog okruženja, susedstva, zdravstvenog sistema;
- 5) Adaptivna kultura označava sistem vrednosti, ciljeva i stavova koji se razlikuju od dominantne kulture i u okviru koje se analiziraju: tradicionalne i kulturne vrednosti, ekonomska i politička istorija, migracioni i akulturacioni procesi, kao i trenutni zahtevi okoline;
- 6) Karakteristike deteta (uzrast, temperament, zdravstveni status, biološke i psihološke karakteristike);

7) Porodični faktori (porodična struktura i uloge, porodična uverenja, vrednosti i ciljevi, rasna socijalizacija i socioekonomski razvoj) i

8) Razvojne karakteristike ili kompetencije deteta (u vidu kognitivnih, socijalnih, emocionalnih, jezičkih, bikulturalnih i strategija prevazilaženja rasizma).

Socijalni položaj dece iz društveno osetljivih grupa, kroz prizmu sveprisutne socijalne nejednakosti, ometa pristup istim resursima i procesima u društvu, koji bi trebalo da budu jednako dostupni za svu decu. Rezultati domaćeg istraživanja, potvrđuju, između ostalog, da ugroženom blagostanju ove dece mogu doprinositi i osećanje nesigurnosti, etiketiranje i diskriminacija u zajednici, strah od nepoznatog, osećanje nepoverenja prema ljudima i institucijama, i nedostatak socijalne mreže (Galonja, Morača, Avramović, & Diegoli, 2013). Opšti stavovi prema migrantima u novoj društvenoj sredini umnogome oblikuju način kulturne adaptacije dece (Gomez, 2015).

ZAKLJUČAK

Migracije su neminovnost savremenog društva. Za realizovanje celokupnog procesa, ukoliko se radi o migracijama koje su bazirane na voljnosti, važna su četiri elementa (Maslauskaite & Stankuniene, 2007, prema: Kumpikaite & Zickute, 2012): mogućnost (da postoji fizički ili psihički smisao i cilj migracija); motivi (koji su oblikovani individualnim vrednosnim sistemom percepcije dobitka od emigracije); očekivanja (verovanje da migracije mogu obezbediti boljitak u različitim sferama) i podsticaji (koji se baziraju na proceni troškova i dobiti).

Prikazi teorijskih koncepcija iznetih u radu potvrđuju kompleksnost i multidimenzionalnu prirodu fenomena migracija, čije objašnjenje ne bi zadovoljio jedan teorijski pristup. U prvoj celini teorijskih koncepcija se ukazuje na višekauzalnost i specifična obeležja migratornog procesa. Dakle, migracije se posmatraju u svetlu raznolikih faktora koji egzistiraju u zemlji porekla i destinacije i utiču na pojedince i porodice da donesu odluku. Ova potvrдна odluka oblikuje društveni razvoj, uključuje proces tranzicije (najčešće iz manje razvijenih u razvijenije zemlje/regije), utiče na porodične obrasce i nosi sa sobom određene bezbednosne rizike (naročito kao masovna društvena pojava).

Sa aspekta doprinosa druge celine teorija, zaključujemo o kompleksnim mehanizmima uticaja migracija na socio-emocionalni razvoj dece i njihovo suočavanje sa kulturnom adaptacijom, naročito ukoliko je reč o deci iz prinudnih migracija. Praktične implikacije proistekle iz druge celine teorija se odnose na:

- Osveščivanje javnog mnjenja o potencijalnim uticajima migracija na razvoj dece, kao i o tome da česte promene mesta boravka u zemlji tranzita ili destinacije, kao i prolongirana birokratija dodatno doprinose pojačavanju negativnih efekata na decu (Fazel et al., 2012);
- Omogućavanje deci i porodicama da budu uključeni u različite, pažljivo odabrane i dokazano efektivne intervencije za poboljšanje mentalnog

- zdravlja, nošenje sa traumatičnim iskustvima, kao i za ojačavanje porodičnih veza (Henley & Robinson, 2011).
- S obzirom na to da kumulativni faktori rizika mogu rezultovati negativnim razvojnim ishodima kod dece (češće nego izolovani rizični faktori), potrebno je minimalizovati negativne efekte nastale u zemlji porekla ili u toku migracionog procesa, time što će prijem u zemlji destinacije/tranzita biti što više adaptiran dečjim potrebama – zdravstvena, psihološka i socijalna zaštita, kao i kulturno adaptiran pristup obrazovnom procesu (Fazel et al., 2012).
 - Ojačavanje antidiskriminatorne politike prema deci iz različitih etničkih i kulturnih grupa putem učenja o prihvatanju različitosti kroz školske programe (Henley & Robinson, 2011).

LITERATURA

- (1) Ainsworth, M. S., & Bowlby, J. (1991) An ethological approach to personality development. *American psychologist*, 46(4), 333.
- (2) Akhtar, S. (1995) A third individuation: Immigration, identity, and the psychoanalytic process. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 43(4), 1051-1084.
- (3) Alisic, E., Jongmans, M. J., van Wesel, F., & Kleber, R. J. (2011) Building child trauma theory from longitudinal studies: A meta-analysis. *Clinical psychology review*, 31(5), 736-747.
- (4) Almqvist, K., & Broberg, A. G. (2003) Young children traumatized by organized violence together with their mothers—The critical effects of damaged internal representations. *Attachment & human development*, 5(4), 367-380.
- (5) Atkinson, L., Beitchman, J., Gonzalez, A., Young, A., Wilson, B., Escobar, M., ... & Villani, V. (2015) Cumulative risk, cumulative outcome: A 20-year longitudinal study. *PloS one*, 10(6), e0127650.
- (6) Batista-Pinto Wiese, E. (2010). Culture and migration: Psychological trauma in children and adolescents. *Traumatology*, 16(4), 142-152.
- (7) Betancourt, T. S., & Khan, K. T. (2008) The mental health of children affected by armed conflict: Protective processes and pathways to resilience. *International review of psychiatry*, 20(3), 317-328.
- (8) Briggs, R. D., Silver, E. J., Krug, L. M., Mason, Z. S., Schrag, R. D., Chinitz, S., & Racine, A. D. (2014). Healthy steps as a moderator: the impact of maternal trauma on child social-emotional development. *Clinical Practice in Pediatric Psychology*, 2(2), 166.
- (9) Burrone, S., & Holmqvist, G. (2018) Child-Related Concerns and Migration Decisions: Evidence from the Gallup World Poll. UNICEF.
- (10) Carlson, B. E., Cacciatore, J., & Klimek, B. (2012) A risk and resilience perspective on unaccompanied refugee minors. *Social work*, 57(3), 259-269.
- (11) Clemens, M. A. (2017) Migration is a Form of Development: The Need for Innovation to Regulate Migration for Mutual Benefit. *Center for Global Development and IZA Institute of Labour Economics, December*.
- (12) Coll, C. G., Crnic, K., Lamberty, G., Wasik, B. H., Jenkins, R., Garcia, H. V., & McAdoo, H. P. (1996) An integrative model for the study of developmental competencies in minority children. *Child development*, 67(5), 1891-1914.
- (13) Dalggaard, N. T., Todd, B. K., Daniel, S. I., & Montgomery, E. (2016) The transmission of trauma in refugee families: Associations between intra-family

- trauma communication style, children's attachment security and psychosocial adjustment. *Attachment & human development*, 18(1), 69-89.
- (14) D'Costa, B., & Toczydlowska, E. (2017) *Not Refugee Children, Not Migrant Children, But Children First: Lack of a systematic and integrated approach* (No. inores904).
 - (15) De Haas, H. (2008) *Migration and Development: A Theoretical Perspective*. Working paper. International Migration Institute, University of Oxford.
 - (16) De Haas, H. (2010). Migration and Development: A Theoretical Perspective. *The International migration review*, 44(1), 227-264.
 - (17) De La Garza, R. (2010) Migration, development and children left behind: A multidimensional perspective. *Social and Economic Policy working paper*, 1-37.
 - (18) Dobson, M. E. (2009) *Unpacking children in migration research*. *Children's Geographies*, 7(3), 355–360. doi:10.1080/14733280903024514
 - (19) Ecke, Y. V., Chope, R. C., & Emmelkamp, P. M. (2005) Immigrants and attachment status: Research findings with Dutch and Belgian immigrants in California. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 33(7), 657-674.
 - (20) Fassmann, H., & Musil, E. (2014) *Conceptual Framework for Modeling Longer Term Migratory, Labour Market and Human Capital Processes*. Working paper developed within the project SEEMIG Managing Migration and its Effects in SEE-Transnational Actions towards Evidence Based Strategies'. Wien: Universität Wien.
 - (21) Fassmann, H., Reeger, U. (2012) Old emmigration countries in Europe. The concept and the empirical examples. *European Immigrations. Trends, Structure and Implications*. Amsterdam: Amsterdam University Pres.
 - (22) Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C., & Stein, A. (2012) Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: risk and protective factors. *The Lancet*, 379(9812), 266-282.
 - (23) Feldman, R., & Vengrober, A. (2011) Posttraumatic stress disorder in infants and young children exposed to war-related trauma. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 50(7), 645-658.
 - (24) Gallup, J. (1997) *Theories of migration*. Harvard Institute for International Development, Harvard University.
 - (25) Galonja, A., Morača, T., Avramović, M., & Diegoli T. (2013) *Deca u pokretu - Položaj i programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji*. Beograd: Atina.
 - (26) Gomez, L. C. A. (2015) *Migration and its impact on children's lives: A literature review*. Diss. School of Social Sciences, University of Iceland.
 - (27) Han, Z. R., Lei, X., Qian, J., Li, P., Wang, H., & Zhang, X. (2016) Parent and child psychopathological symptoms: the mediating role of parental emotion dysregulation. *Child and Adolescent Mental Health*, 21(3), 161-168.
 - (28) Henley, J., & Robinson, J. (2011) Mental health issues among refugee children and adolescents. *Clinical Psychologist*, 15(2), 51-62.
 - (29) Hernandez, M. Y. (2009) Psychological theories of immigration. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 19(6), 713-729.
 - (30) Jaycox, L. H., Stein, B. D., Kataoka, S. H., Wong, M., Fink, A., Escudero, P., & Zaragoza, C. (2002) Violence exposure, posttraumatic stress disorder, and depressive symptoms among recent immigrant schoolchildren. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41(9), 1104-1110.
 - (31) Juang, L. P., Simpson, J. A., Lee, R. M., Rothman, A. J., Titzmann, P. F., Schachner, M. K., ... & Betsch, C. (2018) Using attachment and relational perspectives to understand adaptation and resilience among immigrant and refugee youth. *American Psychologist*, 73(6), 797.
 - (32) Kinzie, J. D. (2006) Immigrants and refugees: the psychiatric perspective. *Transcultural psychiatry*, 43(4), 577-591.

- (33) Kubursi, A. (2006) The economics of migration and remittances under globalization. *Full and Productive Employment and Decent Work—Dialogues at the Economic and Social Council*, 159-174.
- (34) Kumpikaite, V., & Zickute, I. (2012) Synergy of migration theories: theoretical insights. *Inžinerine ekonomika-Engineering economics*, 23(4), 387-394.
- (35) Milanović, L., Perišić, M., & Milić, M. (2016) *Standardne operativne procedure - zaštita dece izbeglica/migranata*. Beograd: Ideas.
- (36) O'Reilly, K. (2013) International migration and social theory. *The encyclopedia of global human migration*. John Wiley & Sons, Inc.
- (37) Perez-Brena, N., Rivas-Drake, D., Toomey, R., & Umaña-Taylor, A. (2018) Contributions of the integrative model for the study of developmental competencies in minority children: What have we learned about adaptive culture? *American Psychologist* 73(6), 713-726. doi: 10.1037/amp0000292
- (38) Pinto Wiese, E. B., & Burhorst, I. (2007). The mental health of asylum-seeking and refugee children and adolescents attending a clinic in the Netherlands. *Transcultural psychiatry*, 44(4), 596-613.
- (39) Punch, S. (2007, September) Migration projects: children on the move for work and education. In *workshop Independent Child Migrants: Policy Debates and Dilemmas, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex and UNICEF Innocenti Research Centre* (Vol. 12).
- (40) Rašević, M. (2016) *Migracije i razvoj u Srbiji*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije (IOM).
- (41) Simić, R. D. & Živojinović, D. (2015) *Studije migracija u kurikulumima univerziteta u Srbiji*. Beograd: Švajcarska agencije za razvoj i saradnju (SDC), Međunarodna organizacija za migracije (IOM), Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP).
- (42) Skeldon, R. (2011) *Migration Transitions Revisited: Their Continued Relevance for The Development of Migration Theory. Population, Space and Place*, 18(2), 154-166.
- (43) UNICEF. (2018) Children on the move - key facts & figures (data brief). Unicef: New York.
- (44) Van Ijzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Sagi-Schwartz, A. (2003) Are children of Holocaust survivors less well-adapted? A meta-analytic investigation of secondary traumatization. *Journal of traumatic stress*, 16(5), 459-469.
- (45) Volkan D. V. (2018) *Imigranti i izbeglice – traume, dugotrajno žalovanje, predrasude i psihologija granice*. Beograd: CLIO.
- (46) White, A., Ní Laoire, C., Tyrrell, N., & Carpena-Méndez, F. (2011) Children's roles in transnational migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(8), 1159-1170.
- (47) Ying, Y. W. (2001) Migration and cultural orientation: An empirical test of the psychoanalytic theory in Chinese Americans. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 3(4), 409-430.

THEORETICAL APPROACHES IN UNDERSTANDING CHILD MIGRATION

Given the multifactorial character of migration, a universal theoretical conception can not be used in the analysis of phenomena. Accordingly, the aim of the paper is to analyze ten groups of integrative concepts, divided into two larger units. The first part contains theoretical concepts that analyze the potential etiological and factors of the characteristics of the migration process: rejection and attraction theory, family migration theory, model of migration transition - from emigration to immigration countries, social development theory and security approaches to migration. The second part of the theory contains concepts explaining the impact of different circumstances on the socio-emotional development and adaptation process of children, especially in forced migration: risk and protection factors, theoretical approaches to traumatic events of children, psychoanalytic migration theory, attachment theory, and the Integrative model of developmental competencies children from minority groups. The concluding observations are aimed at sublimating the importance of a multiparadigmatic interpretation of the migration process, with particular reference to the practical implications of preventive action on the risks to which children are exposed at all stages of migration.

KEY WORDS: integrative migration theories / children's perspectives / risk factors

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 93-118
Pregledni naučni rad
Primljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 342.7-053.2/.6(497.6)

"DJEČIJI USTAV"¹ I NJEGOVA ULOGA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ljubinko Mitrović*

Redovni profesor i Ombudsman za ljudska prava Bosne i Hercegovine

Sonja Tomašević

Diplomirani pravnik, Banja Luka

Zbog činjenice da djeca kao ljudska bića zauzimaju posebno mjesto u svakom društvu neophodno je da društvena zajednica u cjelini preduzme sve potrebne mjere i radnje u cilju obezbjeđenja posebne brige o djeci i njihovoj zaštiti². Radi se o posebnoj kategoriji stanovništva svake zemlje koja je u nacionalnom, ali i u međunarodnom pravu prepoznata kao posebno osjetljiva i specifična kategorija za čiju zaštitu nisu dovoljni uobičajeni mehanizmi zaštite (u procesu razvoja i odrastanja djeteta mnogo je subjekata zaštite koji imaju specifične uloge - roditelji, vaspitno-obrazovne ustanove, centri/sluzbe za socijalni rad, zdravstvene ustanove, pravosudni organi, ombudsmeni, mediji, itd.) predviđeni pravom ljudskih prava.

¹ *Convention on the Rights of the Children (1989)* – A/Rezol/44/25, 25. novembar 1989. – Konvenciju UN o pravima djeteta usvojila je Generalna skupština Ujedinjenih nacija 20. novembra 1989. godine, a stupila je na snagu 2. septembra 1990. godine. Njeno usvajanje je rezultat dugog procesa koji je trajao više od pola vijeka, a Konvencija postaje najvažniji međunarodni ugovor o pravima djeteta. Danas, Konvencija predstavlja ugovor o ljudskim pravima sa najviše ratifikacija (preko 200 država). Zakon o ratifikaciji Konvencije o pravima djeteta Skupština Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije je donijela 13. decembra 1990. godine, a Konvencija je objavljena u Službenom listu SFRJ, Međunarodni ugovori broj 15/90. Konvencija je notifikacijom o sukcesiji postala pravno obavezujuća za Bosnu i Hercegovinu 1. septembra 1993. godine. Bosna i Hercegovina je ratifikovala Konvenciju UN o pravima djeteta, a potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 1995. godine preuzela je obavezu poštovanja Konvencije na području Bosne i Hercegovine. Konvencija se nalazi u Aneksu I Ustava Bosne i Hercegovine i ima snagu ustavne odredbe. Na ovaj način međunarodno pravo direktno je postalo dio unutrašnjeg pravnog sistema Bosne i Hercegovine i direktno je nadređeno njemu, te se primjenjuje neposredno.

* E-mail: ljubinko58@gmail.com

² Godišnji izvještaj Ombudsmana za djecu Republike Srpske za 2018. godinu, str. 9.

Kao posebno osjetljivo biće (sa svim svojim karakteristikama i autonomijom ličnosti, te potrebom i obavezom da iste uvažavamo, poštujemo, normativno uobličavamo i garantujemo, kao i da stvorimo ambijent u kome se prava djeteta zaista priznaju i ostvaruju), dijete počinje da se, u odnosu na starija lica, posebno tretira već sa početkom XVII vijeka kada i dolazi do buđenja svijesti o djetinjstvu i posebno djetetu i njegovim pravima kao pojmu.

Prava djeteta su danas činjenica, odnosno realnost koja je priznata međunarodnim pravom. Ona su više-manje normativno uređena, a proces normiranja teče i napreduje zavisno od pojedine zemlje, svakako prateći tokove razvoja društvenog života te zemlje.

Pod pojmom prava djeteta podrazumijevamo sva ona prava koja su po svojoj prirodi ljudska i koja svako dijete ima bez obzira u kojoj državi živi, odnosno u kakvom se političkom, kulturnom ili ekonomskom okruženju nalazi, te u skladu sa kakvim tradicijama, običajima i vjerovanjima se razvija. Radi se o korpusu prava koji je iznikao prvenstveno iz dvije osnovne ideje, i to: 1) djeca su autonomne ličnosti sa svojim specifičnim potrebama i pravima i, u skladu s tim, ona su nosioci pravnih zahtjeva tj. aktivni subjekti prava, a ne isključivo objekti zaštite od strane odraslih i 2) usljed specifičnih psihofizičkih karakteristika, zavisno od uzrasta i nivoa mentalne zrelosti, djeca su i posebno osjetljiva i ranjiva kategorija koja zaslužuje posebnu, odnosno dodatnu zaštitu države, odnosno svih njenih institucija (svi subjekti zaštite djece imaju obavezu i odgovornost blagovremeno i odgovarajuće reagovati, u skladu sa svojom ulogom, a u najboljem interesu djeteta). S druge strane, neophodna je kontinuirana saradnja, razmjena informacija, praćenje djeteta na putu od ranog rasta i razvoja pa do njegovog punog odrastanja. Samo zajedničkim aktivnostima, intervencijama i djelovanjem svih subjekata zaštite moguće je ostvariti punu zaštitu djeteta, te prepoznati situacije koje mogu stajati kao prepreke na njihovom putu zdravog odrastanja³.

Svakako najvažniji i najautoritativniji dokument u oblasti prava djeteta na međunarodnom planu jeste Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta iz 1989. godine (u daljem tekstu: UN Konvencija) koju je do sada ratifikovalo više od 200 država. UN Konvencija sadrži katalog prava djeteta. Prava djeteta predviđena UN Konvencijom su uzajamno povezana i ostvaruju se u sujetlu ostvarivanja četiri osnovna principa UN Konvencije, i to: 1) pravo djeteta na život, opstanak i razvoj, 2) najbolji interes djeteta, 3) pravo djeteta na participaciju i 4) pravo djeteta na nediskriminaciju⁴.

³ Ibidem, str. 9.

⁴ Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2013), *Maloljetničko krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, str. 47-63.

Gdje se Bosna i Hercegovina danas nalazi sa aspekta ostvarivanja prava djeteta, odnosno primjene UN Konvencije, te da li su djeca u Bosni i Hercegovini na većem nivou socijalnog, moralnog i psihološkog razvoja? Da li je BH društvo obezbijedilo sve potrebne uslove za zdravo odrastanje, vaspitanje i obrazovanje djece? Da li je društvo uradilo dovoljno i da li smo mogli više? Koliko se prava djece danas krše u Bosni i Hercegovini? Mnogo pitanja, a na neka od njih pokušaćemo u ovom referatu dati odgovor.

KLJUČNE RIJEČI: dijete / međunarodnopravni dokumenti / Konvencija UN o pravima djeteta / ombudsmen za ljudska prava.

1. MEĐUNARODNOPRAVNI DOKUMENTI U VEZI SA MALOLJETNICIMA

Najznačajniji međunarodnopravni dokumenti koji tretiraju prava djece jesu:

1. Opšta univerzalna deklaracija o ljudskim pravima čovjeka (1948)⁵,
2. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950),
3. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima⁶,
4. Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta iz 1989. godine sa Fakultativnim protokolima, i to: Fakultativni protokol uz Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima djeteta koji se odnosi na postupak po predstavkama, Fakultativni protokol uz Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima djeteta o prodaji djece, dječjoj prostituciji i dječjoj pornografiji i Fakultativni protokol uz Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima djeteta o učešću djece u oružanim sukobima,
5. Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za maloljetničko pravosuđe - tzv. Pekinška pravila, usvojena od strane UN 1985. godine⁷,
6. Smjernice Ujedinjenih nacija za prevenciju maloljetničke delinkvencije - tzv. Rijadske smjernice iz 1990. godine⁸,

⁵ Opšta univerzalna deklaracija o ljudskim pravima čovjeka prvi je sveopšti međunarodni dokument koji uređuje osnovna prava čovjeka, nastao pod okriljem Ujedinjenih nacija. Ovu, pravno neobavezujuću deklaraciju donijela je Generalna skupština Ujedinjenih nacija, i to 10. decembra 1948. godine, a kao odgovor na nehumano postupanje tokom Drugog svjetskog rata (katalog građanskih i političkih prava koja je uspostavila ova deklaracija postao je pravno obavezujući tek sa donošenjem Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine).

⁶ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, A/Rezol/2200A (XXI) od 16. decembra 1966. godine, predstavlja prvi obavezujući instrument koji je sadržavao određene odredbe relevantne za prava djece u sukobu sa zakonom.

⁷ *The United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice – The Beijing Rules*, usvojila je Generalna skupština UN, Rezolucijom broj 40/33, od 29. novembra 1985. godine.

⁸ *The United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency - The Riyadh Guidelines*, 1990, usvojila je Generalna skupština UN, Rezolucijom broj 45/112, od 14. decembra 1990. godine.

7. Pravila Ujedinjenih nacija o zaštiti maloljetnika lišenih slobode (od neosnovanog lišenja slobode) - tzv. Havanska pravila iz 1990. godine⁹,
8. Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za mjere alternativne institucionalnom tretmanu - tzv. Tokijska pravila iz 1990. godine¹⁰,
9. Evropska pravila o društvenim sankcijama i mjerama za sprovođenje maloljetničkog krivičnog pravosuđa - tzv. Bečka pravila iz 1997. godine,
10. UN Komitet za prava djeteta, Opšti komentar broj 5 (2003) - Opšte mjere za implementaciju Konvencije o dječijim pravima, Opšti komentar broj 10 (2007) - Prava djeteta u maloljetničkom pravosuđu, Preporuke UN Komiteta za prava djeteta 2005. i Preporuke UN Komiteta za prava djeteta 2012.,
11. Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina,
12. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol uz Konvenciju,
13. Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice djece,
14. Konvencija o zabrani i trenutnim djelovanjima za ukidanje najgorih oblika dječjeg rada,
15. Konvencija o najnižoj dobi za zapošljavanje,
16. Sprovođenje maloljetničkog pravosuđa, Rezolucija ekonomskog i socijalnog savjeta Ujedinjenih nacija 1997/30,
17. Izmjenjena evropska socijalna povelja, Strazbur, 3. maj 1996.,
18. Evropska povelja o učešću mladih u životu na opštinskom i regionalnom nivou.

Uz njih, posebno su značajni dokumenti Savjeta Evrope, i to:

1. Strategija Savjeta Evrope za prava djeteta (2016-2021),
2. Preporuka br. R (87)20 Savjeta Evrope zemalja članicama o odgovoru društva na maloljetničko prestupništvo usvojena 1987. godine od strane Ministarskog komiteta,
3. Preporuka P (88) 6 o društvenom reagovanju na delinkventno ponašanje mladih koji potiču iz migrantskih porodica (1989),
4. Evropska pravila za sankcije i mjere zajednice CE P (92) 16 i
5. Preporuka br. (2003) 20 Savjeta Evrope zemljama članicama o novim načinima tretiranja maloljetničkog prestupništva i o ulozi maloljetničkog pravosuđa usvojena 2003. godine od strane Ministarskog komiteta¹¹.

⁹ *United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty – La Habana Rules*, 1990, usvojila je Generalna skupština UN, Rezolucijom broj 45/113, od 14. decembra 1990. godine.

¹⁰ *Standardna minimalna pravila UN za mjere alternativne institucionalnom tretmanu – Tokijska pravila* usvojena su rezolucijom Generalne skupštine, broj 45/110, od 14. decembra 1990. godine.

¹¹ Mitrović, Lj. (2009), Standardi UN i drugi međunarodni dokumenti u pozitivnom i "budućem" maloljetničkom kaznenom pravu Republike Srpske, *Kontrola kriminaliteta i evropski standardi: stanje u Srbiji*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 246.

2. KONVENCIJA UJEDINJENIH NACIJA O PRAVIMA DJETETA

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta iz 1989. godine - *Convention on the Rights of the Children* (1989) – A/Rezol/44/25, 20. novembar 1989. - Konvenciju UN o pravima djeteta usvojila je Generalna skupština Ujedinjenih nacija 20. novembra 1989. godine, a stupila je na snagu 2. septembra 1990. godine.

Usvajanje UN Konvencije predstavlja rezultat dugog procesa koji je trajao više od pola vijeka, a UN Konvencija nakon njenog usvajanja postaje najvažniji međunarodni ugovor o pravima djeteta u svijetu. Danas, UN Konvencija predstavlja ugovor o ljudskim pravima sa najviše ratifikacija (u preko 200 država). Zakon o ratifikaciji Konvencije UN o pravima djeteta Skupština Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije donijela je 13. decembra 1990. godine, a UN Konvencija je objavljena u Službenom listu SFRJ, Međunarodni ugovori broj 15/90.

UN Konvencija je notifikacijom o sukcesiji postala pravno obavezujuća za Bosnu i Hercegovinu 1. septembra 1993. godine. Dakle, Bosna i Hercegovina je ratifikovala UN Konvenciju i ona je postala pravno obavezujuća, a potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 1995. godine preuzela je obavezu poštovanja UN Konvencije na području Bosne i Hercegovine. UN Konvencija se nalazi u Aneksu I Ustava Bosne i Hercegovine i ima snagu ustavne odredbe. Na ovaj način međunarodno pravo direktno je postalo dio unutrašnjeg pravnog sistema Bosne i Hercegovine i direktno je nadređeno njemu, te se primjenjuje neposredno¹².

Šta je Konvencija UN o pravima djeteta? UN Konvencija predstavlja značajno dostignuće u pogledu razvoja i jačanja međunarodnog prava u oblasti prava djeteta. U ovom dokumentu su, na jednom mjestu, obuhvaćena sva ljudska prava koja se priznaju jednoj posebnoj grupi ljudi (djeci) što predstavlja novinu u međunarodnom pravu koje se stvara pod okriljem Ujedinjenih nacija. Zahvaljujući tome, UN Konvencija je postala najvažniji međunarodni ugovor o pravima djeteta, a svi drugi, brojni međunarodni ugovori o ljudskim pravima čije pojedine odredbe su posvećene pravima djeteta, subsidijarne su prirode. Jednom riječju, UN Konvencija, koju danas mnogi popularno nazivaju i dječijim ustavom, predstavlja najviši autoritet u oblasti međunarodnog prava djeteta (dijete je prema odredbi člana 1 UN Konvencije svako ljudsko biće koje nije navršilo 18 godina života, ako se, po nacionalnom zakonu koji se primjenjuje na dijete, punoljetstvo ne stiče ranije).

UN Konvencija predstavlja prvi sveobuhvatni dokument kojim se garantuju prava djeteta u svim segmentima života i jedan je od rijetkih instrumenata koji je skoro u potpunosti prihvaćen i na globalnom planu. Dakle, UN Konvencija iz 1989. godine jeste prvi i najvažniji sveobuhvatni međunarodni dokument, odnosno instrument kojim se garantuju prava djeteta u svim oblastima života i predstavlja pravno obavezujući dokument, odnosno međunarodni instrument koji je dostigao skoro

¹² Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2013) *Maloljetničko krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, str. 47-63.

univerzalnu ratifikaciju, dok su ostala pravila i smjernice tzv. "meki" zakoni, zbog čega nisu direktno obavezujući dokumenti za međunarodne, nacionalne i lokalne zakonodavne organe, ali pretpostavljaju preporučeno postupanje i poželjno uređenje različitih aspekata dječijih prava. Prije donošenja i usvajanja UN Konvencije, standardi ljudskih prava koji su se postavljali deklaracijama i konvencijama bili su opšte prirode, a pri tome se smatralo da ovakvi dokumenti mogu odgovoriti i na sve specifične zahtjeve koji se tiču prava djeteta. Usvajanjem UN Konvencije, stvara se sveobuhvatan korpus prava djeteta, čime ova prava, po prvi put u historiji međunarodnog prava u oblasti ljudskih prava, dobijaju sveobuhvatnu i posebnu zaštitu.

UN Konvencija UN detaljno tretira politička, građanska, ekonomska, socijalna i kulturna prava iz perspektive djeteta. Naročita pažnja u ovom dokumentu posvećuje se pravima djece koja su došla u sukob sa zakonom, te se naglašava potreba postupanja prema njima kao prema ravnopravnim ljudskim bićima, što uključuje napuštanje rigidnog *parens patriae* odnosa koji ograničava njihove mogućnosti da izraze svoje mišljenje i učestvuju u svim aktivnostima koje se tiču njihovog života¹³. Stoga je svakako imperativ za sve države potpisnice da poštuju i obezbjeđuju utvrđena prava svakog djeteta koje se nalazi pod njihovom jurisdikcijom, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu.

Potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 1995. godine i ratifikacijom UN Konvencije, Bosna i Hercegovina, a samim tim i oba njena entiteta, preuzeli su obavezu poštovanja ovog izuzetno važnog međunarodnog dokumenta, a time i obavezu da: 1) u okviru vlastite jurisdikcije utvrde grupu zakona, pravila i odredbi koje se posebno primjenjuju na djecu i 2) obrazuju institucije i organe kojima su povjerene funkcije ostvarivanja i zaštite prava djeteta, a koje imaju za cilj da daju odgovore na različite potrebe djece, štiteći istovremeno njihova osnovna prava, zatim da daju odgovore na potrebe društva, te da obezbijede i provedu temeljnu i pravednu primjenu ovih pravila.

UN Konvencija je podijeljena na preambulu i tri dijela. Preambula podsjeća na osnovne principe Ujedinjenih nacija i posebne odredbe određenih, relevantnih instrumenata o ljudskim pravima. Ona potvrđuje da je djeci, usljed njihove osjetljivosti, potrebna posebna zaštita i briga, a u tome ističe primarnu ulogu porodice. U preambuli se reafirmišu neophodnost pravne i druge zaštite djeteta, prije i poslije rođenja, važnost poštovanja kulturnih vrijednosti zajednice iz koje dijete potiče i vitalna uloga međunarodne saradnje u zaštiti prava djeteta. Država potpisnica mora učiniti sve što je u njenoj moći da primijeni prava sadržana u UN Konvenciji.

Prvi dio UN Konvencije sadrži katalog prava koja se priznaju djetetu, ali i nekoliko odredbi kojima se državama potpisnicama nalaže preduzimanje

¹³ Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2010) *Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku*, Međunarodno udruženje naučnih radnika – AIS – Banja Luka, str. 19-21.

potrebnih mjera za ostvarivanje prava iz UN Konvencije i poštovanje najviših standarda u ovoj oblasti, kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou.

Kada su prava djeteta sadržana u UN Konvenciji u pitanju, treba istaći da je Komitet Ujedinjenih nacija za prava djeteta (koji predstavlja nadzorni organ UN Konvencije)¹⁴ usvojio posebnu klasifikaciju prava djeteta pomoću koje bi se državama potpisnicama olakšalo izvještavanje o sprovođenju preuzetih obaveza iz UN Konvencije. Naime, UN Komitet za prava djeteta najprije izdvaja pitanje definicije djeteta (dijete jeste svako ljudsko biće do 18 godina starosti – član 1), a zatim daje paletu osnovnih ili temeljnih principa (sva prava koja su sadržana u UN Konvenciji zasnivaju se na četiri osnovna principa: pravo djeteta na život, rast i razvoj; pravo djeteta na zaštitu od diskriminacije; pravo djeteta na izražavanje mišljenja i učešće u postupku koji ga se tiče i pravo djeteta na najbolji interes) koju čine:

1) pravo djeteta na nediskriminaciju, odnosno odsustvo diskriminacije ili pravo djeteta na zaštitu od bilo kog oblika diskriminacije podrazumijeva da prava sadržana u Konvenciji pripadaju svakom djetetu, bez diskriminacije po bilo kom osnovu (rasi, polu, boji kože, jeziku, vjeroispovjesti, imovinskom stanju, nacionalnom, etničkom ili socijalnom porijeklu, itd. - član 2 UN Konvencije)¹⁵. Svi subjekti zaštite imaju

¹⁴ S ciljem praćenja, odnosno provjere izvršavanja obaveza koje su države članice preuzele potpisivanjem UN Konvencije, UN Konvencijom i drugim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima uspostavljen je poseban mehanizam nadzora u primjeni UN Konvencije - Komitet UN za prava djeteta. UN Komitet se sastoji od 18 nezavisnih stručnjaka i eksperata koje biraju države članice, pri tom vodeći računa o podjednakoj geografskoj zastupljenosti, ali i zastupljenosti svih važnijih pravnih sistema. Zadatak UN Komiteta odnosi se na razmatranje postignutog napretka u primjeni UN Konvencije i izvršavanja obaveza koje su države članice ponaosob preuzele prihvatanjem UN Konvencije (s posebnom pažnjom ovaj organ Ujedinjenih nacija prati usklađenost zakonodavstva konkretne države članice u oblasti zaštite prava djeteta sa zahtjevima UN Konvencije, kao i stanje u praksi u ostvarivanju i zaštiti prava djeteta). Prema članu 44 UN Konvencije, države članice imaju obavezu da UN Komitetu dostavljaju svoje izvještaje o implementaciji odredaba Konvencije, odnosno podnose izvještaje o mjerama koje su usvojile, a koje doprinose ostvarivanju prava djeteta koja su UN Konvencijom priznata, kao i o napretku postignutom u ostvarivanju tih prava. Svoj prvi izvještaj države članice dostavljaju UN Komitetu u roku od dvije godine nakon stupanja UN Konvencije na pravnu snagu u njihovim pravnim sistemima, a nakon toga svakih pet godina. Izvještaji su javni, a UN Komitet može da traži od države članice čijim radom nije zadovoljan dodatne informacije. S druge strane, UN Komitet izvještaj o svom radu (kao i o izvještajima država članica) podnosi Ekonomskom i socijalnom savjetu Ujedinjenih nacija, svake druge godine. Sastancima UN Komiteta mogu da prisustvuju i predstavnici UNICEF-a, kao i drugih specijalizovanih agencija Ujedinjenih nacija. U svom dosadašnjem radu, UN Komitet je usvojio više opštih komentara koji bez obzira na to što nisu pravno obavezujući, za državu članicu Ujedinjenih nacija i sve njene institucije, te za djecu i njihove roditelje u svim ovim državama, predstavljaju dodatni "vodič" za bolje razumijevanje UN Konvencije i njeno kvalitetnije provođenje u svakodnevnoj praksi. Ono što svakako treba istaći jeste i činjenica da UN Komitet za prava djeteta, u svakom konkretnom slučaju (za svaku državu članicu) vrši provjeru da li su i u kojoj mjeri postignuti napreci u primjeni UN Konvencije u određenoj državi članici na način da periodično (u rokovima koji su predviđeni UN Konvencijom) razmatra izvještaje država članica o stanju prava djeteta. Pored ovih izvještaja država članica, UN Komitet ima mogućnost i da pozove specijalizovane agencije i nevladine organizacije radi "kompletiranja" slike o stanju prava djeteta u određenoj državi članici. Na osnovu njihove analize UN Komitet usvaja zaključna razmatranja i daje odgovarajuće preporuke za konkretnu državu članicu.

¹⁵ Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2013) *Maloljetničko krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, str. 47-63.

obavezu da obezbijede zaštitu djeteta od svih oblika diskriminacije, ili bilo koje kazne zasnovane na statusu, aktivnostima, izraženom mišljenju roditelja, zakonitih staralaca ili članova porodice djeteta. S obzirom da je ovo jedno od osnovnih prava djeteta i pretpostavka za ostvarivanje svih drugih prava, UN Konvencija ga uspostavlja i kao jedan od četiri osnovna principa;

2) pravo na uvažavanje najboljeg interesa djeteta – najbolji interesi djeteta u svim aktivnostima svih organa i organizacija koje se bave djecom jesu od prvenstvenog značaja (član 3). Najbolji interes djeteta predstavlja standard koji nije unaprijed određen i definisan, već zahtijeva individualni pristup, te procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa svakog djeteta pojedinačno u konkretnim situacijama. Princip najbolji interes djeteta jeste i pravo djeteta i uslov za ostvarivanje svakog prava garantovanog Konvencijom i zahtijeva da u svim aktivnostima koje se tiču djece, bez obzira da li ih preduzimaju javne ili privatne institucije, sudovi, administrativni organi ili zakonodavna tijela, najbolji interes djeteta mora da bude na prvom mjestu. Primjetno je da se nadležne službe i institucije najčešće samo deklarativno pozivaju na ovaj princip, a da pri tom ne obrazlažu na osnovu kojih činjenica i okolnosti je procijenjeno šta je i zašto najbolje za dijete;

3) pravo djeteta na život, opstanak i razvoj – jedno od osnovnih prava prema kojem svako dijete samim rođenjem ima pravo na život, opstanak i razvoj bez obzira na životnu situaciju u kojoj se nalaze roditelji, a država ima obavezu da obezbijedi opstanak i razvoj djeteta (član 6). Ovo pravo je i pretpostavka za ostvarivanje svih drugih prava, odnosno ono je pretpostavka za dostojan razvoj ličnosti svakog djeteta. Svakako, rast i razvoj djeteta treba posmatrati u najširem smislu, kao potpun i sveobuhvatan koncept koji podrazumijeva pravo djeteta na život, tj. pravo djeteta na fizički, moralni, socijalni i psihološki razvoj, a mjere za ostvarivanje ovog prava treba da budu usmjerene na postizanje maksimalnog razvoja, punih kapaciteta, te optimalnog razvoja za svu djecu;

4) pravo na participaciju, odnosno učešće djeteta ili jednostavnije rečeno poštovanje stavova djeteta (član 12). Pravo djeteta na slobodno izražavanje mišljenja o svim pitanjima koja ga se tiču, kao jedan od principa UN Konvencije ne ostavlja prostor za procjenu državi da li će, već nalaže jasnu zakonsku obavezu, da prizna pravo djeteta na izražavanje mišljenja i preduzme sve odgovarajuće mjere da obezbijedi njegovu punu primjenu u svakom postupku koji se odnosi na dijete¹⁶. Samo priznanje prava djeteta, bez obezbjeđenja mehanizama za njegovu primjenu u praksi stvara probleme po različitim osnovama, što dovodi u pitanje ne samo pravo djeteta na izražavanje mišljenja već i njegov najbolji interes. Pitanja o kojima djeca mogu izraziti svoje mišljenje odnose se na sva prava iz UN Konvencije, jer su sva prava podjednako važna za njihov život i odrastanje. Pri tome, izražavanje mišljenja djeteta mora biti slobodno, bez pritiska, bez manipulacija od bilo koga i mora biti obezbijeđeno za svu djecu, i za djecu sa poteškoćama u razvoju, djecu bez roditeljskog staranja, siromašnu djecu, djecu migranata i azilanata, djecu u sukobu

¹⁶ Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2013) *Maloljetničko krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, str. 47-63.

sa zakonom itd. i to u svim postupcima koji se na njih odnose. Naravno, izražavanje mišljenja djeteta jeste njegovo pravo i njegov izbor, ali ne i obaveza. To znači da dijete ima pravo odlučivanja da li će se koristiti ovim svojim pravom u postupcima pred državnim organima, odnosno ustanovama. Osnovni uslov u primjeni ovog principa jeste da dijete dobije sve potrebne informacije o postupku koji se vodi i njegovom učešću, na način prilagođen njegovom uzrastu i psihofizičkoj sposobnosti. Potrebno je da se sa sigurnošću utvrdi da je dijete shvatilo koji i kakav postupak se vodi, kakva je njegova uloga u tom postupku, kako njegovo mišljenje može uticati na ishod postupka i slično.

Dakle, ova četiri prava su pretpostavka za ostvarivanje svih drugih prava u UN Konvenciji i predstavljaju prethodno pitanje u ostvarivanju ostalih prava djeteta. Nakon ovih, izdvajaju se građanska i politička prava, i to: pravo djeteta na identitet uključujući državljanstvo, ime i porodične odnose, odnosno veze - pravo djeteta da zna ko su mu roditelji, pravo djeteta da živi sa svojim roditeljima i pravo djeteta na njihovo staranje (čl. 7 - 8); pravo slobodnog izražavanja svog mišljenja i pristup djeteta informacijama (član 13); sloboda misli, savjesti i vjeroispovjesti (član 14); sloboda mirnog udruživanja i sloboda mirnog okupljanja (član 15); pravo na privatnost (član 16) i pravo na zabranu mučenja ili drugih okrutnih, nečovječnih ili ponižavajućih postupaka ili kazni (član 37). Porodična sredina i alternativna briga o djetetu predstavljaju izdvojenu sferu u kojoj su svakako prava vezana za porodični život i održavanje odnosa sa roditeljima i staraocima (čl. 9 – 10 i član 18). Posebno su definisana prava djeteta koje je lišeno porodične sredine. Prava djeteta vezana za alternativni smještaj (član 20), naročito usvojenje (član 21), priznata su posebnim odredbama. Sastavni dio ove kategorije su i pravo djeteta na zaštitu od nezakonitog prebacivanja preko granice, zadržavanja u inostranstvu i roditeljske otmice (član 11) i pravo djeteta na zaštitu od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja od strane njegovih roditelja ili nekog drugog ko se o njemu stara (član 19). Zasebnu grupu čine pravo na najbolju moguću zdravstvenu i socijalnu zaštitu (pravo djeteta na najviši nivo zdravstvene i medicinske zaštite i na rehabilitaciju), čistu vodu za piće, zdravu hranu i čisto i bezbjedno okruženje (čl. 24 – 26), pravo djeteta na životni standard primjeren fizičkom, mentalnom, duhovnom, moralnom i društvenom razvoju djeteta (član 27), te pravo na kvalitetno obrazovanje, slobodno vrijeme, rekreaciju i kulturne aktivnosti (čl. 28 - 31). U posebnu grupu prava UN Komitet svrstava prava djeteta koje se nalazi u posebnim situacijama gdje spadaju prava djeteta izbjeglice (član 22); prava djeteta u oružanom sukobu (član 38); pravo na zaštitu od seksualne, ekonomske i svake druge eksploatacije (čl. 32 - 36); pravo na poseban postupak u okviru sistema maloljetničkog pravosuđa (član 40); pravo djeteta pripadnika manjinske grupe ili domorodačkog naroda (član 30) i na kraju, pravo djeteta žrtve nekih od okolnosti koje su doprinijele njegovom statusu djeteta u posebnoj situaciji, na fizički i psihološki oporavak i društvenu reintegraciju djeteta (član 39)¹⁷.

¹⁷ Mitrović, Lj. (2014) Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj po maloljetničko krivično pravo Republike Srpske, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka Panevropskog univerziteta APEIRON u Banjoj Luci*, broj 4, str. 5-17.

Drugi dio UN Konvencije sadrži odredbe kojima se dalje razrađuju obaveze država potpisnica i uređuju osnivanje i rad posebnog nadzornog tijela – UN Komiteta za prava djeteta¹⁸.

Odredbe iz trećeg dijela UN Konvencije regulišu pitanja potpisivanja, ratifikacije, pristupanja, stupanja na snagu, stavljanja rezervi, izmjena, otkazivanja i deponovanja ovog ugovora.

Djetetu koje je u stanju da oblikuje svoje vlastite stavove, garantuje se pravo da takve stavove slobodno izražava po svim pitanjima koja se djeteta tiču, a stavovima će se pridavati odgovarajuća važnost u skladu sa uzrastom i zrelošću djeteta. Dijete će posebno dobiti priliku da bude saslušano u bilo kakvom sudskom ili upravnom postupku koji se djeteta tiče (član 12 UN Konvencije).

Posebno značajne sa stanovišta maloljetničkog krivičnog prava jesu odredbe UN Konvencije koje se odnose na maloljetničko pravosuđe¹⁹, a koje nalazimo u odredbama čl. 37, 39 i 40 UN Konvencije. Tako je u odredbi člana 37 (a) UN Konvencije propisano da će strane, odnosno države potpisnice UN Konvencije obezbijediti: da nijedno dijete ne bude podvrgnuto mučenju ili drugim vidovima okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja; zabranu primjenu smrtne kazne ili doživotne robije bez mogućnosti oslobođenja; da nijedno dijete ne bude nezakonito ili proizvoljno pritvoreno, odnosno lišeno slobode; da se hapšenje, zadržavanje u pritvoru i zatvaranje djeteta obavlja u skladu sa zakonom i da se primjenjuje samo kao posljednja moguća mjera, odnosno sredstvo, i to u najkraćem mogućem, odnosno primjerenom trajanju (član 37 (b) UN Konvencije); da će se sa svakim djetetom kojem je oduzeta sloboda kretanja postupati humano, uz poštovanje rođenjem stečenog dostojanstva svakog ljudskog bića i na način kojim se uvažavaju potrebe lica njegovog uzrasta; da će svako dijete kojem je oduzeta sloboda biti držano odvojeno od odraslih²⁰, izuzev ako je odlučeno suprotno radi djetetove dobrobiti i njegovih interesa, te da će slobode lišeno dijete imati pravo da održava kontakt sa svojom porodicom putem prepiske i posjeta, osim u izuzetnim okolnostima; da će svako dijete lišeno slobode imati pravo da mu odmah bude omogućen pristup pravnoj i drugoj odgovarajućoj pomoći, kao i pravo da dijete pobija zakonitost lišavanja slobode pred sudom ili drugim nadležnim, nezavisnim i

¹⁸ Mitrović, Lj. – Grbić-Pavlović, N. (2016) Komitet Ujedinjenih nacija za prava djeteta i njegova uloga u modeliranju i ostvarenju prava djece u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova sa LVI Redovnog godišnjeg međunarodnog savetovanja Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu iz Beograda pod nazivom: *Evropske integracije I kazneo zakonodavstvo (Poglavlje 23 – norma, praksa i mere harmonizacije)*, Zlatibor.

¹⁹ Jovašević, D. – Mitrović, Lj. – Ikanović, V. (2017) *Krivično pravo – opšti dio*, Panevropski Univerzitet APEIRON, Banja Luka; Jovašević, D. – Mitrović, Lj. – Ikanović, V. (2018) *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srpske*, JU Službeni glasnik Republike Srpske, Banja Luka.

²⁰ Princip odvajanja maloljetnika od punoljetnih zatvorenika uveden je međunarodnim dokumentom koji nosi naziv Minimalna standardna pravila za postupanje sa zatvoreniciima iz 1957. godine. Odvajanje maloljetnih lica lišenih slobode od punoljetnih lica propisano je i članom 37 (c) tačka 2 UN Konvencije; pravilima 13.4; 26.3 i 26.4 Pekinških pravila i pravilom 29 Havanskih pravila.

nepristrasnim organima, odnosno pravo da se žali na odluku o pritvoru, kao i pravo na brzu odluku u svakom takvom postupku²¹.

Odredba člana 39 UN Konvencije naglašava značaj rehabilitacije i društvene reintegracije djeteta, te obavezuje države potpisnice da podstiču fizički i psihološki oporavak djeteta, te čuvaju zdravlje, samopoštovanje i dostojanstvo djeteta tokom svih napora usmjerenih na rehabilitaciju i reintegraciju²².

Odredba člana 40 UN Konvencije štiti prava djeteta na propisanu zakonsku proceduru tokom cijelog sudskog postupka. U ostvarenju ovog cilja, države potpisnice imaju obavezu da kod djece podstiču osjećaj dostojanstva, zatim osjećaj da su vrijedna, vodeći računa o njihovom uzrastu i njihovoj uspješnoj reintegraciji.

S druge strane, prava koja treba poštovati u svim fazama krivičnog postupka jer su ključni elementi za pošteno i pravično suđenje djetetu, ugrađena su u odredbe člana 40 UN Konvencije, zatim Pekinška pravila (vidi pravilo 7), te druge međunarodne dokumente, a odnose se na: pravo da se djetetu jasno kaže zbog čega se optužuje; pravo da se na izjašnjava (da se brani ćutanjem); pravo da se smatra nevinim (pretpostavka nevinosti); pravo da mu se priznanje ne iznuđuje silom; pravo na pravnu pomoć u pripremi za sudski postupak; pravo na prisustvo roditelja ili staraoca; pravo na djelotvoran pravni lijek; pravo na provođenje postupka "bez odgađanja" i pravo na unakrsno ispitivanje svjedoka druge strane i dovođenje i saslušavanje vlastitih svjedoka pod jednakim uslovima²³.

O optužbi protiv maloljetnika mora se odlučivati bez odlaganja, od strane jednog ovlašćenog, nezavisnog i nepristrasnog sudskog organa ili vlasti, na poštenoj raspravi u skladu sa zakonom, u prisustvu zakonske ili druge odgovarajuće pomoći, s tim da će se, osim ako se bude smatralo da to nije u najboljem interesu djeteta, posebno uzeti u obzir njegova starost ili situacija, kao i situacija njegovih roditelja, odnosno zakonskih staralaca; da će se ispitati svjedoci protiv njega i da će se obezbijediti i učesće i ispitivanje svjedoka u njegovu korist, pod jednakim uslovima (član 40 (2) b (III) (IV) UN Konvencije)²⁴.

Isto tako, UN Konvencija, u članu 40 (3) obavezuje države potpisnice na donošenje zakona i uspostavu procedura i institucija koje će postupati u slučajevima djece koja dođu u sukob sa zakonom, zatim ih obavezuje da uspostave programe odstupanja od sudskog postupka (tzv. diverzione postupke), te alternative institucionalnom tretmanu maloljetnika s ciljem njihove zaštite i dobrobiti²⁵.

²¹ Mitrović, Lj. (2014) Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj po maloljetničko krivično pravo Republike Srpske, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka Panevropskog univerziteta APEIRON u Banjoj Luci*, broj 4, str. 5-17.

²² Ibidem, str. 5-17.

²³ Opšti komentar broj 10 Komiteta za prava djeteta – Prava djeteta u maloljetničkom pravosuđu od 25. aprila 2007. godine.

²⁴ Mitrović, Lj. (2014) Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj po maloljetničko krivično pravo Republike Srpske, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka Panevropskog univerziteta APEIRON u Banjoj Luci*, broj 4, str. 5-17.

²⁵ Ibidem, str. 5-17.

3. ULOGA OMBUDSMANA/ZAŠTITNIKA GRAĐANA U PROMOCIJI I ZAŠTITI PRAVA DJETETA

Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Institucija) predstavlja nezavisnu instituciju koja je uspostavljena sa zadatkom da promoviše dobru upravu i vladavinu prava, odnosno da štiti katalog ljudskih prava i osnovnih sloboda. Prema Aneksu IV Dejtonskog mirovnog sporazuma, Bosna i Hercegovina i oba njena entiteta od kojih je sastavljena, Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine, garanti su ostvarivanja ljudskih prava utvrđenih Ustavom Bosne i Hercegovine i Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Institucija nadgleda aktivnosti organa Bosne i Hercegovine, njenih entiteta i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine²⁶.

Institucija funkcioniše na osnovu Ustava Bosne i Hercegovine i Zakona o ombudsmenu za ljudska prava Bosne i Hercegovine²⁷ kojima su zagarantovani nezavisnost Institucije i njena organizacija, kao posebne institucije za promociju i zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Zakonom o ombudsmenu za ljudska prava Bosne i Hercegovine definisana su ovlaštenja i nadležnosti, sastav, imenovanje i ostavke, imuniteti i nespojivosti, kao i pravila postupanja ombudsmana Bosne i Hercegovine (postupak istrage, obaveza saradnje sa Institucijom, preporuke, obavještanje i komunikacija, zaposleni, oprema i finansiranje i izvještaji). Uz zaštitu i promociju ljudskih prava i sloboda, Institucija ima i posebna ovlaštenja propisana Zakonom o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine (u kome je predviđeno da je Institucija centralni organ za provođenje tog zakona, te da ona može postupati prema svim fizičkim i pravnim licima), zakonima o slobodi pristupa informacijama i zakonima o vladinim, ministarskim i drugim imenovanjima²⁸.

S ciljem zaštite prava i sloboda fizičkih i pravnih lica, ombudsmeni Bosne i Hercegovine imaju obavezu da postupaju po pojedinačnim i grupnim žalbama građana, odnosno pravnih lica, provode istražne postupke o povredama ljudskih prava i sloboda, izdaju preporuke odgovornim organima za otklanjanje kršenja ljudskih prava i sloboda, preduzimaju mjere na realizaciji izdatih preporuka i otklanjanju kršenja prava i sloboda, obavještavaju fizička i pravna lica o njihovim pravima i obavezama, upoznaju fizička i pravna lica o mogućnostima sudske i drugih

²⁶ Mitrović, Lj. (2019) Pritvor i druga ograničenja slobode radi obezbjeđenja prisustva okrivljenog u kaznenim postupcima i slobode i prava lica lišenih – ograničenih slobode kretanja i komuniciranja (iskustva Bosne i Hercegovine); Regionalna konferencija: *Pritvor i druge mere obezbjeđenja prisustva okrivljenog u krivičnom postupku (međunarodni pravni standardi, regionalna zakonodavstva i primena)*, Beograd, str. 183-200.

²⁷ Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 32/2000, 19/2002, 35/2004 i 32/2006.

²⁸ Mitrović, Lj. – Kuprešanin, J. (2018) "Justice for Children in Justice System of Bosnia and Herzegovina - Reflection on European Law in Area of Human Rights", 2. Međunarodna naučna konferencija pod nazivom: *pravo EU u kontekstu – prilagodavanje članstvu i izazovi proširenja (ECLIC)*, Pravni fakultet Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 169-184.

oblika zaštite, monitoriraju u sudskim i upravnim postupcima, stranama u postupku predlažu pokretanje postupka medijacije i dr.²⁹.

Institucija početkom svake kalendarske godine dostavlja Predsjedništvu Bosne i Hercegovine, Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, Narodnoj skupštini Republike Srpske i Parlamentu Federacije Bosne i Hercegovine godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije. Institucija je akreditovana u statusu "A" pred Globalnom alijansom nacionalnih institucija za ljudska prava (GANHRI), što podrazumijeva njenu nezavisnost i funkcionisanje u skladu sa Pariškim principima, te ombudsmanima daje mogućnost glasanja u okviru Komiteta Savjeta Evrope za sprečavanje mučenja i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja.

Institucija je organizovana prema teritorijalnom i funkcionalnom principu. Prema funkcionalnom principu, Institucija je organizovana u osam odjela, i to po oblastima ljudskih prava (Odjel za praćenje ostvarivanja prava djece; Odjel za praćenje ostvarivanja prava lica sa invaliditetom; Odjel za praćenje ostvarivanja prava nacionalnih, vjerskih i drugih manjina; Odjel za praćenje ostvarivanja ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava; Odjel za praćenje ostvarivanja političkih i građanskih prava; Odjel za eliminaciju svih oblika diskriminacije; Odjel za praćenje ostvarivanja prava lica lišenih slobode i Odjel za praćenje ostvarivanja prava u oblasti pravosuđa i uprave).

U 2018. godini izmijenjen je Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, te je dotadašnji Odjel za praćenje prava djece preimenovan u Odjel za praćenje ostvarivanja prava djece, čime su ovom Odjelu značajno proširena ovlaštenja. S tim u vezi, nadležnost ovog Odjela (slično je i sa ostalim) jeste promocija dobre uprave i vladavina prava, te zaštita prava i sloboda fizičkih i pravnih lica, odnosno afirmacija prava i sloboda djece, te razmatranje žalbi i pokretanje istražnih postupaka u svim predmetima koji se odnose na eventualne povrede prava i sloboda djece.

Isto tako, Odjel za praćenje ostvarivanja prava djece prima, registruje i postupa po pojedinačnim i grupnim žalbama, odnosno *ex officio* pokreće istražne postupke u svim onim slučajevima kada postoji osnov sumnje ili nagovještaj da je došlo do kršenja, odnosno ugrožavanja, kao i određenih problema u ostvarivanju prava djece proisteklih iz međunarodnih i domaćih pravnih propisa. Uz navedeno, Odjel za praćenje ostvarivanja prava djeteta: kontinuirano prati stanje osnovnih i svih ostalih prava i sloboda djeteta i dosljedno se bori za njihovo potpuno ostvarenje, s posebnim akcentom na djecu koja potiču iz porodica koje su socijalno ugrožene; u okviru svojih nadležnosti i ovlaštenja preduzima mjere i aktivnosti kojima ispituje opravdane prigovore koji se odnose na postupke eventualnog kršenja prava i sloboda djeteta; ukazuje na pozitivne propise kojima je uređen položaj i status, odnosno prava i obaveze djeteta, kao i način postupanja zaposlenih u nadležnim institucijama i službama u kojima borave djeca, te se zalaže za dosljednu primjenu istih; vrši analizu

²⁹ Mitrović, Lj. (2017) "Postupanje ombudsmena za ljudska prava bosne i hercegovine u predmetima diskriminacije", *EU and Comparative Law Issues and Challenges; Jean Monnet International Scientific Conference "Procedural aspects of EU law"*; Pravni fakultet u Osijeku; str. 165-179.

i ukazuje na ključne uzroke nefunkcionisanja nadležnih organa vlasti koji se bave pitanjima vezanim za djecu, te nastoji da se uklone sve prepreke za dosljednu primjenu međunarodnih konvencija ratifikovanih od strane Bosne i Hercegovine, a posebno Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima djeteta³⁰.

Statistički podaci prezentovani u Godišnjem izvještaju Institucije za 2018. godinu pokazuju da je u toku 2018. godine u ovom Odjelu zaprimljeno 216 žalbi što predstavlja neznatno povećanje u odnosu na prethodnu godinu (u sarajevskoj kancelariji zaprimljeno je 105 žalbi, banjalučkoj 90, brčanskoj osam, mostarskoj osam i pet žalbi u livanjskoj kancelariji). Izdato je 20 preporuka. Nadalje, iz analize dostavljenih žalbi sasvim je jasno da se najveći broj žalbi odnosio na postupanje organa starateljstva u konfliktnim razvodima, problem vršnjačkog nasilja, te zaštitu prava djeteta u upravnim i sudskim postupcima. Neophodno je važna i svakako izuzetno potrebna kontinuirana obuka o ljudskim pravima za sve donosioce odluka u ustanovama, ali i sve službenike koji neposredno postupaju prema djeci, naročito u pogledu zabrane tjelesnog kažnjavanja djeteta i drugih oblika njihovog zlostavljanja i kažnjavanja.

3.1. Nasilje nad djetetom

Pod nasiljem se podrazumijeva svako fizičko ili psihičko nasilno ponašanje usmjereno prema djetetu, posredno ili neposredno, od strane pojedinaca ili institucija, kojim se ugrožava ili sprečava normalan razvoj djeteta, integritet ličnosti djeteta ili zadovoljenje dječijih potreba. U 2018. godini, kao i ranijih godina, u Instituciji su registrovani slučajevi nasilja nad djecom, kako onog vršnjačkog nasilja, tako i slučajevi u kojima su djeca žrtve nasilja u porodici³¹.

Na početku, treba naglasiti da svako dijete ima pravo na odrastanje u sredini koja će mu obezbijediti poštovanje i podršku, u potpunosti isključujući bilo koji oblik nasilja, jer samo takva sredina podstiče potpuni razvoj ličnosti djeteta i stvara od njih odgovorne građane i prema sebi i prema drugima.

Ratifikacijom međunarodnih standarda u oblasti zaštite prava djece, zatim usvajanjem zakonskih i podzakonskih propisa, te potpisivanjem protokola o postupanju u slučajevima nasilja nad djecom, država je preuzela obavezu zaštite djece od svakog oblika psihičkog ili fizičkog nasilja. U situacijama u kojima izostane pravovremena reakcija porodice, kao primarne jedinice ključne za pravilan razvoj i zaštitu djetetove ličnosti, neophodna je intervencija države, odnosno institucija i organa u čijem je djelokrugu i pitanje zaštite prava djece. Ključnu ulogu u pružanju pomoći djetetu žrtvi, odnosno potencijalnoj žrtvi nasilja, imaju obrazovne institucije, organi starateljstva, porodična savjetovališta, te policijski i tužilački organi.

³⁰ Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2018. godinu.

³¹ Ibidem.

U pogledu primjene odredbe člana 19 UN Konvencije, odnosno obaveze države na preduzimanje mjera zaštite djeteta od svakog oblika tjelesnog ili duševnog nasilja, sasvim je jasno da u Bosni i Hercegovini, na svim nivoima vlasti treba uvesti jasnu i eksplicitnu zabranu fizičkog kažnjavanja djece u svim sredinama i okruženjima u kojima se djeca mogu naći³². U cilju realizacije preporuka koje se odnose na izričitu zabranu tjelesnog kažnjavanja djece, a koje su upućene Bosni i Hercegovini od

³² Primjer: Ombudsmeni su *ex officio* otvorili predmet zbog spornog snimka fizičkog kažnjavanja djeteta u predškolskoj ustanovi od strane vaspitačice koji se našao na brojnim portalima i društvenim mrežama u Bosni i Hercegovini. I ovaj slučaj ukazuje na senzacionalistički pristup medija u situacijama kada izvještavaju o kršenju prava djeteta. Putem saopštenja za javnost, ombudsmeni su izrazili zabrinutost, s obzirom na to da se mora uvesti jasna i eksplicitna zabrana fizičkog kažnjavanja djece u svim sredinama i okruženjima u Bosni i Hercegovini. Jasno je, na osnovu međunarodnih standarda u zaštiti ljudskih prava djece sadržanih u UN Konvenciji i pratećim protokolima, te drugim konvencijama Savjeta Evrope, nastala i obaveza Bosne i Hercegovine na usklađivanju pravnog okvira, ali i obaveza praćenja i izvještavanja o usklađivanju i primjeni propisa u Bosni i Hercegovini. U okviru ovih standarda, izuzetno je važno i pitanje profesionalnih standarda za sve profesionalce koji rade za djecu i sa djecom, kao i sistema praćenja profesionalnog postupanja sa djecom žrtvama nasilja. Postupak istraživanja je u toku.

Primjer: Ombudsmeni su zaprimili žalbu prema kojoj su djeca u jednoj porodici sa područja opštine ... u potpunosti vaspitno zapuštena i zanemarena. Ombudsmeni su odmah pozvali nadležni Centar za socijalni rad da se povodom iznesenih navoda izjasni, te da svoje navode potkrijepi odgovarajućom dokumentacijom (dokazima). Istovremeno su ukazali Centru da su spremni pomoći i razmotriti svaku mogućnost da se konkretan slučaj riješi u interesu djece (posredstvom nadležnih organa – opštine i resornog ministarstva ili drugih vladinih/nevladinih domaćih i međunarodnih organizacija). Predmet je u fazi praćenja.

Primjer: Ombudsmeni su zaprimili žalbu jedne srednje škole sa područja Grada Škola se u svom obraćanju pozvala na Protokol o postupanju u slučaju nasilja koje uključuje djecu. Ombudsmeni su tokom postupka istraživanja pohvalili ovu školu s obzirom na to da su odgovorni u ovoj školi ne samo postupili zakonito, već u potpunosti odgovorno, profesionalno, savjesno, cijeneći prvenstveno najbolji interes djeteta. Naime, navedena školska ustanova prijavila je slučaj saznanja nasilja u porodici nadležnim organima: Centru za socijalni rad ..., MUP i ombudsmenima. Škola u žalbi navodi da je pedagog škole obavio razgovor sa učenicom trećeg razreda i da je dijete izjavilo da je svjedočilo svađi između roditelja kada je otac majku fizički napao. Uprava škole preduzela je sve neophodne mjere iz njihove nadležnosti, uključujući i razgovor sa majkom, a pružena joj je i savjetodavna pomoć. U toku provođenja istražnog postupka, nadležni organi (Ministarstvo unutrašnjih poslova i Centar za socijalni rad) su pozvani da ombudsmenima dostave informacije o preduzetim radnjama povodom prijavljenog nasilja. Škola je obavjestila ombudsmene da je dijete bilo pod stalnim nadzorom i praćenjem školskog pedagoga i da je utvrđeno da se cjelokupna situacija među supružnicima poboljšala. Sa roditeljima je obavljen razgovor, tokom kojeg su ombudsmenima saopštili da posjećuju bračno savjetovalište i nastoje pronaći što primjerenije rješenje cjelokupne situacije.

Primjer: Majka, državljanka Bosne i Hercegovine, obratila se žalbom zahtijevajući pomoć, jer je njeno dijete koje pohađa srednju školu u ..., doživjelo seksualno uznemiravanje od strane zaposlenog lica u školi ističući da dijete ima cerebralnu paralizu i da je korisnik internata u istoj školi. Ombudsmeni su odmah zatražili od ... da se uključi u kompletan slučaj i ombudsmenima dostavi sve relevantne podatke i činjenice o konkretnom slučaju. Predmet je u fazi praćenja.

Primjer: Ombudsmenima se obratila majka maloljetnog dječaka žaleći se na neadekvatno postupanje JU Osnovna škola ... u slučaju vršnjačkog nasilja nad njenim djetetom koje je žrtva kako verbalnog, tako i fizičkog i psihičkog nasilja. O navedenom su upoznati direktor i pedagog škole, te nadležne službe socijalne zaštite i policijski organi. Uzimajući u obzir specifičnost žalbenih navoda, iniciran je konsultativni sastanak kojem su prisustvovali majka maloljetnog dječaka, predstavnici Institucije, direktor i pedagog škole, te predstavnice Službe socijalne zaštite opštine Na sastanku, predstavnici Institucije upoznali su nadležne o obavezni preduzimanja neophodnih mjera u slučajevima vršnjačkog nasilja, sankcionisanju učinilaca, kao i mogućim mjerama prevencije. Nakon sastanka, a prema navodima majke, vršnjačko nasilje nad njenim maloljetnim djetetom je zaustavljeno, te je predmet pred Institucijom zatvoren.

strane UN Komiteta, pored već preduzetih koraka nadležnih organa vlasti u cilju definisanja zabrane svakog oblika fizičkog ili duševnog nasilja³³, neophodno je izvršiti reformu zakonske regulative uvođenjem određenih mjera zabrane kažnjavanja, zatim obezbijediti sistem podrške za zabranu fizičkog kažnjavanja kao socijalne politike, te posebno uključiti širu javnost u debatu s ciljem podizanja svijesti građana na ovu temu. Porodičnim zakonom Republike Srpske³⁴ tjelesno kažnjavanje djece u kući je zabranjeno, a isto je potrebno uraditi i u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu.

Ključni subjekti zaštite djece, odnosno organi koji provode i primjenjuju Zakon o zaštiti od nasilja u porodici su policija, tužilaštvo, sudstvo, ustanove socijalne zaštite, ustanove zdravstvene zaštite, predškolske i školske ustanove. Njihova postupanja treba da budu usmjerena na postizanje najboljeg interesa djeteta. Obaveza postupanja određena je brojnim propisima i dokumentima koji se odnose na prava i zaštitu djece, počev od međunarodnih dokumenata koje je prihvatila Bosna i Hercegovina, pa do domaćeg zakonodavstva kojim se uređuju oblasti krivičnog prava, porodičnog prava, socijalne i dječije zaštite, kao i obrazovanja i zdravstvene zaštite. Svaki oblik nasilja nad djecom smatra se nedopustivom radnjom i predstavlja jedan od najtežih oblika ugrožavanja i povrede prava djeteta. Svaka država ima obavezu da dijete zaštiti od svih oblika nasilja, pruži podršku porodici i obezbijedi okruženje u kojem će se dijete nesmetano razvijati.

U Bosni i Hercegovini je i dalje izražen problem vršnjačkog nasilja, a što je vidljivo iz predmeta registrovanih u Instituciji. Od osnivanja 2009. godine, Odjel za praćenje prava djece na godišnjem nivou registruje oko 20 žalbi koje se odnose na problem vršnjačkog nasilja u osnovnim i srednjim školama. Iz zaprimljenih žalbi proizilazi da se u većini slučajeva radi o verbalnom nasilju među vršnjacima, a uglavnom se dešavaju u većim gradovima, odnosno urbanim sredinama. Vršnjačko nasilje se najčešće dešava u školi, i to u vrijeme odmora, u učionici, na hodniku ili u dvorištu. Iako su djeca u ovim nedopuštenim ponašanjima učinioci, ipak uloga odraslih koji su odgovorni za ovu djecu je od ključnog značaja, posebno ako se radi o pokušajima da se na odgovarajući način reaguje i spriječi takvo nasilje, svakako vodeći računa da preduzete mjere još više ne pogoršaju nasilje, zauzimanjem kaznenog stava i korištenjem nasilja protiv nasilja³⁵.

³³ Vlada Federacije Bosne i Hercegovine na svojoj 75. sjednici održanoj 11.3.2013. godine usvojila je Strategiju za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici (2013-2017), dok je Vlada Republike Srpske u maju 2014. godine usvojila Strategiju za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske (2014-2019).

³⁴ Član 97 Porodičnog zakona Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 54/2002, 41/2008 i 63/2014).

³⁵ Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2018. godinu.

3.2. Zaštita djeteta u upravnim i sudskim postupcima

Postupajući po pojedinačnim žalbama u Odjelu za praćenje ostvarivanja prava djeteta i 2018. godine najveći broj žalbi odnosio se na zaštitu prava i interesa djeteta u upravnim i sudskim postupcima. Kroz pojedinačne primjere, treba ukazati na pojave koje zapravo predstavljaju indikatore prema kojima nadležni organi trebaju da preduzimaju dodatne napore kako bi djeca mogla ostvarivati svoja prava.

Položaj i zaštita prava djece u konfliktnim razvodima, i dalje je izuzetno aktuelno pitanje i osnov za postupanje Institucije, odnosno Odjela za praćenje ostvarivanja prava djece. S obzirom na učestalost ovog problema, potpuno je jasno da su u pitanju problemi koji dovode u izrazito nepovoljan položaj veliki broj djece. Razvod braka roditelja, za svako je dijete veoma stresno iskustvo koje nesumnjivo izaziva jake emocionalne reakcije, a, nažalost, često smo svjedoci da roditelji svojim ponašanjem djeci dodatno otežavaju proživljavanje tog iskustva, a zbog vlastite nemogućnosti suočavanja sa situacijom u kojoj su se našli i nespremnosti da preuzmu odgovornost za razvoj odnosa sa djetetom i bivšim partnerom.

Praćenje rada i načina na koje nadležne institucije reaguju u slučajevima povrede prava djeteta u toku i nakon razvoda roditelja, uključujući i prekid vanbračne zajednice, jasno ukazuju na to da je manipulacija djecom u postupcima razvoda braka veoma česta.

Obaveza je države da pruža pomoć roditeljima u ostvarivanju odgovornosti za podizanje djece, te u tom smislu ona ima zadatak da obezbijedi razvoj ustanova, kapaciteta i službi za zaštitu i brigu o djeci. Sasvim je činjenično da postoje brojne manjkavosti sistema u zaštiti prava djeteta, tako da kada izostaje saradnja, volja i namjera roditelja da zajednički rade na uspostavljanju normalne roditeljske komunikacije i država pokazuje nemoć da dijete zaštiti. Nepostojanje adekvatnih mehanizama zaštite, jer postojeći nisu dovoljni i nisu efikasni, samo ukazuju na produblјivanje konflikata i sukoba (brojni sudski i upravni postupci).

Iako svjesni brojnih nedostataka u funkcionisanju centara za socijalni rad, te posebno obima poslova koje obavljaju, posebno naglašavamo ključnu ulogu nadležnih službi socijalne zaštite u pružanju zaštite prava djece u sudskim i upravnim postupcima. Posebno je naglašena potreba koordinisanog djelovanja i saradnje službi socijalne zaštite i policijskih organa u situacijama narušenih porodičnih odnosa, nedostatka roditeljske komunikacije, kao i onemogućavanja ostvarivanja neposrednih ličnih kontakata djece i roditelja, kako za vrijeme trajanja brakorazvodnih postupaka, tako i po donošenju pravosnažne presude nadležnog suda, u cilju dosljedne implementacije iste³⁶.

³⁶ Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2018. godinu.

U predmetima po žalbama u oblasti konfliktnih razvoda³⁷, u kojima je brakorazvodna parnica pred nadležnim sudom u toku, svakako vodeći računa o

³⁷ Primjer: Postupajući po žalbi ustanovljeno je da majka i otac djece nisu uspostavili komunikaciju i da su roditeljski odnosi teško i trajno poremećeni. Centar za socijalni rad je preduzimao radnje i mjere propisane pozitivnim propisima, koje, nažalost, nisu dovele do uspostavljanja komunikacije između roditelja djece, a isključivo u interesu djece. Tokom postupka, ombudsmeni su ustanovili da se vode različiti sudski postupci koji samo produbljuju konflikte između roditelja djece, te da je otac djeteta podnio nadležnom tužilaštvu krivičnu prijavu protiv podnosioca žalbe - majke, radi krivičnog djela oduzimanja maloljetnog djeteta. Nadležno tužilaštvo je podiglo optužnicu protiv majke djeteta u cilju zaštite prava djeteta. No, bez obzira na brojne preduzete mjere i radnje nadležnih organa, ombudsmeni ističu da se prava djeteta u konkretnom slučaju krše i ugrožavaju, s obzirom na nepostojanje roditeljske komunikacije i pogoršanje roditeljskih odnosa. Oba roditelja imaju obavezu da vode računa o zajedničkom ostvarivanju roditeljskog staranja i roditeljskih prava, o izvršavanju obaveza i poštovanju prava drugog roditelja, te o postizanju dogovora o vaspitanju djeteta. Imajući u vidu značaj redovnih kontakata za dijete i to da su oni dugoročno u najboljem interesu djeteta, održavanje ovih odnosa i kontakata može se ograničiti ili zabraniti samo kada se na drugi način ne mogu zaštititi interesi djeteta. Predmet je u fazi istrage.

Primjer: Ombudsmeni su zaprimili žalbu radi preduzimanja određenih radnji u pogledu starateljstva za zaštitu prava i interesa maloljetnog djeteta, a kao odgovorna strana označena je Služba socijalne zaštite Ombudsmeni su postupajući po žalbi, aktom nadležne Službe obaviješteni da je na zahtjev nadležne opštine i rješenjem Službe, maloljetnom djetetu određen staratelj, a za staratelja je imenovana radnica Službe. Staratelj je putem nadležnih ustanova regulisao jedinstveni matični broj djeteta. Pokrenut je i postupak za regulisanje državljanstva za maloljetno dijete.

Primjer: Ombudsmeni su zaprimili žalbu oca djece koja se tiče nezadovoljstva radom Službe socijalne zaštite na području opštine Postupajući po žalbi, ombudsmeni su aktom Službe obaviješteni da su majka i djeca u momentu obraćanja imala prijavljeno mjesto prebivališta na području druge opštine zbog čega je Služba obavijestila podnosioca žalbe da nije nadležna za postupanje u konkretnom slučaju. Potom, podnosilac žalbe je obavijestio Službu da je postigao dogovor sa bivšom vanbračnom suprugom po pitanju vaspitanja djece. Podnosilac žalbe se 2014. godine ponovo obraća Službi za socijalnu i dječiju zaštitu navodeći da mu bivša supruga šalje poruke nepristojnog sadržaja i da izražava zabrinutost za djecu. Nadležna Služba je pojasnila ocu da su djeca trenutno zbrinuta u Sigurnoj kući u, odnosno da će morati biti smještena u hraniteljsku porodicu, s obzirom na loše zdravstveno stanje majke i da će djeca biti u hraniteljskoj porodici dok ne bude okončan postupak oduzimanja poslovne sposobnosti njegove bivše supruge. Po zahtjevu podnosioca žalbe da nadležni organ njemu povjeri djecu, Služba je svojim aktom obavijestila Instituciju da je nakon opservacija na terenu, intervjuu i uvida u raspoloživu dokumentaciju, uočeno da je kod podnosioca žalbe prisutna dominantna želja za rješavanjem problema, kao i motivisanost i posvećenost u cilju preuzimanja roditeljskih prava i obaveza prema maloljetnoj djeci. Konačno, podnosilac žalbe obavijestio je Instituciju da su mu djeca predana na zaštitu i vaspitanje, te je predmet zatvoren.

Primjer: Ombudsmeni su zaprimili žalbu majke koja se odnosi na rad Službe socijalne zaštite Opštine u postupku posredovanja i donošenja odluke o povjeravanju maloljetne djece do pravosnažne odluke Opštinskog suda u, Podnositeljica žalbe navodi da su djeca podložna manipulativnom postupanju oca zbog čega vrlo rijetko ostvaruju neposredan kontakt sa majkom. Cijeneći žalbene navode osnovanim, ombudsmeni su izdali preporuku Opštinskom sudu u Sarajevu da, bez odlaganja preduzme neophodne aktivnosti u predmetu u cilju donošenja odluke, da Služba socijalne zaštite Opštine ... odmah pozove oca maloljetne djece i ukaže na njegovu zakonsku obavezu da omogući susret majke i djece u uslovima i na način koji podrazumijeva zaštitu najboljeg interesa djece, kao i da u slučaju nepostizanja dogovora roditelja u vezi sa ostvarivanjem neposrednih kontakata majke sa djecom, preduzme mjere u cilju omogućavanja kontakata u prostorijama Službe. Nakon upućene preporuke, podnositeljica žalbe je obavijestila Instituciju da je pred nadležnim sudom zakazano ročište za glavnu raspravu. Ombudsmeni nastavljaju postupati u predmetu, do konačnog ostvarenja najboljeg interesa djece.

Primjer: Ombudsmeni su zaprimili žalbu majke koja ističe da nakon razvoda braka postoje problemi u komunikaciji sa bivšim suprugom, a koji kontakt smatra neophodnim zbog ostvarivanja prava i interesa djeteta. Iako redovno plaća alimentaciju, otac manipuliše i djetetom i organima nadležnim za ostvarivanje

specifičnostima svake pojedine žalbe, kao što je vremensko trajanje pokrenute parnice, odnos parničnih stranaka i saradnja sa nadležnim centrom za socijalni rad, te poteškoće u ostvarivanju neposrednih ličnih kontakata roditelja i djece, naglašavamo potrebu hitnog rješavanja sporova, a koja obaveza je definisana i porodičnim zakonodavstvom u Bosni i Hercegovini.

U predmetima izdavanja putnih isprava djeci, evidentna su različita postupanja i prakse nadležnih organa u Bosni i Hercegovini, što svakako nije u interesu ostvarivanja i zaštite prava djece, jer se takvim postupanjima stvara pravna nesigurnost i daju mogućnosti za različite zloupotrebe, što opet dovodi do ugrožavanja i kršenja prava djece. U tom smislu, apsolutno je opravdano što se nadležni organi unutrašnjih poslova u slučaju bilo kakvih nedoumica, odnosno nejasnoća oko pribavljanja potrebnih saglasnosti za izdavanje putnih isprava djeci, obraćaju nadležnim centrima za socijalni rad. Uz navedeno, potrebno je takođe zagovarati ista zakonska i praktična rješenja u cijeloj Bosni i Hercegovini, uvažavajući odredbe Zakona o putnim ispravama Bosne i Hercegovine.

3.3. Obrazovanje

Ombudsmeni Bosne i Hercegovine ističu da svako dijete mora imati jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem svojem obrazovanju koje mora biti u skladu s utvrđenim standardima koji će djetetu obezbijediti da na najbolji način razvije svoje potencijale, što podrazumijeva obezbjeđenje jednakih uslova i prilika za svu djecu.

zaštite prava djeteta (Policija i Centar za socijalni rad), na način da majku i njene roditelje optužuje i prijavljuje za fizičko i psihičko nasilje nad djetetom, što majka u potpunosti negira. Ombudsmeni su svim nadležnim organima uputili preporuku i to nadležnom Ministarstvu da odmah odluče o žalbi na rješenje Centra za socijalni rad i da, ako to bude neophodno, pruže stručnu pomoć i svaku drugu moguću podršku centrima za socijalni rad u postupcima zaštite prava djeteta; centrima za socijalni rad (radi se o dva centra s obzirom na različito mjesto prebivališta majke i oca djeteta) da i dalje preduzimaju aktivnosti koje će rezultirati zaštitom prava i interesa djeteta. Nadležnom sudu je preporučeno da, u sudskom postupku koji se vodi po tužbi oca, radi izmjene ranije presude u dijelu koji se tiče povjeravanja, ako ne predlože pamične stranke, po službenoj dužnosti, cijeneći najbolji interes djeteta i direktnu primjenu UN Konvencije, predloži vještačenje po vještaku adekvatne struke (psihologu) ili vještaku medicinske struke (psihijatra) radi utvrđivanja činjeničnog stanja u potpunosti, kao i brzo i efikasno postupanje. Nadležnom tužilaštvu preporučeno je da djeluju brzo i efikasno, cijeneći najbolji interes djeteta, te da odluči po svim prijavama i izvještajima nadležnih organa unutrašnjih poslova. Nadležnoj policijskoj stanici preporučeno je da i dalje postupa sa maksimalnim oprezom po eventualnim prijavama roditelja. Ombudsmeni u narednom periodu prate realizaciju preporuke.

Primjer: Ombudsmenima se obratila majka maloljetnog dječaka žaleći se na postupanje Službe socijalne zaštite Opštine u situaciji kada je otac oduzeo majci dijete suprotno rješenju Službe socijalne zaštite kojim je dijete povjereno na vaspitanje i staranje majci, te onemogućio neposredni lični kontakt majke i djeteta u dužem vremenskom periodu. Po prijemu žalbe, ombudsmeni su preduzeli neophodne mjere u cilju zaštite prava djeteta, te izdali preporuku Službi socijalne zaštite ... i Policijskoj stanici ... da bez odlaganja preduzmu sve neophodne mjere i aktivnosti u skladu sa svojim zakonskim ovlaštenjima u cilju izvršenja rješenja Službe. Na inicijativu bivšeg supruga podnositeljice žalbe, ombudsmeni su održali sastanak sa istim, a sve preduzete aktivnosti ombudsmena rezultirale su vraćanjem djeteta majci.

Pravo djeteta na obrazovanje³⁸ mora imati prvenstvo nad svim drugim pravima, s obzirom na to da je ono od izuzetne važnosti za uživanje svih drugih prava i sloboda: građansko-političkih, ekonomsko-socijalnih, kulturnih prava i sloboda svakog lica, te ima veliku ulogu u očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta, a princip najboljeg interesa djeteta zahtijeva od svih organa nadležnih za procese obrazovanja u Bosni i

³⁸ Primjer: Institucija je zaprimila žalbu dvojice dječaka u kojoj se navodi da jedan dječak, starosti 12 godina, pohađa sedmi razred osnovne škole u ..., koja je od njihove kuće udaljena oko osam kilometara, dok njegov brat, starosti deset godina pohađa peti razred područne škole u ..., koja je od njihove kuće udaljena četiri kilometra. Podnosioci žalbe od kuće do škole i nazad idu pješke, žive sami sa ocem čija su mjesečna primanja 200 KM, te navode da je porodica ranije posjedovala automobil koji su prodali, jer je put do njihove kuće loš i neprohodan za automobile. Kako ističu, njihov otac se više puta obraćao načelniku opštine ... u cilju sanacije puta, ali bezuspješno. Takođe, podnosioci žalbe navode da su se pismenim putem u vezi sa navedenim obraćali načelniku opštine, ali nisu zaprimili nikakav odgovor. Predmet je u radu.

Primjer: Postupajući po žalbi bliskog srodnika djeteta, ombudsmeni su konstatovali da je nadležno kantonalno ministarstvo obrazovanja ustanovilo kršenje prava djeteta na obrazovanje i preporučeno je srednjoj školi da odmah razmotri i preduzme sve neophodne mjere kako bi se sa podnosiocem žalbe mirno i sporazumno riješili nastali problemi koji bi rezultirali otklanjanjem svih štetnih posljedica za dijete u vaspitno obrazovnom procesu. Naime, djetetu je nakon provedene procedure izrečena kazna isključenja iz škole i dijete je prestalo da pohađa školu. U toku istražnog postupka, škola je obavijestila ombudsmene da u konkretnoj situaciji nema nikakvih propusta, te da se radi o neprimjerenom i neprihvatljivom ponašanju učenika. Nakon izdavanja preporuke ombudsmena, nadležna inspekcija, odnosno nadležno Ministarstvo dostavlja mišljenje prema kojem je škola provela kompletan postupak u skladu sa pravilima škole i u skladu sa Zakonom o srednjem obrazovanju, te je zauzet stav da je učenik učinio težu povredu radne discipline i shodno tome izrečena mu je vaspitno disciplinska mjera – isključenje iz škole. Uvažavajući mišljenje Ministarstva, Školski odbor je potvrdio odluku Nastavničkog vijeća o izricanju vaspitno disciplinske mjere. Ombudsmeni su konstatovali da je nakon izdavanja preporuke škola preduzimala procesne procedure i aktivnosti, ali da nije razmatrala preporuku ombudsmena u dijelu koji se odnosio na eventualno rješavanje spora mirnim putem, te zaključuju da preporuka nije ispoštovana.

Primjer: Ombudsmeni su se povodom žalbe jedne političke partije obratili osnovnoj školi u ..., s obzirom na žalbene navode da se u konkretnom slučaju radilo o zloupotrebi djece u političke svrhe. Prema žalbenim navodima, druga politička partija je dijelila poklone/paketiće djeci, a sporno je što su na paketićima stajale oznake navedene političke partije. U žalbi se naglašava da su djeca bez znanja i dozvole roditelja izvedena iz škole i tom prilikom su im dijeljeni politički reklamni materijali. Ispitujući žalbene navode, ombudsmeni su zaprimili izjašnjenje škole prema kojem: lokalno šumsko gazdinstvo izrazilo je namjeru da podijeli novogodišnje poklone djeci do šestog razreda ispred Doma kulture u ..., tom prilikom nije pominjano ime bilo koje stranke, nakon uručenja poklona uočeno je da je na kesama sa poklonima istaknuto ime političke partije, o tome niko nije bio obaviješten, netačna je informacija da su djeca, roditelji i prosvjetni radnici svjesno i namjerno obmanuti. U konkretnom slučaju, ombudsmeni su izdali preporuku i zatražili od škole da u svim budućim situacijama obezbijedi zaštitu djece od bilo kakve zloupotrebe i manipulacije u političke svrhe. Po izdatoj preporuci, škola je dostavila odgovor da će učiniti sve što je neophodno i zaštititi djecu od bilo kakve zloupotrebe i manipulacije u političke svrhe.

Primjer: Mješovita srednja škola u ... upozнала je ombudsmene sa zaključkom Opštinskog suda u ... kojim se određuje izvršenje i iseljenje ove škole za dan ..., po prijedlogu tražioca izvršenja Podnosilac žalbe navodi da će se izvršenjem ovog zaključka preko 1.000 učenika i profesora naći na ulici, jer ne postoje druge mogućnosti. Ombudsmeni su procijenili da ne postoji zakonski osnov za obraćanje sudu u, s obzirom na postojanje pravosnažne i izvršne presude. Međutim, ombudsmeni su se obratili Vladi Federacije i Vladi kantona, s ciljem rješavanja pitanja daljeg nastavka obrazovanja djece i rada konkretne škole. Nadležni organi su ostvarili saradnju sa ombudsmenima, a ombudsmeni su preduzeli dodatne napore i od nadležnih organa zahtijevali trajno rješenje problema. Nakon preduzetih aktivnosti, izdala je školu/prostor u zakup ovoj školi, te su djeca nastavila pohađati školu u novoj školskoj godini. Međutim, treba istaći da se radi o privremenom rješenju koje zahtijeva konačno trajno rješavanje ovog dugogodišnjeg problema.

Hercegovini da preduzmu napore koji će rezultirati uspostavom okruženja koje podržava ličnost učenika, uz odsustvo bilo kakvog oblika diskriminacije³⁹.

3.4. Prava djeteta sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju

Polazeći od osnovnih načela o ljudskim pravima prema kojima su sva ljudska bića slobodna i jednaka u dostojanstvu i ljudskim pravima, uz potpuno uvažavanje svih principa UN Konvencije, stalno praćenje i izrada posebnih procjena stanja prava djece sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju nameće se kao nužnost. Specijalnim izvještajem o stanju prava djece sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju u BiH⁴⁰ ukazano je na poteškoće sa kojima se susreću djeca sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju i njihove porodice u Bosni i Hercegovini, kao i na sve nedosljednosti u postupanjima najvažnijih organa i institucija iz ove oblasti u provođenju međunarodnih i domaćih zakonskih propisa i povrede osnovnih dječijih prava.

Najveći broj žalbi zaprimljenih u Instituciji, a koje se tiču zaštite prava djece sa posebnim potrebama ukazuje da se kategorisanje djeteta kao lica sa smetnjama u psihofizičkom razvoju direktno reflektuje i na ostvarivanje njegovog prava na obrazovanje⁴¹. Povreda prava ove kategorije djece u obrazovnom sistemu, a prema

³⁹ Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2018. godinu.

⁴⁰ Specijalni izvještaj o stanju prava djece sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju u BiH, novembar, 2010.

⁴¹ Primjer: Ombudsmeni su duži vremenski period upoznati sa problemima djeteta koje boluje od teške i rijetke bolesti. Ombudsmeni su preduzimali brojne mjere i aktivnosti kako bi, isključivo cijeneći najbolji interes djeteta, dijete ostvarilo pravo na obrazovanje u osnovnoj školi, a nakon toga i u srednjoj školi. Ombudsmeni su u svim postupcima insistirali i tražili od nadležnih organa dosljednu primjenu zakona, te su preporukom preporučili Vladi Kantona i nadležnom Ministarstvu za obrazovanje, nauku i mlade da provedu potrebne aktivnosti u skladu sa Zakonom o osnovnom odgoju i obrazovanju; da usvoje Strategiju o osnovnom odgoju i obrazovanju na području Kantona ..., da odmah, radi zaštite prava i interesa djeteta, pomognu školi koju dijete pohađa, na način što će pružiti punu materijalnu i svaku drugu vrstu podrške, a posebno da se djetetu obezbijedi asistent u nastavi kako bi dijete što uspješnije završilo osnovno obrazovanje. Nadležno Ministarstvo obavijestilo je ombudsmene o preduzetim aktivnostima, u skladu sa preporučenim mjerama. U pismenoj korespondenciji, majka djeteta navodi da je dijete upisala u Školu za srednje stručno obrazovanje i radno osposobljavanje u ..., ali da nema asistenta i da njegovo školovanje bez asistenta gubi smisao, te od Ministarstva očekuje angažovanje asistenta. Ombudsmeni su pozvali Ministarstvo da razmotri svaku zakonsku mogućnost da dijete dobije što adekvatnije i kvalitetnije pravo na obrazovanje, te nastavljaju praćenje konkretnog slučaja.

Primjer: Instituciji se obratila majka dječaka sa posebnim potrebama žaleći se na potreškoće u inkluzivnom obrazovanju u JU "Srednja ugostiteljsko-turistička škola" Podnosilac žalbe navodi da je njen sin dijete sa posebnim potrebama koje je opservirano od strane Centra za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju ... kada mu je dijagnostifikovana ADHD i epilepsija. Isto tako, ona navodi da su već od upisa dječaka u prvi razred navedene škole, uprava ustanove i nastavni kadar pokazali vrlo negativan stav prema porodici i procesu inkluzije dječaka u nastavni program. Nakon provedenog istražnog postupka, dostavljeno je izjašnjenje Prosvjetno-pedagoškog zavoda Kantona ... i izjašnjenje direktorice škole, u kojima je obrazložen odnos učenika prema nastavnom procesu, kao i postupanje nastavnog osoblja, iz kojih se vidi da ne postoji nikakav vid diskriminacije, niti narušavanja prava djeteta i da su učinjeni svi potrebni koraci kako bi se učeniku pomoglo u savladavanju školskog

navodima iz zaprimljenih žalbi, uglavnom se manifestuje kroz nedostatak osnovnih uslova za rad (nepristupačnost školskog objekta, nedostatak didaktičkih sredstava, manjak asistenata u nastavi), ili diskriminatorski odnos, odnosno nejednako postupanje nastavnog osoblja prema ovim učenicima, a koje se može javiti kao posljedica nedovoljne edukacije i iskustva u radu sa ovom kategorijom djece.

Nesporno, jedini ispravan sistem brige za djecu jeste onaj koji je fleksibilan i oblikuje se prema potrebama svakog djeteta, uključujući i djecu sa poremećajima u razvoju. Najvažnija inkluzija djeteta dešava se u njegovoj društvenoj sredini u svakodnevnom životu, a to će se postići samo kroz uspješan razvoj potencijala djeteta uz pomoć jedinstvenog, ali fluidnijeg sistema prilagođenog svakom djetetu pojedinačno. Stoga, čini se neophodnim povezati zdravstveni, obrazovni i socijalni sistem, te uspostaviti njihovu funkcionalnost za djecu sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju⁴².

3.5. Zdravstvena zaštita

Imajući u vidu odredbe člana 24 UN Konvencije, dobro organizovana zdravstvena zaštita djece u Bosni i Hercegovini predstavlja važan segment kojim se obezbjeđuju kvalitetni uslovi za potpun i cjelovit razvoj djeteta, zatim bezbjedno i sretno djetinjstvo svakog djeteta, te svakako posebno ublažavanje, otklanjanje i isključivanje određenih negativnih zdravstvenih uticaja⁴³. Ključni faktori za

gradiva, animiranju i motivisanju učenika na uključivanje u rad školskih zadataka, optimalnom iskorištavanju učenikovih kapaciteta i socijalizaciji, a u njegovom najboljem interesu.

Primjer: Institucija je zaprimila žalbu majke djeteta sa posebnim potrebama (autizam). U žalbi se navodi da je dječak uveden u redovno obrazovanje uz prisustvo asistenta, te da su tokom dvogodišnjeg obrazovanja djetetu u nastavi promijenjena četiri asistenta. Učestalo mijenjanje asistenata dječak nije mogao da prihvati zbog čega je došlo do promjene njegovog psiho-fizičkog stanja. Zatražena je pomoć pedijatra i psihijatra nakon čega je dječak upućen u Institut za mentalno zdravlje – Klinika za djecu i omladinu u U nalazu ordinirajućeg ljekara, specijaliste dječije psihijatrije Klinike za djecu i omladinu u konstatovano je da je, s obzirom na specifičnost razvojnog poremećaja djeteta, potrebno obezbijediti stalnost asistenta bar tokom jedne školske godine, te je preporučena pomoć roditelja u pohađanju nastave i obavljanju školskih aktivnosti. Međutim, roditelji nisu naišli na spremnost nadležnih organa da postupe u skladu sa mišljenjem ljekara zbog čega dijete nije započelo pohađanje nastave u školskoj 2018/2019. godini. Ombudsmeni ističu da nije upitno da su odredbama Zakona o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama u propisani ciljevi, organizacija i djelatnost ustanova osnovnog i srednjeg obrazovanja ..., a Pravilnikom o radu sa učenicima sa posebnim potrebama u osnovnim i srednjim školama ... propisan način rada i opis poslova asistenata koji predstavljaju stručnu pomoć učenicima sa posebnim potrebama, te da asistenti ne smiju biti članovi uže porodice učenika kojim su dodijeljeni. Međutim, ombudsmeni su utvrdili da u konkretnom slučaju obrazovne organizacije ... nisu na sveobuhvatan način uzela u obzir zdravstveno stanje djeteta i specifičnosti poremećaja iz spektra autizma zbog čega su uputili preporuku Vladi ..., da bez odlaganja preduzme neophodne mjere u cilju nastavka školovanja djeteta, postupajući u njegovom najboljem interesu i u skladu sa njegovim posebnim potrebama. Nakon dostavljenog izjašnjenja odgovornog organa, ombudsmeni konstatuju da preporuka nije realizovana.

⁴² Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2018. godinu.

⁴³ Primjer: Ombudsmeni su po službenoj dužnosti pokrenuli istragu povodom saznanja o diskriminaciji djece dijabetičara u Bosni i Hercegovini zavisno u kojem entitetu, odnosno kantonu žive, te da pojedina djeca nemaju pravo na besplatne inzulinske pumpe. Nakon provedenog postupka, Zavod zdravstvenog osiguranja ... kantona obavijestio je ombudsmana da je Skupština ... kantona usvojila novu Odluku o

uspostavu kvalitetne zdravstvene usluge su, između ostalog, kvalitetni programi, promocija zdravlja kako u zdravstvenim ustanovama, tako i u vrtićima, školama i lokalnoj zajednici, redovni i sigurni izvori finansiranja, primjeren odnos broja djece i zdravstvenog osoblja, dobro obučeno zdravstveno osoblje, kao i uključenost roditelja u sve ove procese. No, bez obzira na značajne pomake može se konstatovati da su mnoge procedure za ostvarivanje prava djece na pristup zdravstvenoj zaštiti još uvijek u suprotnosti sa odredbama UN Konvencije, a posebno su važne one kojima se uređuje pitanje ostvarivanja bezuslovne i besplatne zdravstvene zaštite za svu djecu do navršenih najmanje 18 godina života.

LITERATURA

- (1) Godišnji izvještaj Ombudsmena za djecu Republike Srpske za 2018. godinu.
- (2) Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2018. godinu.
- (3) Jovašević, D., Mitrović, Lj., Ikanović, V. (2018) Komentar Krivičnog zakonika Republike Srpske, Banja Luka: JU Službeni glasnik Republike Srpske
- (4) Jovašević, D., Mitrović, Lj., Ikanović, V. (2017) Krivično pravo – opšti dio. Banja Luka: Panevropski Univerzitet APEIRON.
- (5) Mitrović, Lj., Grbić-Pavlović, N. (2016) Komitet Ujedinjenih nacija za prava djeteta i njegova uloga u modeliranju i ostvarenju prava djece u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova sa LVI Redovnog godišnjeg međunarodnog savetovanja Srpskog udruženja za krivičnopravnu teoriju i praksu iz Beograda pod nazivom: Evropske integracije I kaznevo zakonodavstvo (Poglavlje 23 – norma, praksa i mere harmonizacije), Zlatibor.
- (6) Mitrović, Lj. (2009) Standardi UN i drugi međunarodni dokumenti u pozitivnom i "budućem" maloljetničkom kaznenom pravu Republike Srpske, Kontrola kriminaliteta i evropski standardi: stanje u Srbiji. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (7) Mitrović, Lj. (2014) Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj po maloljetničko krivično pravo Republike Srpske, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka Panevropskog univerziteta APEIRON u Banjoj Luci, broj 4, str. 5-17

obimu prava na korištenje ortopedskih i drugih pomagala, stomatološko-protetske pomoći i stomatološko-protetskih pomagala prema kojoj je u listu pomagala izvršena i inzulinska pumpa sa rokom korištenja 60 mjeseci, kao i finansiranje mjesečnog održavanja inzulinskih pumpi koje su nabavljene iz vlastitih sredstava prema medicinskim preporukama. Imajući u vidu navedeno, ombudsmeni su predmet zatvorili. Međutim, nakon određenog vremena, Instituciji se obratilo Udruženje djece i mladih oboljelih od šećerne bolesti u kantonu sa tvrdnjom kako nijedno dijete nije dobilo inzulinsku pumpu, te da, iako nadležno Ministarstvo i Zavod tvrde suprotno, oni kao pacijenti nisu ostvarili ovo pravo zbog nedonošenja svih propisa koji su potrebni da se zakonodavni okvir zaokruži (pravilnika ili sličnog akta). Ombudsmeni su se ponovo obratili nadležnim kantonalnim organima, te je postupak istraživanja u toku. Primjer: Postupajući po žalbi majke čije maloljetno dijete usljed štrajka ljekara u Kantonu nije moglo biti redovno vakcinisano, ombudsmeni su izdali saopštenje za javnost ističući da pravo na zdravstvenu zaštitu djece ni pod kojim uslovima ne smije biti uskraćeno, niti ograničeno, te ukazali na obavezu redovne imunizacije sve djece. Ombudsmeni ne osporavaju prava ljekara i zaposlenih radnika domova zdravlja na sindikalno udruživanje s ciljem ostvarivanja i zaštite njihovih prava iz radnih odnosa, naprotiv, oni podržavaju svaki oblik i način unapređenja statusa zdravstvenih radnika. Međutim, stupanje u štrajk se ne smije ni pod kojim uslovima reflektovati i imati negativne posljedice na ostvarivanje zdravstvene zaštite djece.

- (8) Mitrović, Lj. (2017) "Postupanje ombudsmena za ljudska prava bosne i hercegovine u predmetima diskriminacije", EU AND COMPARATIVE LAW ISSUES AND CHALLENGES; Jean Monnet International Scientific Conference "Procedural aspects of EU law"; Osijek: Pravni fakultet u Osijeku
- (9) Mitrović, Lj. (2019) Pritvor i druga ograničenja slobode radi obezbjeđenja prisustva okrivljenog u kaznenim postupcima i slobode i prava lica lišenih – ograničenih slobode kretanja i komuniciranja (iskustva Bosne i Hercegovine); Regionalna konferencija: Pritvor i druge mere obezbjeđenja prisustva okrivljenog u krivičnom postupku (međunarodni pravni standardi, regionalna zakonodavstva i primena), Beograd
- (10) Mitrović, Lj., Kuprešanin, J. (2018) "Justice for children in justice system of bosnia and hercegovina - reflection on european law in area of human rights", 2. Međunarodna naučna konferencija pod nazivom: Pravo EU u kontekstu – prilagođavanje članstvu i izazovi proširenja (ECLIC), Pravni fakultet Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
- (11) Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2010) Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku, Međunarodno udruženje naučnih radnika. Banja Luka: AIS
- (12) Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, Lj., Simović-Nišević, M. (2013) Maloljetničko krivično pravo. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu
- (13) Specijalni izvještaj o stanju prava djece sa posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju u BiH, novembar, 2010

Odabrani međunarodni i nacionalni normativni okvir

- (1) *Convention on the Rights of the Children (1989)* – A/Rezol/44/25, 25. novembar 1989. – Konvenciju UN o pravima djeteta.
- (2) *Standardna minimalna pravila UN za mjere alternativne institucionalnom tretmanu – Tokijska pravila* usvojena su rezolucijom Generalne skupštine, broj 45/110, od 14. decembra 1990. godine.
- (3) Porodični zakon Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 54/2002, 41/2008 i 63/2014.
- (4) Opšti komentar broj 10 Komiteta za prava djeteta – Prava djeteta u maloljetničkom pravosuđu od 25. aprila 2007. godine.
- (5) Zakon o ombudsmenu za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 32/2000, 19/2002, 35/2004 i 32/2006.

"CHILD CONSTITUTION" AND ITS ROLE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Due to the fact that the children as human beings have a special position in the society it is necessary for the community to undertake all measures and activities in order to provide special care for children and their protection. They are a special category of citizens in every country and both national and international law recognize them as vulnerable and specific requiring protection for which regular mechanisms of protection do not suffice. There are many different subjects of protection involved in child's development – parents, education institutions, centers/social care services, health institutions, judiciary, media, etc. as it foresees the human rights law. The child is, compared to the adults, becoming being regarded and treated as particularly vulnerable human being (with all their characteristics and personal autonomy and our obligation to respect and guaranty it through the norms and through the creation of the environment in which the rights of the child are recognized and implemented) in the beginning of XVII century when the awareness of the notions of the childhood and the child and their rights had been risen.

The rights of the child today are a fact, that is, a reality recognized by international law. They are more or less governed by norms, and the process of the regulation of these rights is running and progressing in different pace in different countries depending on the course of social life development of that country.

The notion of the rights of the child means all those rights that are inherently human and that every child has to enjoy regardless of the country he or she lives in, or in what political, cultural or economic environment he or she grows up, and in accordance with what traditions, customs and beliefs he or she develops. It is a corpus of law that originated primarily from two basic ideas, namely: 1) the children are autonomous persons with their own specific needs and rights and, consequently, they are the holders of legal claims, i.e. active legal subjects, not exclusively objects of protection by adults, and 2) due to specific psycho-physical characteristics, depending on age and level of mental maturity, children are also a particularly sensitive and vulnerable category that deserves special or additional protection of the state, i.e. all its institutions (all subjects in child protection area have an obligation and responsibility to react in a timely and appropriate manner, in accordance with their role in the best interests of the child).

On the other hand the continuous cooperation, exchange of information, monitoring of the child for early development to grown-up era is necessity. Only by joint actions, interventions and reactions of all subjects of protection is possible to provide full protection of the child and to recognize situations which could be obstacles to healthy development.

The most important and influent document in the field of the rights of the child internationally is the 1989 United Nations Convention on the Rights of the Child (hereinafter: the UN Convention), which has been ratified by more than

200 countries so far. The UN Convention contains a catalog of the rights of the child. The rights of the child enshrined in the UN Convention are interconnected and are being realized in the light of the realization of the four basic principles of the UN Convention, namely: 1) the child's right to life, survival and development, 2) best interest of the child, 3) the right of the child to participate and 4) to right of the child to non-discrimination (Simović i dr., 2013: 47-63). At what stage is Bosnia and Herzegovina nowadays in sense of exercising the rights of the child, i.e. the implementation of the UN Convention, and are the children in Bosnia and Herzegovina now at a higher level of social, moral and psychological development? Has the BH society provided all the necessary conditions for healthy growing up, upbringing and education of children? Has society done enough and could we have done more? How many children's rights are being violated in Bosnia and Herzegovina today? Many questions, and we will try to answer some of them in this paper.

KEYWORDS: *child / international legal documents / the United Nation Convention on the Rights of the Child / the Institution of Human Rights Ombudsman*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 119-135
Pregledni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 343.9:343.62

NASILNIČKI KRIMINAL KAO BEZBEDNOSNI PROBLEM U GRADOVIMA*

Ana Paraušić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Savremeni gradovi predstavljaju prostore značajnih protivrečnosti. Sa jedne strane su izvor prosperiteta, inovacija i mogućnosti, a sa druge, pozornice različitih bezbednosnih problema. Jedna od najčešće i najduže problematizovanih tema bezbednosti u gradovima jeste problem nasilničkog kriminala u urbanim sredina. Imajući u vidu značaj koji nasilnički kriminal ima u proučavanju urbane bezbednosti, u radu ćemo nastojati da damo holističke uvide o ovom bezbednosnom problemu urbanih sredina. Prvo, prikazaćemo osnovne pojavne oblike nasilničkog kriminala, kao i različita teorijska objašnjenja uzroka njegovog nastanka. Drugo, nastojaćemo da predstavimo neke od teorijskih pretpostavki nasilničkog kriminala koji se ispoljava u urbanim sredinama. Treće, izvešćemo neke sintetičke uvide o karakteristikama i specifičnostima nasilničkog kriminala kao problema urbane bezbednosti. Na kraju, važno je sumarno prikazati i posledice koje urbani nasilnički kriminal ima po život i blagostanje pojedinaca i porodica, kvalitet susedstva i lokalnih zajednica, kao i upravljanje gradom.

KLJUČNE REČI: *nasilnički kriminal / urbani nasilnički kriminal / bezbednost u gradu / urbana bezbednosti*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: parausicana@gmail.com

UVOD

U pretežno urbanizovanom svetu, savremeni gradovi predstavljaju mesta novih mogućnosti, napretka i inovacija. Istovremeno, gradovi su prostori u kojima se odvijaju različiti bezbednosni problemi, od kriminala i nasilja, preko nejednakosti i ekstremnog siromaštva, do ugrožavanja životne sredine. Do sada nezabeležena stopa svetske urbanizacije i njene implikacije po bezbednost, predmet su interesovanja kako istraživača, tako i praktičara u oblasti bezbednosti. Prema nekim proračunima, očekuje se da će do 2050. godine, oko 70 posto populacije živeti u gradovima (Muggah, 2012: 25). Stoga ne iznenađuje da je grad više nego aktuelan objekat društvene analize, i da predstavlja izvor brojnih protivrečnosti. Za neke, gradovi su dominantni civilizacijski faktori i koevke inovacija. Koncentracija ljudi, kapitala i resursa omogućila je veliki napredak i prilike u ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i ekološkoj sferi života (Jacobs, 1969). Međutim, ima i onih koji gradove posmatraju kao haotične pozornice u kojima dezorganizujuće i agresivne grupe deluju zajedno sa legitimnim vlastima, i gde su za mnoge stanovnike kriminal i nasilje svakodnevne pojave (Davis, 2007).

Jedna od najčešće i najduže problematizovanih tema bezbednosti u gradovima jeste problem nasilničkog kriminala u urbanim sredinama. Duga tradicija akademskog interesovanja za ovaj fenomen odnosi se na otkrivanje i objašnjavanje uzroka, pojavnih oblika, kao i posledica nasilničkog kriminala u gradovima. Brojne povezane teme, poput smanjenja urbanog siromaštva i nejednakosti, urbane obnove, kao i sveukupnog unapređenja urbane bezbednosti upravo se analiziraju u odnosu na urbani nasilnički kriminal. Stoga se može zaključiti da je kriminal, a naročito nasilnički kriminal jedan od najvidljivijih, kao i najčešće tematizovanih problema urbane bezbednosti. Čest je slučaj da autori koristeći sintagmu "urbana bezbednost" zapravo ispituju strah od kriminala i osećaj bezbednosti u odnosu na ovu vrstu bezbednosnog problema, ili preventivne i reaktivne strategije za smanjenje kriminala.

Imajući u vidu značaj koji nasilnički kriminal ima u proučavanju bezbednosti gradova, u radu ćemo nastojati da damo holističke uvide o ovom bezbednosnom problemu urbanih sredina. Prvo, prikazaćemo osnovne pojavne oblike nasilničkog kriminala, kao i različita teorijska objašnjenja uzroka njegovog nastanka. Drugo, nastojaćemo da predstavimo neke od teorijskih pretpostavki nasilničkog kriminala koji se ispoljava u urbanim sredinama. Treće, izvešćemo neke sintetičke uvide o karakteristikama i specifičnostima nasilničkog kriminala kao problema urbane bezbednosti. Na kraju, važno je sumarno prikazati i posledice koje urbani nasilnički kriminal ima po život i blagostanje pojedinaca i porodica, kvalitet susedstva i lokalnih zajednica, kao i upravljanje gradom.

1. ODREĐENJE I TIPOVI NASILNIČKOG KRIMINALA

Među krivičnim delima, teško je naći ona koja izazivaju tako snažnu reakciju kao što su nasilni zločini (Ignjatović, 2011: 179). Nasilnički kriminal odnosi se na različite

tipove krivičnih dela kod kojih postoji primena sile ili pretnje silom protiv osobe, odnosno fizička i/ili psihološka šteta, pre svega različite vrste ubistva, napadi i seksualno nasilje. Pod njim se mogu podrazumevati i pojedina krivična dela protiv svojine sa elementima nasilja, poput razbojništva ili razbojničke krađe. Autori na različite načine klasifikuju krivična dela nasilničkog kriminala, a može se primetiti da konsenzus ide dotle da u ovu kategoriju kriminala svi svrstavaju ubistva i napade (vid. Tabelu 1.). Pod urbanim nasilničkim kriminalom podrazumevaju se krivična dela koja izazivaju fizičku i/ili psihičku štetu kod osoba prema kojima su usmerena, a dešavaju se u urbanom prostoru.

Tabela 1: Tipologija nasilničkog kriminala

Vrste nasilnih zločina	Autor/autori
<ul style="list-style-type: none"> - Silovanje - Ubistvo - Razbojništvo - Interpersonalno nasilje (zločini mržnje, nasilje na radnom mestu, uhođenje) - Političko nasilje i terorizam 	Siegel, 2011
<ul style="list-style-type: none"> - Ubistvo - Napad - Seksualni delikti - Razbojništvo - Kidnapovanje 	Briggs, 2011
<ul style="list-style-type: none"> - Ubistva - Napadi - Seksualni delikti - Terorizam - Porodično nasilje - Korporativno, državno i profesionalno nasilje 	Brown, Esbensen, Geis, 2010.

1.1. Uzroci nasilničkog ponašanja

Objašnjenja porekla nasilničkog ponašanja brojna su i raznolika. Ovo proizilazi kako iz kompleksnosti ovog društvenog fenomena, tako i iz teorijskih pozicija istraživača koji su nastojali da ga razumeju. Neki smatraju da mali broj inherentno nasilnih ljudi jesu bili i sami žrtve fizičkog ili psihološkog nasilja. Drugi pak smatraju da su nasilje i agresija ljudske osobine koje mogu da utiču na osobu u bilo kom periodu života. Postoje i nasilju sklone subkulture u društvima koje vrednuju silu, nošenje oružja i smatraju da nasilje ima funkcionalnu ulogu u društvenim interakcijama. Možemo zaključiti, dakle, da su uzroci nasilja i nasilničkog kriminala brojni i da se vezuju kako za individualne, tako i za grupne i socijalne faktore.

Neka istraživanja su pokazala da izvestan broj ljudi koji su skloni nasilju mogu bolovati od teških mentalnih bolesti (Farroque, Stout, Ernst, 2005; Lewis et al., 1985; Lewis, 1998; Livaditis et al., 2005). Abnormalne strukture ličnosti, uključujući takve osobine poput depresivnosti, impulsivnosti, agresivnosti, patološko laganje, nedostatak kajanja, granični poremećaji ličnosti i psihopatologija, mogu da se povežu sa raznim formama nasilja (Holtzworth-Munroe, Stuart; 1994; Rogers et al.,

2000).¹ Međutim, ovakve navode treba uzeti sa rezervom, jer većina učinilaca krivičnih dela čine osobe koje su mentalno i psihički zdrave. Osim toga, postoje i objašnjenja koja nasilnički kriminal povezuju sa poremećajima u porodici. Tako, odustni ili devijantni roditelji, neadekvatne i nekonzistentne disciplinske mere, fizičko zlostavljanje i nedostatak nadzora, mogu biti eksplanatorni faktori nasilničkog ponašanjem (Capaldi, Patterson, 1996; Herrenkhol i dr., 2003; Lattimore, Visher, Linster, 1995). Iskustvo zlostavljanja u detinjstvu može biti jedan od ključnih indikatora nasilničkog ponašanja u odrasloj dobi. Zlostavljana deca pate od dugoročnih mentalnih, kognitivnih i socijalnih disfunkcija (Reading, 2006). Verovatnije će fizički zlostavljati brata ili sestru dok su mlađi, a kasnije supružnika/partnera ili generalno biti nasilni (Straus, 1991). Deca koja su konstantno izložena nasilju kod kuće, u školi ili okruženju imaju veliki rizik da jednog dana i sama počine delo nasilničkog kriminala.

Istraživači ističu da je moguće da su nasilne reakcije i emocije inherentne svim ljudima, samo im treba odgovarajući okidač. Sigmund Frojd je verovao da su agresija i nasilje proizvod instinktivnih pokretača (Freud, 1992, prema: Siegel, 2011). Frojd je tvrdio da ljudi poseduju dva suprotstavljena instinktivna nagona koja kontrolišu ponašanje: eros, nagon života koji podstiče ljude da tragaju za samoispunjenjem i zadovoljstvom; i tanatos, nagon smrti, koji se može ispoljiti ka drugima (poput nasilja i sadizma) ili ka sebi (samoubistvo, alkoholizam, ili druge samodestruktivne navike). Pošto je nasilje instinktivno, Frojd je malo nade polagao u njegov tretman. Prema nešto modifikovanom gledištu, agresija i nasilje su urođeni svim životinjama, uključujući i čoveka. Međutim, za razliku od drugih životinja, ljudi ubijaju i pripadnike sopstvene vrste, i sposobni su da ubijaju ljude u ratovima ili drugim međuljudskim sukobima (Siegel, 2011: 256). Čovek, za razliku od životinje koja reaguje samo kada je opasnost neposredno prisutna, može da reaguje i kada predviđa opasnost koju očekuje (Nikolić, 2010: 24).

Veliki stepen nasilja na nivou susedstva može biti generator nasilničkog kriminala. Nekada se rasne razlike u stopama kriminala objašnjavaju time da pripadnici manjinskih zajednica žive u susedstvima sa visokim stopama kriminala, gde je veći rizik od viktimizacije nasiljem (Farrington, Loeber, Stouthamer-Loeber, 2003; Kaufman, 2005). Pojedinci koji žive u područjima koja su obeležena ekstremnim nasiljem mogu vremenom postati neosetljivi na konstantnu brutalnost i sukobe kojima svedoče, što može rezultovati time da se i sami angažuju u nasilničkom kriminalnom ponašanju (Stewart, Simons, Conger, 2002).

Konzumiranje različitih supstanci takođe može biti jedno od objašnjenja nasilničkog ponašanja. Tako je zloupotreba droga povezivana sa nasiljem kako na individualnom, tako i na društvenom nivou. Kod osoba koje koriste narkotike zabeležene su veće stope nasilničkog kriminala nego kod onih koji ih ne koriste. Što se tiče nivoa susedstva, istraživanja su pokazala da susedstva u kojima je učestalo

¹ Neki istraživači su u ispitivanju povezanosti okrutnosti prema životinjama u detinjstvu i kasnijeg nasilničkog ponašanje, došli do zaključka da agresivni muškarci imaju dugu istoriju mučenja i ubijanja životinja (Hensley, Tallichet, 2009).

konzumiranje narkotika i alkohola imaju i veće stope kriminala (Allen, 2005; Nielsen, Martinez, Lee, 2005). Područja u kojima stanovnici češće konzumiraju nedozvoljene supstance takođe se suočavaju sa društrenom dezorganizacijom, siromaštvom i nezaposlenošću, koji su sve faktori koji dodatno osnažuju nasilje (Messner i dr., 2005). Ovde neki autori upozoravaju treba uzeti u obzir tip krivičnog dela, povezan sa specifičnom vrstom psihoaktivnih supstanci pre nego što se donese neki generalni zaključak (Ivanović, 2010).

Kao jedan od značajnih podstičućih faktora nasilničkog kriminala spominje se i dostupnost vatrenog oružja. Istraživanja nasilja u školi su pokazala da će deca koja su bile žrtve kriminala kao i deca koja se druže sa vršnjacima koji nose oružje, najverovatnije i sama nositi oružje u školu (Wilcox, Clayton, 2001). Statistički podaci za Sjedinjene Američke Države ukazuju na to da je vatreno oružje korišćeno u dve trećine svih ubistava i u oko dve petine razbojništava (FBI, 2017). Osim toga, držanje vatrenog oružja u kućama i stanovima značajno povećava rizik od samoubistva, bez obzira koliko je brižljivo sakriveno (Brent et al., 1991).

Nasilnički kriminalitet može se objasniti postojanjem specifične subkulture - subkulture nasilja (Wolfgang, Ferracuti, 1967). Subkultura se najčešće definiše kao skup vrednosti, normi i načina ponašanja neke posebne društvene grupe. Subkultura je deo opšte kulture društva, ali se, u većoj ili manjoj meri, razlikuje od šire kulture upravo u vrednostima i društvenim normama koje usvajaju članovi grupe, ali i jezikom, običajima i sl. (Špadijer Džinić, 1988). Nasilje, koje je legitimizovano običajima i normama u subkulturi, može uticati na način života, proces socijalizacije, i međusobne interakcije. Iako pripadnici subkulture usvajaju i neke vrednosti dominantne kulture, očekuje se da će nasilje koristiti kako bi rešili društvene konflikte i dileme. Smatra se primerenim da, osoba koja nije zadovoljna ishodom u okviru konfliktne situacije, odštetu traži nasilnim sredstvima (Luckenbill, Doyle, 1989).² Za postojanje subkulture nasilja karakteristično je da njeni pripadnici nemaju poverenja u policiju i ostale organe formalne socijalne kontrole, te su skloni da sukobe rešavaju samostalno, nasilnim sredstvima (Kane, 2005; Kubrin, Weitzer, 2003).

Pojedini istraživači su, uočavajući razlike u stopama nasilničkog kriminala među državama, pokušavali da njegove uzroke pronađu u određenim strukturnim karakteristikama. Visok nivo društvene dezorganizacije, ekonomske krize, visoke stope nasilja nad decom, zvanično podržavanje nasilja, politička korupcija i neefikasan pravosudni sistem samo su neki od prediktora nasilničkog kriminala (Neapolitan, 1999). U zemljama sa ovim odlikama, vatreno oružje je rasprostranjeno, jer usled nepoverenja u neefikasni sistem pravosuđa, građani uzimaju "pravdu u svoje ruke" ili unjamljuju privatno obezbeđenje kako bi se

² Nasilničke bande (*violent gangs*) tipični su predstavnici subkulture nasilja. Članovi bandi pribegavaju različitim oblicima antidruštvenog ponašanja, i u svojim aktivnostima udružuju se sa sebi sličnim vršnjacima. Povezivanje osoba u nasilničke grupe može se objasniti brojnim razlozima. Članstvo može biti neophodno radi "odbrane teritorije" ukoliko se banda bavi trgovinom droge, ali može biti motivisano i ličnom osvetom ili potrebom za samozaštitom (Bjerregaard, Lizotte, 1995; Deptula, Cohen, 2004; Howell, 1999; Neller et al., 2005; Mrug, Hoza, Bukowski, 2004)

zaštitili. Nasuprot njima, zemlje koje odlikuje politička stabilnost, ekonomska razvijenost i socijalno blagostanje, imaju značajno niže stope nasilničkog kriminala. U ovim zemljama građani imaju poverenja u organe formalne socijalne kontrole, sok je sistem neformalne kontrole podjednako efikasan (Roberts, Lafree, 2004).

Prikazani uzroci predstavljaju neke od najčešćih eksplanatornih faktora nasilničkog kriminala (Grafikon 1). U većuj ili manjoj meri, mogu uticati na različite oblike nasilničkog kriminala, kako na tradicionalne poput ubistava i silovanja, tako i na savremenije forme, poput nasilja na radnom mestu ili terorizma. Takođe, svaki od ovih faktora, a najčešće njihova kombinacija, mogu biti uzročnici nasilničkog ponašanja u gradovima. Stoga ćemo u narednom delu prikazati neke od osnovnih teorijskih postavki kojima se objašnjava urbani nasilnički kriminal.

Grafikon 1: Izvori nasilja

Izvor: Siegel, 2011: 254

2. NEKE TEORIJSKE PRETPOSTAVKE URBANOG NASILNIČKOG KRIMINALA

Problem nasilničkog kriminala u gradovima u istraživačkom je fokusu relativno dugo. Ideja o gustini naseljenosti u gradu kao prediktoru urbanog nasilja svoje utemeljenje ima u promišljanjima osnivača sociologije Karla Marksa, Maksa Vebera i Emila Dirkema, koji su bili svedoci galopirajuće industrijalizacije i rasta evropskih gradova kraja 19. i početka 20. veka. U delu klasične sociološke misli, Georg Zimel je

povećanje urbanog nasilja u evropskim gradovima objašnjavao putem anomalije i siromaštva koji su rezultat industrijske revolucije (Simmel, 1903).³

Za teorijsku raspravu o nasilničkom kriminalu u gradovima naročito su značajni autori Čikaške škole urbane sociologije.⁴ Predstavnici ovog pristupa tvrdili su da grad, a pogotovo ubrzan rast gradova ima negativnog uticaja na ranije postojeće odnose u zajednici. Oni su ustanovili da društvene veze uspostavljene zahvaljujući bliskim kontaktima mogu biti dezorganizovane novim formama interakcija koje favorizuju tržišne transakcije, a ne srodničke veze. Ovi novi odnosi su privremeni, prolazni i instrumentalni. Zasnivajući svoje argumente na razmišljanjima Emila Dirkema o mehaničkoj i organskoj solidarnosti, zastupnici Čikaške škole primetili su da progresivno uništavanje komunalnih veza rezultuje anomijom i posledično nasiljem (Tilly, 1985). Čuveni sociolog čikaške škole, Luis Virt (Wirth, 1938: 23) je kao odrednice urbanog života naveo dezorganizaciju, mentalni slom, delinkvenciju, korupciju i nered. On je tvrdio da se u velikim i gusto naseljenim gradovima susrećemo sa slomom društvenih veza, dominacijom sekundarnih u odnosu na primarne ljudske kontakte, kao i podiranjem interpersonalnih odnosa. Dakle, u velikim gusto naseljenim gradovima postoji veći rizik nastanka društvenog nereda i posledično nasilja i kriminala.

Istorija gradova je zapravo snažno povezana sa traganjem za zaštitom od nasilja, kao i njegovom suprotstavljanju. Progresivno širenje urbanih centara i njihovih oboda odvijalo se zajedno sa razvojem sredstava za sprečavanje i regulaciju nasilja (Tilly, 1996). Ukoliko pogledamo razvoj srednjovekovnih gradova videćemo da su oni bili ograđivani kako bi mogli da ispune svoju osnovnu svrhu - zaštite stanovništvo i vlast od strane invazije. Iako danas gradovi-tvrđave ne postoje, implementirane su brojne fizičke, tehničke i proceduralne mere (zidovi, video nadzor, policijske patrole) koje mogu uticati na restrikciju gradskog prostora, a sa ciljem uvećanja bezbednosti u njemu.

Brojne psiho-socijalne teorije su objašnjenja nasilničkog kriminala u gradovima tražile u socijalizaciji individua, uključujući porodičnu dinamiku i nasilje, nasledenu agresiju i manjak samopouzdanja, kao i vršnjačke odnose u školi, bandama ili na ulici. Mnoge od ovih pretpostavki obuhvaćene su ekološkim modelom (Bronfenbrenner, 1988) koji pretpostavlja da je nasilje neophodno ispitivati na četiri analitički povezane nivoa: individualnom nivou, nivou društvenih veza, nivou zajednice i nivou društva.

³ Ovo se zapravo nije desilo u Evropi, ali čini se da jeste karakteristično za kontekst gradova u zemljama u razvoju gde pristigli migranti često ne mogu da se prilagode vladajućim normama i vrednostima. Takođe, ova pretpostavka se može primeniti na nivo susedstva u jednom gradu. Stope nasilnih zločina u susedstvima značajno se razlikuju, gde su više stope kriminala povezane sa nižim prihodima i problematičnim ponašanjem.

⁴ Grad Čikago je u to doba (početak 20. veka) bio prava društvena laboratorija, sa velikim brojem afroamerikanaca pristiglih sa Juga, ali i imigranata iz čitavog sveta. Različite društvene grupe koncentrisane na relativno uskom prostoru stvorili su svojevrsnu „urbanu džunglu”, gde su kriminal i druge socijalnopatološke pojave poprimili velike razmere.

Sociološka objašnjena urbanog kriminala i nasilja fokusirala su se na identifikovanje socijalnih snaga i faktora prostora koji bi mogli generisati nasilne odgovore na relativnu deprivaciju. Ova objašnjenja dobro su ilustrovana tvrdnjom da "je u stvarnosti, nasilje konstituisano, pregovarano, preoblikovao i rešeno na način na koji učinioci i žrtve pokušavaju da definišu i kontrolišu svet u kojem žive" (Robben, Nordstrom, 1995 prema Moser, McIlwaine, 2004). Iz ove perspektive, kriminal i nasilje imaju funkcionalnu ulogu u gradu (Simone, 2005) i, prema tome, mogu biti politički i socijalno konstruisani (UN Habitat, 2007: 12).

3. KARAKTERISTIKE ISPOLJAVANJA NASILNIČKOG KRIMINALA U GRADOVIMA

Obrasci nasilničkog kriminala upućuju na zaključak da se on koncentriše u gradovima, te ne iznenađuje veliko interesovanje istraživača za objašnjavanje ovog društvenog fenomena. Brojni faktori utiču na trendove nasilničkog kriminala. Oni uključuju socijalne i kulturološke faktore koji mogu uticati ili na povećanje ili na smanjenje stopa nasilnih zločina u gradskim područjima. Drugi faktori koji se povezuju sa urbanim kriminalom i nasiljem uključuju siromaštvo, nezaposlenost, nejednakost, intergeneracijsko prenošenje nasilja (nasilje u porodici), urbanizaciju, loše urbano planiranje i dizajn, rast populacije mladih i koncentraciju političke moći (korupcija) (UN Habitat, 2007: xxviii). Postoje stanovišta da urbani kriminal i nasilje u velikim gradovima generalno nisu spontana pojava, nego proizvod nejednakosti i socijalne isključenosti (Brennan, 1999). Iako galopirajuća urbanizacija i siromaštvo delimično objašnjavaju intenzitet i obim urbanog nasilničkog kriminala, i drugi faktori kao što su politička i ekonomska klima, lokalne tradicije i vrednosti, i stepen socijalne kohezije i solidarnosti među urbanim zajednicama mogu imati značajnu ulogu. Erozija moralnih vrednosti i kolaps društvene strukture i institucija, kao što su porodica ili susedstvo, čine zajednice ranjivim u odnosu na urbano nasilje i kriminal (Habitat Debate, 1998). Među najčešće navođenim uzrocima ili faktorima rizika nastanka kriminala u urbanim sredinama navode se urbanizacija, gustina naseljenosti u gradovima, siromaštvo i nejednakosti i veliki broj mladih.

Urbanizacija se vrlo često posmatra kao eksplanatorni faktor urbanog nasilničkog kriminala. Uvećanje broja stanovnika u gradskim područjima može usloviti veću konkurenciju oko ograničenih resursa, što posledično može dovesti do društvene anomalije (Glaeser, Sacerdote, 1996; Naudé, Prinsloo, Ladikos, 2006; van Dijk, 1998). Ipak, ova veza nije u potpunosti jednoznačna, i mnogo je kompleksnija nego što to na prvi pogled može izgledati. Realizovana istraživanja odavno su ukazala da veličina grada (kao indikator urbanizacije) utiče na stope ubistava, međutim neki istraživači upozoravaju da se ovaj odnos mora posmatrati u odnosu na nacionalne stope ubistava (Archer, Gartner, 1977). Autori su ovako objasnili činjenicu da gradovi slične veličine mogu imati značajno različite stope ubistava. Stoga zaključuju kako nije sama urbanizacija, već ubrzana stopa rasta gradskog stanovništva faktor kojim se objašnjava rizik od nastanka nasilničkog kriminala u gradovima (Rodgers, 2010). Iako veza između urbanizacije i urbanog nasilničkog kriminala neminovno postoji, ne možemo reći da se radi o univerzalnom uzročno-posledičnom odnosu, o čemu

svedoče primeri značajnog urbanog rasta ali bez pratećeg rasta stopa nasilničkog kriminala.⁵

Siromaštvo i nejednakost takođe su faktori kojima se objašnjava nasilnički kriminal u gradovima. Istraživači su tvrdili da postoji izražena povezanost između nejednakosti, isključivanja i nasilničkog kriminala u uslovima koje karakteriše nejednaka distribucija resursa. Unutar gradova postoje značajne prostorne razlike u distribuciji kriminala u zavisnosti od sociokonomskih karaktersitika područja (Fajnzylber et al., 2002). U susedstvima u kojima je izmerena veća visina prihoda više je krivičnih dela protiv imovine, dok se nasilnički kriminal koncentriše u siromašnim delovima grada (Raleigh et al., 2010). U urbanim područjima, koja odlikuju niski nivoi prihoda, siromašne, marginalne i ranjive društvene grupe su više ugrožene od drugih (Winton, 2004).

Takođe je važno napomenuti da čak i u okruženju sa niskim prihodima, određene grupe stanovništva su pogođene više ili drugačije urbanim nasiljem i kriminalom. Postoje jasne rodne dimenzije iskustava nasilja (Moser 2004, Winton 2004). Iako je verovatnije da će muškarci biti učinioci, kao i žrtve ubistava u urbanim i ruralnim okruženjima, stope nefatalne viktimizacije su rodno izbalansirane. Dok su kod muškaraca zabeležene veće stope viktimizacije fizičkim napadima i razbojništvom, žene doživljavaju dramatično veće stope seksualnog nasilja, uključujući silovanje (Muggah, 2012: 30).

Značajan faktor koji oblikuje nasilnički kriminal u gradovima jeste nemogućnost ili nesposobnost državnih institucija da obavljaju svoje dužnosti, te je rasprostranjenost nasilničkog kriminala objašnjavano neadekvatnim upravljanjem gradom (*urban governance*). U pojedinim gradovima, institucije zakona i reda, poput policije, pravosudnog i penalnog sistema ili drugih organa društvene reakcije, su disfunkcionalne i nemaju legitimitet koji im daju građani. Formalne bezbednosne snage ne mogu da se suoče sa organizovanim nasiljem, dok ih nekada građani percipiraju kao nasilnike. Osim toga, na oblikovanje urbanog nasilja utiče i nedostatak kapaciteta za odgovorno pružanju osnovnih usluga građanima. Istorija oružanih sukoba, politički autoritarizam kao i represivna policija mogu uticati na prevalenciju nasilničkog kriminala (Muggah, 2012). Ovo stoga što država i njene institucije imaju ključnu ulogu u konstruisanju kako normativnog i operativnog odgovora na nasilje, tako i načina na koji ga građani doživljavaju (Koonings, Krujtit, 1999).

4. POSLEDICE URBANOG NASILNIČKOG KRIMINALA

Nasilnički kriminal može uzrokovati velike ljudske žrtve i uništavanje imovine. Ispitujući međupovezanost urbanizacije, urbanog nasilja i siromaštva, Muga (2012) ističe da nasilni kriminal ima dalekosežne i višeslojne posledice na brojne dimenzije

⁵ Neki od najvećih svetskih gradova, poput Tokija u Japanu, imaju veoma niske stope nasilničkog kriminala.

života u gradu. Posledice su predstavljene koncentričnim krugovima gde centar predstavlja najvidljivije direktne efekte nasilničkog kriminala, a obodni prstenovi indirektno posledice. Smrt i viktimizacija nalaze se u samom jezgri. Naredni prsten predstavljaju prisilno raseljavanje i migracija, zatim, socijalni kapital i koezija, socioekonomsko blagostanje i ekonomski kapacitet, a poslednji prsten čini upravljanje gradom.

Najvidljivije i najočiglednije posledice nasilničkog kriminala reflektuju se na individualnom nivou i nivou porodice. Nasilje se može ispoljiti unutar doma između partnera ili članova porodice, na ulici od strane nepoznatog učinioca, ili kao rezultat sukoba sa policijom i paravojnim snagama. U urbanom okruženju uobičajeno se beleže veće stope ovih posledica, što se može pripisati i postojanju sofisticiranijeg sistema prijavljivanja zločina (Hagerdon, 2004).

Nasilnički kriminal u gradovima može imati vrlo negativne posledice i na društveni kapital i koheziju. Različite forme urbanog nasilja mogu ograničiti pokretljivost, uticati odvrćuće na strane i domaće investicije, stigmatizovati susedstva, erodirati društvene veze, uticati na pristup zaposlenju i obrazovnim šansama (Morenoff et al., 2001; McIlwaine, Moser, 2001; Vial et al., 2010).

Povećanje kriminala može dovesti do jačanja osećaj nebezbednosti, transformišući prostorne forme mnogih gradova. Rezultat je često geografska i društvena segregacija bogatih od siromašnih. U nekim gradovima, nesigurnost i strah menjaju gradski pejzaž i obrasce svakodnevnog života, uključujući mobilnost građana i upotrebu javnog prevoza, obeshrabrujući ih da koriste ulice i javne površine (United Nations Centre for Human Settlements, 1996). U mnogim gradovima, siromašni su glavne žrtve urbanog nasilja, uključujući zločine protiv imovine i nasilne zločine kao što su silovanje ili napadi. Siromašni ne mogu priuštiti ugrađivanje skupih alarmnih sistema protiv provalnika i druge zaštitne uređaje, a takođe nisu u mogućnosti da unajme privatno obezbeđenje (Brennan, 1999: 11). Kriminal i nasilje rezultuju stigmatizacijom naselja ili čitavih delova grada. Takva područja postaju zone u koje se ne ide (*no-go zones*), u koje se ne investira i u kojima je pružanje javnih usluga otežano (UN Habitat, 2007).

Jedna od vrlo zapaženih promena urbanog prostora tokom poslednje tri decenije, nastala kao rezultat straha od rastućeg urbanog kriminala, jeste pojava i širenje privatnih urbanih prostora u formi ograđenih zajednica (*gated communities*) (Svampa, 2001: 61-82). U takvim naseljima nalaze se porodice iz srednje i više klase. Prostorno, ova naselja odlikuju fizičke ograde ili druge barijere, mehanički, elektronski i fizički sistemi bezbednosti, privatna područja okupljanja i privatizovano pružanje komunalnih usluga, kao na primer, snabdevanje vodom, odlaganja otpada, rasvete i drugih usluga.

Primarni razlog nastanka takvih zajednica je unapređenje stanja bezbednosti, iako postoje samo delimični dokazi i kratkoročne koristi u tom pogledu. Ipak, porast takvih enklavnih zajednica doprineo je fragmentaciji gradova i smanjenoj upotrebi i dostupnosti javnih površina uz povećanu socio-ekonomsku startifikaciju i segmentaciju (Caldeira, 2000). Iako je njihova primarna svrha bila povećanje osećaja bezbednosti, implikacije nastanka ovih naselja značajno su veće. Njihovo

širenje dovelo je do politizacije urbanog prostora i daljeg razdvajanja siromašnih građana i srednje i više klase u gradu (UN Habitat, 2007: 33). Najvažnije, one predstavljaju oblik segregacije i privatizacije urbanog prostora. Takođe su direktna posledica širenja jaza u prihodima i bogatstvu gradske populacije i kontinuiranog isključivanje velikog broja ljudi (Svampa, 2005).

Ograničen pristup stanovnika koji žive u zonama visokog kriminala socijalnim i ekonomskim mogućnostima "spolja", zauzvrat može pojačati njihov osećaj isključenosti i segregacije, kao što je postulirano od strane teoretičara društvene dezorganizacije i nereda. Ova osećanja mogu da izazovu ne samo socijalnu i psihološku stigmatizaciju, strah i izolaciju već i frustracije i obnovljeno nasilje (Lemanski, 2004). Dugoročno, sužavanje prostora za kontakt među susedima istog grada pojačava percepciju nebezbednosti među bogatijim stanovnicima koji mogu promeniti svoje navike i nastaviti da se izoluju. Na ovakav način, urbano nasilje stvara začarani ciklus u kome se odnosi između gradskih stanovnika transformišu zajedno sa načinima na koji se stanovnici povezuju sa fizičkim okruženjem (Muggah, 2012: 28-29).

Urbani nasilnički kriminal može uticati na usporavanje ekonomskog rasta, kao i ugrožavanje ekonomskog razvoja. Za kontrolu i redukciju nasilničkog kriminala neophodno je izdvojiti značajne resurse što uključuje, ali se ne ograničava na javne i privatne troškove rada policije, bezbednosnih službi i pravosudnog sistema. Urbana bezbednost može oblikovati makro i mikro ekonomsku produktivnost na više načina. U gradskim zonama koje su okarakterisane kao opasne dolazi do pada tržišnih vrednosti, što se odnosi kako na pad cena nekretnina, tako i na pad prometa i zatvaranje radnji i kancelarija (Witzman, 2012). Zaposleni i investitori će teže ulagati u delove grada kada veruju da će im imovina biti oštećena ili ukradena. U područjima u kojima su veće stope kriminala, zaposleni odbijaju da rade u popodnevnim i večernjim satima kada smatraju da neće biti bezbedni na ulicama.

Lokalni lideri su prvi na liniji suočavanja sa posledicama urbanog nasilja, značajno pre nacionalne vlade, međunarodnih ili regionalnih tela. Simptomi urbane nebezbednosti nisu samo rezultat neuspeha državnih aktera da se suoče sa nasiljem, već posledica degradacije ili kolapsa ravnoteže između vlasti i građana (Amen et al., 2011). Fizičke i psihološke podele prositekla iz prevalencije urbanog nasilja mogu stvoriti podeljen grad (*divided city*) i društveno-simboličku segregaciju koja podriva društvenu i ekonomsku strukturu i formalne i neformalne organizacije koje učestvuju u upravljanju gradom (Beall et al., 2002). Progresivno urušavanje odnosa između vlasti i građana i načini na koje su ljudi isključeni iz participacije i planiranja može dovesti do sloma društvenog ugovora.

U pojedinim situacijama urbano nasilje i kriminal produkuju dalekosežne strukturne posledice, i mogu ugroziti političku, ekonomsku i društvenu stabilnost (Moser, Rodgers, 2005). Čitava susedstva mogu biti kontrolisana od strane nedržavnih aktera, koji sa takmiče ili potpuno potiskuju zvanične predstavnike vlasti. Rezultat ovakvog stanja je fragmentacija javnog gradskog prostora i veća nesigurnost građan u pogledu sopstvene bezbednosti (Jütersonke, Muggah, Rodgers, 2009). Za ovakve gradove u literaturi su skovani termini *fragile cities*

("slabi" ili "krhki" gradovi) (Muggah, 2014), kao i *feral cities* ("divlji" gradovi) (Norton, 2003).

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Nesumnjivo je da život u gradu obeležavaju značajne prednosti, poput većih ekonomskih šansi, boljeg standarda života, bogatstva kulturnih i društvenih sadržaja. Međutim, gradovi su prostori u kojima se ispoljavaju najrazličitiji bezbednosni problemi, poput nejednakosti i siromaštva, infrastrukturnih problema, zagađenja vode, vazduha i zemljišta. Jedan od najznačajnijih problema bezbednosti urbanih sredina svakako je nasilnički kriminal, koji se usled težine posledica koje izaziva nalazi na samom vrhu liste prioriteta istraživača i praktičara bezbednosti. Stoga smo u radu predstavili neke od osnovnih uzroka nasilničkog ponašanja, potom neke teorijske pretpostavke nasilničkog kriminala u gradovima, kao i karakteristike i posledice ovog društvenog fenomena u urbanom prostoru.

Imajući u vidu da je nasilnički kriminal jedna od osnovnih tema kriminologije, sociologije, kao i studija bezbednosti, ne iznenađuje da su i faktori kojima se objašnjava brojni i heterogeni. Mentalni poremećaji, urođeni instinkti, iskustvo nasilja u detinjstvu, konzumiranje psihoaktivnih supstanci, dostupnost vatrenog oružja, kao i kultura nasilja samo su neki od eksplanatornih faktora nasilničkog kriminala. Ne treba zaboraviti da su još klasični sociološki mislioci poput Georga Zimela, Maksa Vebera, Karla Marksa, a pre svega pripadnici čikaške škole urbane sociologije (Robert E. Park, Ernest Burdžes, Luis Virt) smatrali kriminal i nasilje kao konstitutivne odlike urbanog života svog doba.

U savremenim uslovima nasilnički kriminal u urbanim sredinama ima brojne specifičnosti. Pre svega, prevalencija ove društvene pojave vezuje se za galopirajuću urbanizaciju koja utiče na brojne dimenzije društvenog života. Tako su uvećanje gradova, velika koncentracija ljudi na relativno malom prostoru, migracije i sl., uticale na način ispoljavanja, karakteristike i posledice nasilničkog kriminala u savremenim gradovima. Osim toga, nasilni zločini utiču na sve sfere gradskog života, od sudbina pojedinaca i porodica, izgleda i strukture susedstva, lokalnog razvoja i ekonomije, pa sve do upravljanja gradom.

Bez obzira na dugu tradiciju izučavanja, smatramo da nasilnički kriminal predstavlja jedan od najvažnijih bezbednosnih problema u gradovima, te zaslužuje da mu se istraživači i teoretičari posvete nesmanjenom pažnjom. Povratno, valjano sprovedena istraživanja mogu biti akademski osnov za širi odgovor na nasilnički kriminal u gradovima, kroz identifikovanje postojećih izazova u pristupu ovom problemu, kao i prepoznavanje potencijala i slabosti aktera formalne i neformalne socijalne kontrole.

LITERATURA

- (1) Allen, C. (2005) The links between heroin, crack cocaine and crime: Where does street crime fit in?. *British Journal of Criminology*, 45(3), pp. 355-372.
- (2) Amen, A., Toly, N., McCarney, P., Segbers, K. (eds.) (2011) *Cities and Global Governance: New Sites for International Relations*. London: Ashgate.
- (3) Archer, D., Gartner, R. (1976) Violent acts and violent times: A comparative approach to postwar homicide rates. *American sociological review*, 41(6), pp. 937-963.
- (4) Beall, J., Crankshaw, O., Parnell, S. (2002) *Untying a Divided City: Governance and Social Exclusion in Johannesburg*. London: Earthscan.
- (5) Bjerregaard, B., Lizotte, A. J. (1995) Gun ownership and gang membership. *J. Crim. L. & Criminology*, 86(1), pp. 37-58.
- (6) Brennan, E. M. (1999) *Population, urbanization, environment, and security: a summary of the issues. Environmental Change and Security Project Report (Issue 5)*. Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center.
- (7) Brent, D. A., Perper, J. A., Allman, C. J., Moritz, G. M., Wartella, M. E., Zelenak, J. P. (1991) The presence and accessibility of firearms in the homes of adolescent suicides: a case-control study. *Jama*, 266(21), pp. 2989-2995.
- (8) Briggs, S. (2011) *Criminology for dummies*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- (9) Bronfenbrenner, U. (1988) Toward an experimental ecology of human development. *American psychologist*, 32(5), pp. 13-31.
- (10) Brown, S. E., Esbensen, F. A., Geis, G. (2012) *Criminology: Explaining crime and its context*. Abingdon: Routledge.
- (11) Caldeira, T. P. (2000) *City of walls: crime, segregation, and citizenship in São Paulo*. Berkeley: University of California Press.
- (12) Capaldi, D. M., Patterson, G. R. (1996) Can violent offenders be distinguished from frequent offenders: Prediction from childhood to adolescence. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 33(2), pp. 206-231.
- (13) *Crime in the United States 2017*. (2017) Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- (14) Davis, D. (2007) Urban Violence, Quality of Life, and the Future of Latin American Cities. In: Garland, A., Massoumi, M & Ruble B. (Eds.) *Global Urban Poverty: Setting the Agenda*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, pp. 57-87
- (15) Deptula, D. P., Cohen, R. (2004) Aggressive, rejected, and delinquent children and adolescents: A comparison of their friendships. *Aggression and Violent Behavior*, 9(1), pp. 75-104.
- (16) Fajnzylber, P., Lederman, D., Loayza, N. (2002) Inequality and violent crime. *The Journal of Law and Economics*, 45(1), pp. 1-39.
- (17) Farooque, R. S., Stout, R. G., Ernst, F. A. (2005) Heterosexual intimate partner homicide: Review of ten years of clinical experience. *Journal of Forensic Science*, 50(3), pp. 1-4.
- (18) Farrington, D. P., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (2003) How can the relationship between race and violence be explained. In: Hawkins, D. F. (ed.) *Violent crimes: Assessing race and ethnic differences*. New York: Cambridge University Press, pp. 213-237
- (19) Freud, S. (1922) *Beyond the Pleasure Principle*. London: Inter-Psychoanalytic Press.
- (20) Glaeser, E., Sacerdote, B. (1996) *Why Is There More Crime in Cities?*, NBER Working Paper no. W5430. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.

- (21) Habitat Debate. (1998) Nairobi: The United Nations Centre for Human Settlements.
- (22) Hagedorn, J. (2004) Variations in Urban Homicide: Chicago, New York City and Global Urban Policy. Dostupno na <http://gangresearch.net/Archives/hagedorn/articles/homvar2.pdf>, pristupljeno 20.04.2019.
- (23) Hensley, C., Tallichet, S. E. (2009) Childhood and adolescent animal cruelty methods and their possible link to adult violent crimes. *Journal of interpersonal violence*, 24(1), pp. 147-158.
- (24) Herrenkohl, T. I., Huang, B., Tajima, E. A., Whitney, S. D. (2003) Examining the link between child abuse and youth violence: An analysis of mediating mechanisms. *Journal of Interpersonal Violence*, 18(10), pp. 1189-1208.
- (25) Holtzworth-Munroe, A., Stuart, G. L. (1994) Typologies of male batterers: Three subtypes and the differences among them. *Psychological bulletin*, 116(3), pp. 476-497.
- (26) Howell, J. C. (1999) Youth gang homicides: A literature review. *Crime & Delinquency*, 45(2), pp. 208-241.
- (27) Ivanović, M. (2010) Narkomanija i nasilnički kriminalitet: osnovne pretpostavke. U: Kron, L. (ur.) *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 339-346.
- (28) Jacobs, J. (1969) *The Economy of Cities*. New York: Random House.
- (29) Jütersonke, O., Muggah, R., Rodgers, D. (2009) Gangs, urban violence, and security interventions in Central America. *Security dialogue*, 40(4-5), pp. 373-397.
- (30) Kane, R. J. (2005) Compromised police legitimacy as a predictor of violent crime in structurally disadvantaged communities. *Criminology*, 43(2), pp. 469-498.
- (31) Kaufman, J. M. (2005) Explaining the race/ethnicity–violence relationship: Neighborhood context and social psychological processes. *Justice Quarterly*, 22(2), pp. 224-251.
- (32) Koonings, K., Kruijt, D. (Eds.) (2007) *Fractured cities: Social exclusion, urban violence and contested spaces in Latin America*. London: Zed Books.
- (33) Kubrin, C. E., Weitzer, R. (2003) Retaliatory homicide: Concentrated disadvantage and neighborhood culture. *Social problems*, 50(2), pp. 157-180.
- (34) Lattimore, P. K., Visher, C. A., Linster, R. L. (1995) Predicting rearrest for violence among serious youthful offenders. *Journal of research in crime and delinquency*, 32(1), pp. 54-83.
- (35) Lemanski, C. (2004) A new apartheid? The spatial implications of fear of crime in Cape Town, South Africa. *Environment and Urbanization*, 16(2), pp. 101-112.
- (36) Lewis, D. O., Moy, E., Jackson, L. D., Aaronson, R., Restifo, N., Serra, S., Simos, A. (1985) Biopsychosocial characteristics of children who later murder: A prospective study. *The American journal of psychiatry*, 142(10), pp. 1161-1167.
- (37) Lewis, D.O. (1998) *Guilty by Reason of Insanity*. New York: Fawcett Columbine.
- (38) Livaditis, M.D., Esagian, G.S., Kakoulidis, C.P., Samakouri, M.A., Tzavaras, N.A. (2005) Matricide by person with bipolar disorder and dependent overcompliant personality. *Journal of Forensic Science*, 50(3), pp.1-4.
- (39) Luckenbill, D. F., Doyle, D. P. (1989) Structural position and violence: Developing a cultural explanation. *Criminology*, 27(3), pp. 419-436.
- (40) McIlwaine, C., Moser, C. O. (2001) Violence and social capital in urban poor communities: perspectives from Colombia and Guatemala. *Journal of International Development*, 13(7), pp. 965-984.
- (41) Messner, S. F., Deane, G. D., Anselin, L., Pearson-Nelson, B. (2005) Locating the vanguard in rising and falling homicide rates across US cities. *Criminology*, 43(3), pp. 661-696.

- (42) Morenoff, J. D., Sampson, R. J., Raudenbush, S. W. (2001) Neighborhood inequality, collective efficacy, and the spatial dynamics of urban violence. *Criminology*, 39(3), pp. 517-558.
- (43) Moser, C. O. (2004) Urban violence and insecurity: an introductory roadmap. *Urbanization and Environment*, 16(2), pp. 1-16.
- (44) Mrug, S., Hoza, B., Bukowski, W. M. (2004) Choosing or being chosen by aggressive-disruptive peers: Do they contribute to children's externalizing and internalizing problems?. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32(1), pp. 53-65.
- (45) Muggah, R. (2012) *Researching the urban dilemma: Urbanization, poverty and violence*. Ottawa: International Development Research Centre.
- (46) Muggah, R. (2014) Deconstructing the fragile city: exploring insecurity, violence and resilience. *Environment and Urbanization*, 26(2), pp. 345-358.
- (47) Naudé, B., Prinsloo, J., Ladikos, A. (2006) *Experience of Crime in Thirteen Countries: Results from the International Crime Victimization Survey*. Turin: UNICRI-UNODC.
- (48) Neapolitan, J. L. (1999) A comparative analysis of nations with low and high levels of violent crime. *Journal of Criminal Justice*, 27(3), pp. 259-274.
- (49) Neller, D. J., Denney, R. L., Pietz, C. A., Thomlinson, R. P. (2005) Testing the trauma model of violence. *Journal of Family Violence*, 20(3), pp. 151-159.
- (50) Nielsen, A. L., Martinez Jr, R., Lee, M. T. (2005) Alcohol, ethnicity, and violence: The role of alcohol availability for Latino and Black aggravated assaults and robberies. *The Sociological Quarterly*, 46(3), pp. 479-502.
- (51) Nikolić, Z. (2010) Agresivna ponašanja: uzroci, posledice i mogućnosti suzbijanja. U: Kron, L. (ur.) *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 21-33.
- (52) Norton, R. J. (2003) Feral cities. *Naval War College Review*, 56(4), pp. 97-106.
- (53) Raleigh, C., Hegre, H. (2009) Population size, concentration, and civil war. A geographically disaggregated analysis. *Political geography*, 28(4), pp. 224-238.
- (54) Reading, R. (2006) The enduring effects of abuse and related adverse experiences in childhood. A convergence of evidence from neurobiology and epidemiology. *Child: Care, Health and Development*, 32(2), pp. 253-256.
- (55) Moser, C. O., McIlwaine, C. (2004). Encounters with violence in Latin America: urban poor perceptions from Columbia and Guatemala. London: Routledge.
- (56) Moser, C. O., Rodgers, D. (2005) *Change, violence and insecurity in non-conflict situations* (No. 245). London: Overseas Development Institute.
- (57) Roberts, A., LaFree, G. (2004) Explaining Japan's postwar violent crime trends. *Criminology*, 42(1), pp. 179-210.
- (58) Rodgers, D. (2010) *Urban Violence Is Not (Necessarily) a Way of Life (Working Paper 2010/20, WIDER)*. Helsinki: UN-WIDER.
- (59) Rogers, R., Salekin, R. T., Sewell, K. W., Cruise, K. R. (2000) Prototypical analysis of antisocial personality disorder: A study of inmate samples. *Criminal Justice and Behavior*, 27(2), pp. 234-255.
- (60) Siegel, L. (2011) *Criminology: the core*. Belmont: Wadsworth Publishing.
- (61) Simmel, G. (1950 [1903]) The metropolis and mental life. In: K. Wolff (Ed.) *The Sociology of Georg Simmel*. Glencoe, IL: Free Press, pp. 409-426
- (62) Simone, A. (2005) *For the city yet to come: Changing African life in four cities*. Durham: Duke University Press.
- (63) Špadijer Džinić, J. (1988) *Socijalna patologija*. Beograd: ZUNS
- (64) Stewart, E. A., Simons, R. L., Conger, R. D. (2002) Assessing neighborhood and social psychological influences on childhood violence in an African-American sample. *Criminology*, 40(4), pp. 801-830.

- (65) Straus, M. A. (1991) Discipline and deviance: Physical punishment of children and violence and other crime in adulthood. *Social problems*, 38(2), pp. 133-154.
- (66) Svampa, M. (2001) Los que ganaron: la vida en los countries y barrios privados. Buenos Aires: Editorial Biblos.
- (67) Svampa, M. (2005). La sociedad excluyente. La Argentina bajo el signo del. Buenos Aires: Taurus
- (68) Tilly, C. (1985) War-Making and State-Making as Organized Crime. In: Evans, P., Rueschemeyer, D., Skocpol, T. (Eds.) *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 169-171
- (69) Tilly, C. (1996) What good is urban history?. *Journal of Urban History*, 22(6), pp. 702-719.
- (70) Un-Habitat. (2012) *Enhancing urban safety and security: Global report on human settlements 2007*. London: Routledge.
- (71) United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS) (1996) *An Urbanizing World: Global Report on Human Settlements*. Oxford: Oxford University Press.
- (72) van Dijk, J. (1998) Criminal Victimization: A Global View. In: *Surveying Crime: A Global Perspective – Proceedings of the International Conference*, (pp. 63-93) Rome, 19–21 November 1998. Rome: ISTAT.
- (73) Vial, E. A., Junges, J. R., Olinto, M. T., Machado, P. S., Pattussi, M. P. (2010) Urban violence and social capital in a southern Brazilian city: a quantitative and qualitative study. *Revista panamericana de salud publica= Pan American journal of public health*, 28(4), pp. 289-297.
- (74) Whitzman, C. (2012) *The Handbook of Community Safety Gender and Violence Prevention: Practical Planning Tools*. Abingdon: Routledge.
- (75) Wilcox, P., Clayton, R. R. (2001) A multilevel analysis of school-based weapon possession. *Justice Quarterly*, 18(3), pp. 509-541.
- (76) Winton, A. (2004) Urban violence: a guide to the literature. *Environment and Urbanization*, 16(2), pp. 165-184.
- (77) Wirth, L. (1938) Urbanism as a Way of Life. *American journal of sociology*, 44(1), pp. 1-24.
- (78) Wolfgang, M., Ferracuti, F. (1967) *The Subculture of Violence*. London: Tavistock.

VIOLENT CRIME AS URBAN SECURITY PROBLEM

Contemporary cities represent areas of significant contradictions. On the one hand, they are a source of prosperity, innovation and opportunities, and on the other stages of various security problems. One of the most frequently and traditionally studied security problem in the cities is violent crime in the urban environment. Bearing in mind the importance of violent crime in the study of urban security, we will try to give holistic insights about this security problem in urban areas. First, the basic manifestations of violent crime, as well as various theoretical explanations of its causes are presented. Secondly, some of the theoretical assumptions about urban violent crime are addressed. Thirdly, some synthetic insights about the characteristics and specifics of violent crime as a problem of urban security are provided. In the end, it is important to summarize the consequences that urban violent crime has on the life and well-being of individuals and families, the quality of neighborhood and local communities, as well on the urban governance.

KEY WORDS: violent crime / urban violent crime / security in the city / urban security

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 3 / 137-150
Pregledni naučni rad
Priljeno: 29. novembra 2019. god.
UDK: 343.352:614.25(497.11)

KORUPCIJA U ZDRAVSTVU – PRAVNI I KRIMINOLOŠKI OSVRT¹

Aleksandar Stevanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dragana Milošević*

U radu autori razmatraju pojedina pitanja u vezi sa korupcijom u zdravstvu i to u okviru javnog sektora, fokusirajući se na njenu fenomenološku osnovu kao i pojmovna objašnjenja u cilju boljeg razumevanja problematike koja je u radu izložena. Na početku je dat osvrt na opšte karakteristike korupcije, da bi se u nastavku analizirala oblast zdravstva, upravo u kontekstu opštih mesta korupcije i koruptivnog odnosa. Rad daje uporedno pravni prikaz pojedinih evropskih zakonodavstava u cilju analize određenih rešenja u oblasti zdravstva, sa snažnim koruptivnim potencijalom. Posebno je razmotreno zakonodavstvo Republike Srbije, gde je ukazano na pojedina nova zakonska rešenja, koja po oceni autora nespretno legalizuju koruptivnu praksu.

KLJUČNE REČI: korupcija / zdravstvo / uporedni pristup / legalizacija / prevencija

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

* E -mail: aleksandar.stevanovic993@gmail.com

* Doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, e-mail: dragana_vip@yahoo.com

UVOD - O KORUPCIJI I NJENIM OPŠTIM KARAKTERISTIKAMA

Etimologija reči korupcija potiče od latinske reči *corruption* koja označava, potkupljivanje, podmićivanje, potplaćivanje, moralnu iskvarenost kvarenje, truljenje, raspadanje (Šipka, Klajn, 2007: 664). U osnovi, doktrina je na stanovištu da se korupcija može odrediti kao narušavanje principa nepristrasnosti pri donošenju odluka u cilju prisvajanja lične koristi (Tanzi, 1998: 7) ili kao sticanje privatne, lične i materijalne koristi zloupotrebom javnih ovlašćenja (Treisman, 2000: 76).

Formiranju stava o korupciji kao štetnom društvenom fenomenu u okviru evropskog kulturnog identiteta značajno je doprineo Stari Zavet (Ignjatović, 2016: 120) na osnovu kojeg je korupcija najpre bila posmatrana kao moralna izopačenost. Uspostavljanjem građanskih društava, središte sadržinskog obuhvata pojma korupcija sve više postaje zloupotreba službenog (javnog) ovlašćenja ili dužnosti i to zarad lične materijalne, pa čak i nematerijalne koristi.

Imajući u vidu da se pod pojmom korupcije, u njegovom kriminološkom određenju, uglavnom podrazumevaju radnje inkriminisane krivičnim zakonodavstvom (Ignjatović, 2016: 121), *UNCAC*¹ (Merida Konvencija) iz 2005. kao i velika većina stranih krivičnih zakonodavstava propisuju korpus "koruptivnih krivičnih dela", a domaći Krivični zakonik (dalje: KZ) primera radi sadrži dela poput Zloupotrebe službenog položaja (čl. 359), Kršenja zakona od strane sudije, javnog tužioca i njegovog zamenika (čl. 360), Trgovine uticajem (čl. 366), Nenamensko korišćenje budžetskih sredstava (čl. 362a), Prevara u službi (čl. 363), Odavanje službene tajne (čl. 369). Međutim, kako u akademskom, tako i u opštem diskursu, korupcija je u kontekstu inkriminisanih radnji, najčešće ispoljena kroz dela koja domaći KZ naziva Primanje mita i Davanje mita i previđa ih u članovima 367. i 368. KZ.

Razvoj naučne i istraživačke misli o pojmu korupcije dugo godina bavio se samo odnosima korupcije u javnom sektoru, ograničavajući njen domašaj samo na njega. Konvencija Ujedinjenih nacija za borbu protiv korupcije –*UNCAC*² (Merida Konvencija) iz 2005. kao i mnoge druge međunarodne institucije (*WorldBank*, *Transparency International*) ipak inaugurišu i korupciju u privatnom sektoru kao jednako važan društveni odnos. Domaće zakonodavstvo takođe, čini se, ispravno proširuje polje zloupotrebe funkcija i ovlašćenja i na privatni sektor, te navodi da je korupcija "...odnos koji se zasniva zloupotrebom službenog, odnosno društvenog položaja ili uticaja, u javnom ili privatnom sektoru, u cilju sticanja lične koristi ili

¹ Dostupno na:
https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf;
pristupljeno 20.09.2019.

² Dostupno na:
https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf;
pristupljeno 20.09.2019.

koristi za drugoga.”³ Uvođenje korupcije u privatnom sektoru u opšti pojam korupcije suštinski ne odstupa od tradicionalne koncepcije korupcije koja ističe da se njome ugrožava i povređuje javni interes.⁴

Sa opštim razvojem društva, razvijali su se i pojavni oblici korupcije, a valja primetiti i da se nauka sve više interesuje za korupciju i stavlja je u sam centar svog interesovanja. Prema tome, postoji i veliki broj parcijalnih definicija u zavisnosti od toga u kom segmentu društvenog života se korupcija nastoji identifikovati i objasniti i kroz koju prizmu se ona posmatra. U tom smislu, korupcija može biti posmatrana isključivo sa ekonomskog, političkog, pravnog, kulturološkog, sociološkog ili aspekta ljudskih prava. Nadalje, u odnosu na nivo društvene opasnosti koju generiše korupcija se deli na krupnu, srednju i sitnu (Ćirić, et al, 2010: 10), a u sličnom kontekstu se u literaturi navodi i postojanje bele, sive i crne korupcije u zavisnosti od prouzrokovanih posledica. Pažnju privlači i podela korupcije na administrativnu korupciju i koruptivno ovladavanje državom koje se može označiti i kao politička korupcija. (Popović, Ilić-Popov, 2014: 6).

Politička korupcija (*grandcorruption*) predstavlja koruptivni odnos ekonomskih centara moći sa političarima koji se nalaze na visokim državnim funkcijama, tzv. "političkom elitom". Ona se sa pravom smatra moćnim oružjem kapitala bez obzira na to da li on potiče od legalnog ili ilegalnog poslovanja. Sa druge strane, u najširem smislu, administrativna korupcija je takav koruptivni oblik koji na strani korumpiranog podrazumeva niži ešalon javnih službenika i sledstveno tome manji obim javnih ovlašćenja kojima oni raspolažu (Stevanović, 2018: 308). Odgovarajući kriterijumi za razlikovanje političke i administrativne korupcije su:

- *Subjekti odnosa*, njihova sa jedne strane politička, a sa druge uložena sredstava, tj. ko daje, a ko i koliki prima mito
- *Predmet odnosa*, tj. po pravilu šta koruptor traži kao kontrauslugu zbog davanja finansijske ili kakve druge materijalne koristi političkom subjektu (Popović, 2005: 243).
- Ipak, nije uvek moguće napraviti jasno razgraničenje između ova dva dominantna pojavna oblika korupcije, koji u praksi najčešće interferiraju, ali je važno, sa metodološkog stanovišta, imati u vidu pojedine crte ova dva načina ispoljavanja korupcije, najviše zbog toga što po pravilu podrazumevaju različite uslove i uzroke nastanka, metod koruptivnog povezivanja i realizovanja "dogovorenog", kao i različite posledice koje generišu.

³ Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije /"Sl. glasnik RS", br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 – odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje i 8/2015 – odluka US/

⁴ Primera radi, postoje privredna društva u većinski privatnom vlasništvu koja zapošljavaju na desetine hiljada ljudi, te bi bilo koja povreda interesa takvog društva ili nepravilnost mogla ugroziti čitav socijalni sistem jedne države.

1. KORUPCIJA U OBLASTI ZDRAVSTVA – KRATAK OSVRT NA GLAVNE FENOMENOLOŠKE KARAKTERISTIKE

Oblast zdravstva i korupcija već odavno idu "ruku pod ruku" i upravo se kroz zdravstvo, korupcija može jasno sagledati u svim svojim segmentima. Drugim rečima, ako se držimo prethodno date klasifikacije, moguće je primetiti sitnu, srednju i krupnu korupciju, kao i načiniti razliku između one koja se označava kao administrativna i one koja se određuje kao politička ili koruptivno ovladavanje državom.

Načelno, dominantna okolnost koja prožima koruptivni odnos u oblasti zdravstva jeste "slaba pregovaračka pozicija" koruptora (Jovanović, 2001: 8), koji čini sve kako bi obezbedio sve moguće aktivnosti nadležnih lekara zarad dobrobiti svog ili zdravlja bliskih lica. Tu se dakle, sitna korupcija javlja kao svojevrsna "kupovina savesti" odnosno garancija da će lekar uložiti trud u skladu sa Hipokratovom zakletvom. Ona se najčešće ispoljava kroz kupovinu i darivanje "prigodnih znakova pažnje"⁵, a u zavisnosti od konkretnih potreba kao "poklonoprимci" se javljaju kako lekari, tako i drugo medicinsko-tehničko ili medicinsko-administrativno osoblje.

Koruptivne radnje koje čine srž koruptivnog odnosa uglavnom su rezultat dogovora subjekata tog odnosa, tj. imaju konsensualni karakter. Međutim, kada je reč o sitnoj korupciji u oblasti zdravstva, u velikom broju slučajeva ona nije inicirana od strane medicinskih radnika, već je plod jedne duboko ukorenjene tradicije⁶ koja, sa druge strane, zavisi od demokratskog i građanskog kapaciteta jednog društva. Običajnu praksu da se doktorima i ostalom medicinskom osoblju čine pogodnosti i prigodna davanja priznaje većina ispitanika gotovo svih relevantnih istraživanja o odnosnoj temi, uz obaveznu konstataciju da se ne osećaju krivim (Karklins, 2005: 127).

Postoje i istraživanja koja ukazuju na činjenicu da je situacija u zdravstvu takva da ljude tera na mito (Karklins, 2005: 127), iako nije bilo eksplicitnog zahteva za "prigodnim poklonom" ili određenom novčanom nadoknadom od strane lekara, a u cilju pravovremenog i valjanog preduzimanja neophodnih medicinsko-tehničkih radnji. Tu bi pre svega, trebalo imati u vidu strukturalne okolnosti poput loše organizaciju zdravstvenog sistema, dotrajale medicinske opreme i uopšte neadekvatne kapacitete, nedostatak lekara i medicinskih radnika, te njihova mala primanja, koja čine da su lekari predvodnici talasa radnih migracija u potrazi za adekvatnim uslovima rada.

Korupcija u zdravstvu koja bi se mogla označiti kao srednja, prevazilazi "poklone zahvalnosti" kako u pogledu vrednosti davanja (obično se radi o novčanoj sumi, ali i o drugim vrednim poklonima i pogodnostima, obezbeđivanju kontakata i

⁵ Tu se uglavnom misli na flašu alkoholnog pića, bombonjeru, cvetni buket, parfem i tome slično.

⁶ Tradicije društvenog ponašanja prema kojoj je sasvim normalno i očekivano lekaru odneti poklon, bez obzira na to da li je on to tražio ili ne.

tome slično). Posebno su tu interesantni koruptivni odnosi "usluga za uslugu" gde pojedini lekari ispoljavaju posebnu privrženost, kršeći tako Hipokratovu zakletvu kao svojevrsni moralni ustav zdravstvenih radnika, ali često i druge zakonske propise koji regulišu zdravstvenu i krivičnu materiju.

Konačno, politička korupcija u oblasti zdravstva ili koruptivno ovladavanje državom, deo je šireg koruptivnog problema, koji prevazilazi relacije pacijent – lekar, a čiji su subjekti uglavnom centri ekonomske i političke moći, sa takvim političkim uticajem, da mogu promeniti zakon i druge propise po sopstvenom nahođenju, organizovati unosne javne nabavke na uštrb javnog interesa i tome slično.

2. UPOREDNO PRAVNI PRIKAZ – KORUPCIJA U ZDRAVSTVU POJEDINIHZEVROPSKIH ZEMALJA

2.1. Francuska

Kao jedna od razvijenijih evropskih zemalja, ni Francuska nije izuzeta u pogledu postojanja korupcije u oblasti zdravstva. Iako je zdravstveno osiguranje u Francuskoj obavezno i koncipirano tako da pokriva 75% troškova (Studdy on Corruption in the Healthcare Sector, 2013: 232), određeni oblici korupcije postoje.

Neke farmaceutske kompanije su spremne da daju mito bolničkim farmaceutima posebno kada je reč o daljem toku lečenja pacijenata i primeni medikamenata koje se nude, a kao oblik korupcije se javlja i dogovor između farmaceutskih kompanija o cenama lekova (Studdy on Corruption in the Healthcare Sector, 2013: 233, 234).

2.2. Nemačka

Nemački sistem zdravstvenog osiguranja je veoma razvijen i postoji podela na obavezno i privatno zdravstveno osiguranje, gde prelazak na privatno zdravstveno osiguranje retko dopušta povratak na obavezno zdravstveno osiguranje. Deca i supružnici koji nemaju primanja su takođe korisnici osiguranja, izuzeti od obaveze bilo kakve doplate (Studdy on Corruption in the Healthcare Sector, 2013: 237).

Postojalo je nekoliko skandala u vezi sa korupcijom u Nemačkom sektoru zdravstva. Jedan od najvećih je iz 2004. godine, kada je kompanija "Globudent" kupovala proteze iz Hong Konga i Turske po veoma niskoj ceni a zatim ih prodavala po previsokim cenama stomatolozima, koji su ih kasnije fakturisali kompanijama za zdravstveno osiguranje kao proteze visokog kvaliteta nemačke proizvodnje (Studdy on Corruption in the Healthcare Sector, 2013: 239).

Jos jedan skandal koji je obeležio nemački zdravstveni sistem jeste od strane farmaceutske kompanije "Trommsdorff" koja je ponudila jednu vrstu "ugovora" između pojedinih lekara i pomenute kompanije kojom bi se obavezali da sprovedu post-marketinšku studiju vezanu za lek Emestar monoplus, namenjen pacijentima koji pate od hipertenzije. Svaki od ovakve vrste ugovora je obeležen brojem, te je kompanija mogla da prati rezultate primene ovog leka, putem periodičnih izveštaja.

2.4. Velika Britanija

Zdravstveni sistem Velike Britanije koncipiran je na vrlo sličan način kao u Italiji, postojanjem Nacionalne zdravstvene službe, sa razlikom u odnosu na pojedine usluge kao što su stomatološke usluge, optičari i neke vrste lekova koje zahtevaju dodatno plaćanje, pružajući mogućnost pacijentima da se odluče za privatno zdravstveno osiguranje.

U Velikoj Britaniji korupcija je dosta zastupljena u oblasti stomatologije (tačnije, privatnih stomatologa) koji nabavku opreme dvostruko fakturišu, a potom od države zahtevaju povraćaj novca. S druge strane, uspostavljen je interesantan mehanizam suzbijanja korupcije od strane lokalnog stanovništva, gde je pojedincima povereno da nadgledaju svaku potencijalnu ilegalnu aktivnost poput nabavki ili davanja poklona kao i njihovu obavezu da o tome obaveste nadležne (Studdy on Corruption in the Healthcare Sector, 2013: 317).

2.5. Crna Gora

Korupcija koja se javlja u određenim sferama doprinosi lošijem kvalitetu usluga i povećanju njihovih troškova. Istraživanja su pokazala da je prisustvo korupcije u Crnoj Gori najviše zastupljeno u zdravstvu.⁷ Često se kao razlog ističe nedovoljna obaveštenost građana o pravima koja im pripadaju kao i nedovoljno poznavanje zakonskih odredbi, poput onih sadržanih u Zakonu o zdravstvenoj zaštiti.⁸ Osim Zakona o zdravstvenoj zaštiti, važno je pomenuti i Zakon o pravima pacijenata⁹, Zakon o zdravstvenom osiguranju¹⁰ i Pravilnik o kriterijumima za zaključivanje ugovora o pružanju zdravstvenih usluga i načinu plaćanja zdravstvenih usluga¹¹. Kao jedno od prava koje pripada pacijentima odnosi se, pre svega, na mogućnost prigovora direktoru zdravstvene ustanove ili zaštitniku prava pacijenata ukoliko nije zadovoljan pruženom zdravstvenom uslugom, a ukoliko nije zadovoljan odlukom po prigovoru, može se obratiti zdravstvenoj inspekciji. Ono što je zabrinjavajuće jeste da rezultati istraživanja pokazuju da gotovo 66,1% građana ne zna kome treba da se obrati u slučaju povrede nekog od njihovih prava, što je, čini se, rezultat nedovoljne informisanosti građana o pravima koja im pripadaju (Koja je cijena zdravstvene zaštite? Istraživanje javnog mnjenja o korupciji u zdravstvu i pravima pacijenata u javnom zdravstvenom sistemu Crne Gore, Analitički izvještaj, 2012: 6, 7).

⁷ Kancelarija UN za borbu protiv droge i kriminala prilikom istraživanja sprovedenog 2011. godine izvela je zaključak da više od trećine građana Crne Gore daje mito kako bi se procedura pružanja određenih zdravstvenih usluga ubrzala a u gotovo 50% slučajeva podmićuju se lekari.

⁸ "Sl. list RCG", br. 39/04 i "Sl. list CG", br. 14/10

⁹ "Sl. list CG", br. 40/10 I 40/11

¹⁰ "Sl. list RCG", br. 39/40, 23/05, 29/05 i "Sl. list RCG", br. 12/07, 13/07, 73/10, 40/11, 14/12

¹¹ "Sl. list CG", br. 40/10 i 40/11

2.6. Zakonska regulativa korupcije u zdravstvu Republike Srbije

Kako bi se ratifikacija međunarodnih ugovora realizovala i u praksi, u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije je došlo do izmena, tačnije donošenja novih zakona koji su usklađeni sa međunarodnim standardima (Kolarić, 2006: 151).

Javne nabavke su oblast koja najviše daje prostora za pojavu korupcije. Kada je reč o specifikaciji robe, konkretno u oblasti zdravstva u pogledu medikamenata, ocena se poverava uskom krugu ljudi gde je provera njihove kompetentnosti za takvu procenu teško proverljiva. Dalje, prilikom odluke koja roba će se nabavljati a koja ne, određivanje specifičnih svojstava koje moraju da poseduju kao i njihova potreba za nabavkom, daje prostora za korupciju upravo iz razloga što se daje subjektivan sud o tome koja roba zadovoljava određene standarde (Zindović, Savić, 2012: 26, 27).

Zakon o zdravstvenoj zaštiti¹² propisuje da "Zdravstveni radnik i zdravstveni saradnik koji obavlja zdravstvenu delatnost, odnosno poslove zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi u javnoj svojini, član organa, odnosno stručnih organa u zdravstvenoj ustanovi u javnoj svojini, kao i članovi njihovih užih porodica, ne smeju tražiti, niti primiti novac, poklon, uslugu ili bilo kakvu drugu korist za sebe, članove svoje uže porodice ili fizička i pravna lica koja se opravdano mogu smatrati interesno povezanim, a koji mogu uticati na nepristrasnost ili profesionalno obavljanje dužnosti, odnosno koji se mogu smatrati nagradom u vezi sa vršenjem dužnosti i obavljanjem zdravstvene delatnosti."¹³ U narednom stavu istog člana propisano je da "Izuzetno od stava 5. ovog člana, iskazivanje zahvalnosti u vidu poklona manje vrednosti, odnosno reklamnog materijala i uzoraka, koji nije izražen u novcu ili hartijama od vrednosti i čija pojedinačna vrednost ne prelazi 5%, a *ukupna vrednost ne prelazi iznos jedne prosečne mesečne plate bez poreza i doprinosa u Republici Srbiji, ne smatra se korupcijom*, sukobom interesa, odnosno privatnim interesom, u skladu sa zakonom."¹⁴ Reakcija javnosti je bila burna prilikom unošenja ove odredbe, jer su je mnogi smatrali indirektnom legalizacijom korupcije.

Istraživanjem od strane koautorke na uzorku od 102 ispitanika primenom ankete, ispitanici su odgovarali na određena pitanja koja se tiču korupcije u zdravstvu. Ispitanici su iz Beograda, starosne dobi od 16 do 65 godina, najrazličitijih profesija. Na pitanje da li smatraju da je veći procenat korupcije u dečjim bolnicama ili u bolnicama za lečenje odraslih ljudi, 22 % je odgovorilo da smatraju da je korupcija zastupljena u dečjim bolnicama, dok je 78 % odgovorilo da smatraju da je zastupljena u bolnicama za odrasle (Slika 2).

¹² "Sl. Glasnik RS", br. 25/19

¹³ Čl. 234. St 5. Zakona o zdravstvenoj zaštiti "Sl. Glasnik RS" br. 25/19

¹⁴ Čl. 234. St 6. Zakona o zdravstvenoj zaštiti "Sl. Glasnik RS" br. 25/19

Slika 2. Rezultati sprovođenja ankete

Na pitanje u kom zdravstvenom sektoru smatraju da je korupcija najzastupljenija, 42% je odgovorilo u porodilištima, 31% na odeljenjima za maligne bolesti, kardiologiji 14%, na odeljenju ortopedije 8% i na neurologiji 5% (Slika 3).

Slika 3. Statistički prikaz stava ispitanika o prisustvu korupcije u određenim zdravstvenim sektorima

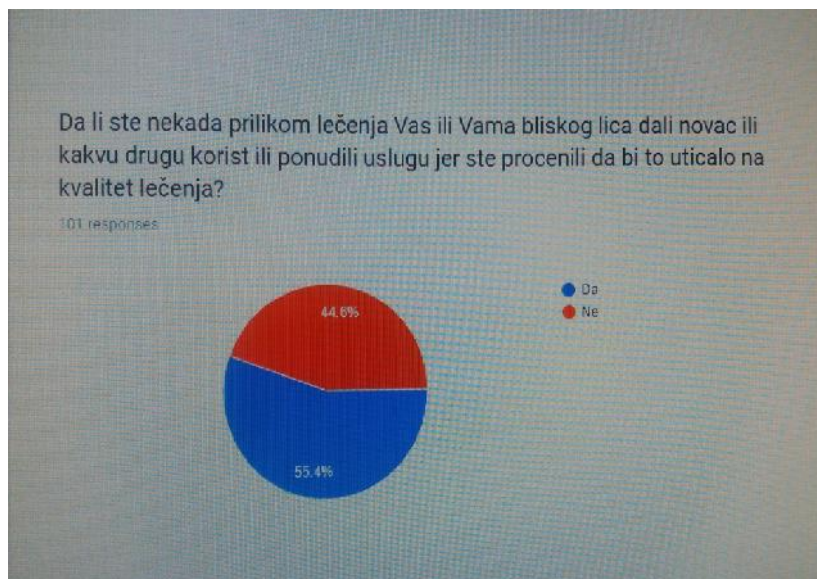
Ispitanici su odgovorili u gotovo 50% da su upoznati sa pomenutim odredbama zakona, dok je druga polovina odgovorila da nije upoznata sa datom odredbom, a na pitanje da li odredbu iz stava 6. smatraju indirektnom legalizacijom korupcije, 73,7 % ispitanika je odgovorilo potvrdno (Slika 4).

Slika 4. Statistički prikaz stava ispitanika o navedenoj odredbi zakona

Na osnovu sprovedenog istraživanja, ne može se zaključiti da građani nisu upoznati sa odredbama zakona. Takođe, ako se proceni da prosečna plata u Srbiji može dostići iznos i do 500 €, čini se opravdanim zbog čega su ispitanici u velikom procentu odgovorili potvrdno da se "poklon" u toj vrednosti može smatrati korupcijom. Mnogi građani se iz tih razloga mogu voditi logikom da u privatnoj klinici mogu da plate manji iznos i dobiju adekvatnu uslugu, nego što bi dali "poklon" u pomenutoj vrednosti. Odavno je u svesti naroda uvreženo mišljenje da će kvalitet zdravstvenih usluga biti bolji ukoliko se lekaru daju novac, bilo kakva druga korist ili usluga. Tako je pokazao i rezultat istraživanja gde je 55,4 % ispitanika odgovorilo da je prilikom lečenja njih ili njima bliskog lica lekaru dalo novac, neku drugu korist ili uslugu(Slika 5).

Slika 5. Prikaz motiva ispitanika o koruptivnim aktivnostima

Motiv za plaćanje je u većini slučajeva kvalitetniji tretman, a kao jedan od razloga za prisustvo korupcije u sferi zdravstva je pre svega niska plata zdravstvenih radnika.

3. PREVENCIJA KORUPCIJE

Prisustvo korupcije neki autori poistovećuju sa zločinima protiv čovečnosti, upravo iz razloga što kako vreme odmiče, stiče se utisak da će istorija pokazati da su posledice po pacijente bile pogubne iz razloga što se zdravstveni radnici (pre svega lekari) nisu čuvali svoje etike u medicini (Chattopadhyay, 2013: 158) kada je to bilo preko potrebno, kao ni Hipokratove zakletve.

Kao neki od antikoruptivnih metoda navode se stvaranje odgovarajuće pravne regulative koja bi uticala na sukob interesa, učešće civilnog stanovništva u nadzoru, kao i zaštiti lica koja korupciju prijavljuju (Тихоморов, 2009: 2) (kao npr. u našem krivičnom zakonodavstvu gde je propisano da se učinilac krivičnog dela davanja mita može osloboditi kazne ukoliko delo prijavi pre nego što se saznalo da je delo otkriveno).¹⁵

Države koje su ratifikovale međunarodne ugovore i prihvatile obaveze iz njih su u svoje zakonodavstvo uskladile tako da ih prilagode pomenutim ugovorima.

¹⁵ Čl. 368. st. 4. KZ, "Službeni Glasnik RS" br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016

Francuska je 30.06.2000. godine u svoj Krivični zakon unela poglavlje koje u sebi sadrži implementaciju Konvencije OECD-a (Kolarić, 2006: 144).¹⁶ Nemačka je donela zakon, koji je stupio na snagu 15.02.1999. godine kojim su unete odredbe koje inkriminišu podmićivanje od strane službenih lica, kao dodatak domaćim odredbama koje inkriminišu podmićivanje (Kolarić, 2006: 145). U Velikoj Britaniji je 14.02.2002. godine stupio na snagu Anti-teroristički zakon koji je u svom poglavlju 12. sadržao odredbe koje se tiču anti-korupcionih aktivnosti. Crna Gora je, kao i ostale zemlje potpisnice međunarodnih konvencija, morala da izmeni svoje zakone i uskladi sa obavezama koje je preuzela ratifikacijom, te je tako u svoje zakonodavstvo unela i odredbu o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, u skladu sa preporukama Saveta Evrope (Kolarić, 2006: 152).

Komisije za borbu protiv korupcije su specijalizovana tela koja imaju zadatak da korupciju otkriju i da je suzbijaju. Neke države osporavaju njihov rad, a neke ne, iz razloga što su neke od njih uspele da istraju u svom zadatku a neke nisu. Razlozi zašto su neke agencije bile neuspešne navodi se da su neke od njih, što je paradoks, same postale korumpirane; da su se previše oslanjale na izvršnu vlast; zakoni koji nisu sadržali adekvatne propise kao i njihova slaba primena; upliv politike u rad agencije i onemogućavanje nezavisnosti agencije; očekivanja koja nije moguće ostvariti u kratkom vremenskom periodu, jer je proces borbe protiv korupcije trnovit i dugotrajan (OEBS, 2004: 175).

U cilju suzbijanja korupcije neophodno je pre svega, napraviti promene u samom društvu, razviti etičku svest kod zdravstvenih radnika, učvrstiti pridržavanje zakonskih propisa i reformi koje su unete (Jain, Nundy, Abbasi, 2014: 1).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zdravstvo je sektor koji od svih sfera pruža najviše mogućnosti za korupciju. Procenjuje se da se 10-25 % globalne potrošnje na nabavke za sektor zdravstva izgubi u korupciji, što bi iznosilo više od 7 milijardi dolara na godišnjem nivou. Važno je istaći da nijedna zemlja nije izuzeta od prisustva korupcije u toj oblasti. Nadziranje od strane odgovarajućih tela koja bi pratili koruptivna ponašanja može dosta uticati na smanjenje korupcije u zdravstvu, ali i povećanja uslova za rad zdravstvenih radnika i njihovih primanja. Sa druge strane, pacijenti treba da budu obavešteni o pravima koja im pripadaju kao i dobijanju boljih usluga.

Nivo korupcije u zdravstvu pored moralnih i kulturoloških osobina društva, zavisice i od njegovog demokratskog kapaciteta. U zemljama gde su vladavina prava i pravna država kao principi ugroženi, odnos pacijent - klijent – po pravilu će se preobratiti u jedan klijentelistički odnos, što podriva fundamentalno ljudsko pravo, pravo na zdravlje, konačno i pravo na život. Time bopravo na zdrav i dostojanstven život postalo privilegovano pravo koje se plaća ili obezbeđuje činjenjem različitih pogodnosti.

¹⁶ Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

LITERATURA I IZVORI:

- (1) Chattopadhyay, S. (2013) Corruption in healthcare and medicine: Why should physicians and bioethicists care and what should they do? *Indian Journal of Medical Ethics*, X(3), str. 153-159.
- (2) Ćirić, J. et al. (2010) *Korupcija: problemi i prevazilaženje problema*. Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd.
- (3) Ignjatović, Đ. (2016) *Kriminologija (trinaesto izdanje)*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (4) Istraživanje javnog mnjenja o korupciji u zdravstvu i pravima pacijenata u javnom zdravstvenom sistemu Crne Gore, Analitički izvještaj, dostupno na: <http://cemi.org.me/wp-content/uploads/2017/01/Rezultati-istrazivanja-KORUPCIJI-U-ZDRAVSTVU.pdf>, stranici pristupljeno 02.11.2019. godine.
- (5) Jain, A., Nundy, S., Abbasi, K. (2014) Corruption: medicine's dirtyopensecret. *BMJ*, 348, str. 1-2.
- (6) Jovanović, P. (2001) "Velika" i "sitna" korupcija. U : Nikolić, R. (ur.) *Otvoreno o korupciji – zdravstvo*. Beograd.
- (7) Karklins, R. (2005) *Sistem me je naterao – Korupcija u postkomunističkim društvima*. Nju Jork: M. E. Sharpe.
- (8) Kolarić, D.(2006) Krivičnopravno suzbijanje korupcije-problemi, dostignuta rešenja i savremene tendencije. U : Radovanović, D. (ur.) *Novo kazneno zakonodavstvo-dileme i problemi u teoriji i praksi*, Budva, str. 139-153.
- (9) Nenadić, N.,Masaro, M., Święcicki, M.(2004) *Najuspešniji postupci za borbu protiv korupcije*, Beograd: OEBS.
- (10) Popović, D, Ilić-Popov, G. (2014) Poreska struktura i korupcija. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, LXII, 1/2014, str. 5-22. Beograd.
- (11) Popović, M. (2005) Sitna korupcija. U :*Korupcija* (urs. D. Radovanović, A. Bulatović), Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (12) Šipka I., M., Klajn M. (2007) *Veliki rečnik stranih reči i izraza* . Novi sad.
- (13) Stevanović, A. (2018) Finansiranje političkih subjekata: koruptivni potencijal i značaj adekvatnog zakonskog regulisanja–U: Kostić, J., Stevanović, A. (ur.) *Finansijski kriminalitet*, str. 303-313, Beograd
- (14) Study on Corruption in the Healthcare Sector, HOME/2011/ISEC/PR/047-A2, European Union, 2013.
- (15) Treisman, D. (2000) The causes of corruption: a cross-national study – In: *Journal of Public Economics*, 399-457.
- (16) Zindović, I. B., Stanković, V. (2012) "Legalizovani" oblici korupcije u Srbiji-anomična stanja društvene entropije. *Sociološki pregled*, XLVI (1), str. 17-34.
- (17) Тихомиров, А. В. (2009) Коррупция в здравоохранении, "Главный врач: хозяйство и право", (6), стр. 1-10.

Zakoni

- (1) Krivični zakonik, /"Sl. glasnik RS",br. 85/2005,88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009,111/2009,121/2012, 104/2013,108/2014, 94/2016.
- (2) Zakon o zdravstvenoj zaštiti, /"Sl. glasnik RS", br. 25/19.
- (3) Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, /"Sl. glasnik RS", br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 – odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje i 8/2015 – odluka US/

HEALTH CORRUPTION - LEGAL AND CRIMINAL REVIEW

In this paper the authors speak about the key legal aspects of corruption in healthcare. Corruption is a phenomenon that is well represented in healthcare. The prejudice that it is present only in less developed countries is refuted by the fact that it is also present in the more developed countries mentioned in this paper, such as France, Italy, etc. Mechanisms for the prevention of corruption in the health sector are numerous, with the most influential being the creation of appropriate legal regulations or the formation of special bodies such as the Anti-Corruption Commission.

KEY WORDS: corruption / healthcare / comparative approach / legalization / prevention

PRIKAZ NAUČNOG SKUPA "FINANSIJSKI KRIMINALITET I KORUPCIJA"

U periodu od 18-19. oktobra ove godine, u Vršcu je održana naučna konferencija pod nazivom "Finansijski kriminalitet i korupcija". Povodom konferencije je objavljena i istoimena monografija koja sadrži dvadeset i dva rada, koji su bili prezentovani na konferenciji. Konferencija je bila organizovana od strane Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i Instituta za uporedno pravo, a uz svesrdnu podršku Pravosudne akademije. Imajući u vidu temu naučnog skupa, učesnici su fokus svog istraživanja i pisanja usmerili ka pitanjima od značaja za razmatranje fenomena finansijskog kriminaliteta i korupcije, sa različitih aspekata. Među učesnicima konferencije bilo je stručnjaka različitih profesionalnih profila što se i odrazilo na širinu sagledavanja i pristupa odnosno materiji.

Cilj konferencije bio je da se razmotre relevantna pitanja kada je reč o finansijskom kriminalitetu i korupciji, naročito imajući u vidu intenzivne zakonodavne aktivnosti u pogledu njihovog regulisanja. Imajući u vidu da su finansijski kriminalitet i korupcija dva različita pojma koja su u praksi često neodvojiva, ovogodišnji skup je za razliku od prošlogodišnjeg, uz finansijski kriminalitet, obuhvatio i razmatranje korupciju sa različitih stanovišta, a u cilju adekvatnijeg i potpunijeg razumevanja teme naučnog skupa.

Konferenciju su svojim pozdravnim govorima otvorili dr Ivana Stevanović, direktorka Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, prof. dr Vladimir Čolović, direktor Instituta za uporedno pravo. Prisutnim učesnicima su se obratili i Darko Luković, načelnik odeljenja za borbu protiv korupcije, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, kao i urednici monografije, dr Jelena Kostić i Aleksandar Stevanović, MA.

Nakon uvodnih obraćanja, usledio je radni deo koji su svojim izlaganjima o krivičnopравnim aspektima korupcije i koruptivnim krivičnim delima otvorili su prof. dr Nataša Delić, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i prof. dr Dragan Jovašević, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu. Nakon toga, svoje radove su izložili prof. dr Božidar Banović i doc. dr Aleksandra Ilić, Fakultet bezbednost Univerziteta u Beogradu, kao i dr Jovan Ćirić, sudija Ustavnog suda Republike Srbije. U njihovim izlaganjima razmotreni su uticaj medija na "konstruisanje" fenomena poput organizovanog kriminaliteta, te lice i naličje korupcije, odnosno pokušaj da se

odgovori na pitanje - zbog čega je korupcije toliko prisutna u svim društvima, bez obzira na njihov pravni, politički i ekonomski poredak? Pred kratku pauzu u okviru prvog radnog dana naučnog skupa, Ombudsmen za ljudska prava Bosne i Hercegovine, prof. dr Ljubinko Mitrović, predstavio je svoj koautorski rad, napisan sa dipl. pravnikom Sonjom Tomašević, i tom prilikom se osvrnuo na zakonsko uređenje primanja i davanja mita u Republici Srpskoj.

Do kraja prvog dana skupa, izlagali su idr Veljko Ikanović, sudija Vrhovnog suda Republike Srpske, Pokrajinski zaštitnik građana – Ombudsman, prof. dr Zoran Pavlović. U prvom izlaganju bilo je reči o integritetu pravosuđa u Bosni i Hercegovini, dok se prof. dr Pavlović u svom izlaganju osvrnuo na pravne mere protiv pranja novca. Nakon toga, bilo je reč o fingiranim saobraćajnim nesrećama i prevarama u osiguranju, o čemu je, koristeći obimnu sudsku praksu i iscrpne pravosudne statistike, govorio dr Dragan Obradović, sudija Višeg suda u Valjevu. Pored toga, naučni saradnik, dr Filip Mirić je svojim izlaganjem analizirao korupciju kao pravni i društveni fenomen, dok je direktor Centra za edukaciju sudija i tužilaca, dr Arben Murtezić, izlagao o oduzimanju nezakonito stečene imovine, a sve u kontekstu ljudskih prava i standarda koje postavlja pravo EU, što je ujedno bilo i poslednje predavanje prvog radnog dana skupa. Potom je usledila intenzivna i konstruktivna diskusija kroz koju su sva do tada razmotrena pitanja dodatno analizirana i sagledana sa više različitih stanovišta.

Drugi radni dan skupa otvoren je izlaganjem koautorskog rad prof. dr Đorđa Đorđevića, Kriminalističko – policijski univerziteta u Beogradu i doc. dr Ivane Bodrožić, takođe Kriminalističko – policijski univerzitetu u Beogradu, na temu usklađivanja odredaba domaćeg Krivičnog zakonika sa međunarodnim dokumentima koji zabranjuju finansiranje terorizma, uz osvrt na međunarodni pravni mehanizam. Nakon toga, svoj rad o tradicionalnom shvatanju organizovanog kriminaliteta i korupcije, prezentovala je dr Mina Zirojević, naučni saradnik Instituta za uporedno pravo, a potom su svoje radove predstavili dr Ana Batričević, viši naučni saradnik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i to o finansijskom kriminalitetu u okviru prehrambene industrije, kao i dr Dejan Šuput, predsednik Atletskog saveza Beograda, koji se u radu osvrnuo na korupciju u oblasti sporta.

Nakon kraće pauze, izlagala je dr Marina Matić Bošković na temu posebnih dokaznih radnji u otkrivanju i suzbijanju korupcije, dok su posle svoj rad sa interesantnom forenzičkom temom izložili dr Dragana Cvetkovića, Uprava kriminalističke policije – Beograd i prof. dr Božidar Banović. Oni su u svom koautorskom radu obradili pitanje upravljanja rizicima od prevara sa apsekte forenzičkog računovodstva. Nakon toga usledilo je izlaganje Nikole Paunovića MA, pripravnika u Ministarstvu spoljnih poslova, koji je pažnju posvetio posebnim dokaznim radnjama u suzbijanju korupcije, naročito ulozi finansijske istrage u borbi protiv pranja novca, ali i drugih koruptivnih krivičnih dela, s obzirom da se radi o relativno novom "sredstvu istrage" koje zahvaljujući svojoj prirodi, zahteva posebna, vanpravna znanja". Nakon njega, svoj rad, predstavio je i Nikola Vujičić MA, istraživač na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, koji je koristeći interesantnu sudsku praksu ukazao na njenu neujednačenost i razmotrio

krivičnopravni okvir kada je reč o krivičnom delu primanje mita i davanja mita u krivičnom zakonodavstvu i praksi Republike Srbije.

Posledica nekih krivičnih dela kao što su primera radi, fiskalna krivična dela, sastoji se u nanošenju štete javnim sredstvima. Zbog toga je od velikog značaja kako za državu, jedinice teritorijalne autonomije i lokalne samouprave obeštećenje budžeta tj. uplata novčanih sredstava na propisani račun javnih prihoda. Naučni savetnik na Institutu za uporedno pravo, dr Nataša Mrvić Petrović i naučni saradnik na Institutu za uporedno pravo, dr Jelena Kostić, svojim izlaganjem se ukazale na značaj uloge finansijskih istraga u borbi protiv pranja novca koji proizilazi iz koruptivnih krivičnih dela, uz osvrt na oduzimanje nezakonito stečene imovine u kontekstu zahteva Evropske unije i potrebe zaštite ljudskih prava, kao i naknadom štete prouzrokovane izvršenjem fiskalnih krivičnih dela. Konačno izlaganje kojim je zatvoren radni deo naučnog skupa, bilo je izlaganje Aleksandra Stevanovića MA, istraživač na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja. On se osvrnuo na pitanje sukoba interesa sa pravnog stanovišta, navodeći i komentarišući odredbe u okviru domaćeg zakonodavstva koje imaju za cilj da preveniraju situacije u kojima postoji sukob interesa. Pored razmatranja pozitivnopravnih odredbi, autor pažnju posvećuje i teorijskoj analizi fenomena o kojem je u svom radu pisao.

Na kraju drugog radnog dana, a pre zvaničnog okončanja ovogodišnjega naučnog skupa, otvorena je interesantna diskusija koja je značajno doprinela da se formulišu poruke sa skupa, odnosno da se konkretizuju određeni zaključci. Tako je konstatovano da zakonodavna aktivnost u proteklom perioda, a kada je reč o finansijskom kriminalitetu jeste bila intenzivna, ali da predstoji još mnogo "posla" u cilju unapređenja zakonodavnog okvira i prevazilaženja "pravnih praznina" i nedorečenosti. Takođe je ukazano na veliki značaj medijskog sadržaja na mnjenje u pogledu fenomena korupcije i organizovanog kriminaliteta uz konstataciju da je to oblast u kojoj se posebno mora unaprediti postojeće stanje stvari. Konačno, ohrabrena je višestruka saradnja praktičara i naučnih radnika koji se bave odnosnim pitanjima, a sve u cilju dragocene razmene znanja i iskustva.

Aleksandar Stevanović

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

PRIKAZ NAUČNOG SKUPA
"ZAŠTITA PRAVA DETETA: 30 GODINA OD USVAJANJA
KONVENCIJE O PRAVIMA DETETA"

Zaokružene desetogodišnjice su obično povod za obeležavanje važnih događaja, ne samo zbog simboličkog značaja koji svaka decenija ima, veći zbog toga što je deset godina vremenski okvir u kome je realistično očekivati promene u određenoj oblasti. U slučaju Konvencije o pravima deteta obeležavanje tridesetogodišnjice ima jedno posebno značenje. Naime, ova međunarodna konvencija je i sama potpisana na dan tridesetogodišnjice usvajanja prethodne Deklaracije o pravima deteta, 20. novembra 1989. godine. Oba ova međunarodna ugovora iz oblasti ljudskih prava imaju značaj koji nadilazi normativne akte – oni su civilizacijske tekovine koje svedoče o neprekidnom toku procesa demokratizacije koji prevazilazi državne granice. O tome koliko je zalaganje u prihvatanju Konvencije o pravima deteta bilo široko prihvaćeno, govori i činjenica da su, uz izuzetak dve (SAD i Somalije), sve ostale članice Ujedinjenih nacija ratifikovale ovaj sporazum. Do danas ni jedan drugi ugovor nema veći broj ratifikacija.

U čast ovog jubileja u Novom Sadu je održana stručno-naučna konferencija koju su organizovali Kancelarija pokrajinskog zaštitinika građana – ombudsmana Autonomne pokrajine Vojvodine i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda, uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Skup je trajao dva dana, 29. i 30. oktobra 2019. godine, a centralni program se dešavao u Rektoratu Univerziteta u Novom Sadu. Osim naučne konferencije, upriličen je i izuzetan muzički program tokom svečanog prijema u Galeriji fresaka Matice srpske, u okviru kog je umetničkim izrazom prikazano kako se najbolje tekovine tradicionalnih vrednosti prožimaju i nadopunjavaju sa modernim idealom ljudskih prava.

Osnovni ciljevi konferencije su bili sumiranje rezultata Konvencije o pravima deteta, ocena stepena ostvarenosti dečijih prava, ukazivanje kako na doprinose, tako i na probleme u primeni ovog ugovora. Budući da Konvencija nudi sliku deteta kao pravnog subjekta i aktivnog učesnika u određivanju svog položaja, tražen je odgovor na pitanje koliko se stvarnost približila ovom visokom normativnom idealu. Osim toga, cilj je bio i da se ukaže na odgovornost koju svaki pojedinac u zajednici ima u zaštiti prava dece. Konačno, ovaj skup je ponudio učesnicima priliku i okvire za

uspostavljanje saradnje, razmenu iskustava i znanja kroz primere dobre prakse iz regiona i ostatka sveta.

Oba dana konferencije su bila organizovana tako da su jutarnje i popodnevne sesije bile namenjene izlaganjima učesnika, a termini između sesija okruglim stolovima. Tema prvog okrulog stola je bila uloga nezavisnih institucija i ustanova socijalne zaštite, a drugog uloga pravosudnih organa u zaštiti prava deteta. Na ukupno 41 tematsko izlaganje govorilo je 56 učesnica i učesnika iz Republike Srbije, Sjedinjenih Američkih Država, Kine, Rusije, Australije, Engleske, Norveške, Holandije, Italije, Rumunije, Mađarske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Severne Makedonije, Crne Gore.

Na početku prvog radnog dana, u okviru zvaničnog otvaranja skupa, reči dobrodošlice učesnicima su uputili organizatori Zoran Pavlović, pokrajinski zaštitnik građana, i Ivana Stevanović, direktorka Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Usledilo je obraćanje predstavnika institucija Republike Srbije i AP Vojvodine: Suzane Paunović, direktorke Kancelarije za ljudska i manjinska prava; direktora Pravosudne akademije Nenada Vujića, i potpredsednika pokrajinske Vlade i pokrajinskog sekretara za obrazovanje, propise, upravu i nacionalne zajednice Mihalja Njilaša. Na kraju su skup pozdravili i predstavnici međunarodnih organizacija, zamenik šefa misije OEBS-a u Srbiji Džozef Melot i zamenica stalnog predstavnika UNICEF-a u Srbiji, Severina Leonardi, kao i dekan Univerziteta u Pečuju Fabian Adrian.

Radni deo prvog dana konferencije je započeo uvodnom rečju akademika dr Tibora Varadija, posle čega je predstavljeno 9 radova, uglavnom iz oblasti prava (otvorena pitanja građenja novog koncepta pravde za decu; dečija prava između Konvencije UN-a i Evropskog suda za ljudska prava; pravo dece na participaciju; postizanje načela hitnosti u sporovima vezanim za odnose dece i roditelja; pravo na nevinost), viktimologije (deca kao sekundarne žrtve porodičnog nasilja; diskriminacija i nasilje nad LGBT decom u Srbiji), sociologije (siromaštvo i dečija prava u Srbiji) i iskustava iz regiona (zaštita prava dece u BiH).

Popodnevna sesija je sadržala još 9 izlaganja, takođe iz oblasti prava (stav USA o ratifikaciji Konvencije; zaštita dece od krivičnih dela povezanih sa dečijom pornografijom; prava dece na pristup informacijama i privatnost; adekvatna obuka maloletnika lišenih slobode u cilju njihove reintegracije; krivično delo obljuje sa detetom; uloga nevladinog sektora u implementaciji prava deteta; dostignuća i izazovi u primeni Konvencije u promenljivom okruženju); iskustva iz regiona (tela koja učestvuju u krivičnom procesuiranju maloletnika u BiH), specijalne edukacije i rehabilitacije (zaštita dece sa smetnjama u razvoju) i pedagogije (prava dece u predškolskim ustanovama u Srbiji).

Tokom jutarnje sesije drugog dana prikazano je 11 radova: iz polja prava (uloga ombudsmana u zaštiti prava deteta; forenzičko intervjuisanje dece; zadržavanje dece migranata bez pratnje; otmica dece; nepravično oduzimanje deteta; uskraćivanje slobode i saslušavanje maloletnika), prava i sociologije (integracija dece migranata u

Srbiji), sudske prakse (maloletni prestupnici sa mentalnim poremećajima), iskustava iz regiona i sveta (Mađarska, Australija, Norveška).

Na poslednjoj sesiji izlagano je na 12 tema, među kojima je najviše bilo onih koje se tiču iskustava iz regiona i sveta (Rumunije, Hrvatske, Mađarske, NR Kine i Rusije), kao i prava (utvrđivanje identiteta deteta prilikom legalnog prelaska državne granice; zaštita interesa deteta; pravo na spajanje porodice; ranjivost dece migranata; mogućnosti pravne regulacije IP adrese u cilju sprečavanja seksualnih delikata; prava nerođene dece).

Sumirajući sva izlaganja i radove učesnika, može se zaključiti da je holistički pristup zaštite prava deteta od ključnog značaja. Takođe, istaknut je značaj intersektorskog pristupa i saradnje različitih državnih organa i institucija, nezavisnih institucija, slobodnih profesija (advokatura, mediji), naučnih, stručnih i nevladinih organizacija u daljem radu u ovom polju. Što se naučnih istraživanja tiče, pokazalo se da multidisciplinarni pristup donosi najkvalitetnije i najcelovitije rezultate, tako da se i dalje treba kretati u pravcu prožimanja različitih društvenih disciplina: krivičnog i građanskog prava, ljudskih prava, psihologije, sociologije, politikologije, pedagogije, socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije i drugih.

Što se tiče zaključaka primenljivih na zaštitu prava deteta u Republici Srbiji, naglašeno je da samo jedinstven i koherentan pravni sistem može da pruži adekvatne okvire u ovom polju. Uz to je dodato i da je jačanje kapaciteta institucionalnog sistema i profesionalaca koji se bave ovom oblašću od ključnog značaja. Posebno je istaknut značaj jačanja kapaciteta institucija socijalne i zdravstvene zaštite u oblasti unapređenja fizičkog i mentalnog zdravlja dece.

Kao konačan rezultat ove naučne konferencije proistekla je publikacija u vidu 2. broja "Godišnjaka: Zaštita ljudskih prava - zaštita prava deteta" (u originalu na engleskom *Yearbook: Human Rights Protection - Protection of the Rights of the Child "30 Years after the Adoption of the Convention on the Rights of the Child"*). Knjiga obima 650 strana sadrži 36 radova ukupno 51 autora i koautora koji su učestvovali na Konferenciji. Svi radovi su na engleskom jeziku, osim jednog koji je na ruskom (Alternative krivičnoj odgovornosti maloletnika u ruskom krivičnom pravu, J. J. Pudovočkina i N. V. Genrih).

U skladu sa ciljevima i ambicijama koje prevazilaze akademsko polje, drugi važan ishod Konferencije bio je i potpisivanje sporazuma o saradnji između Pokrajinskog zaštitnika građana - ombudsmana i Ombudsmana za djecu Republike Srpske u oblastima naučno-istraživačkog rada, organizaciji zajedničkih savetovanja i kampanja, studijskih poseta i razmeni znanja i iskustava.

Andrej Kubiček

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

VIKTIMIZACIJA KROZ ŽIVOTNE CIKLUSE

Autora Zorana S. Pavlovića

Ovde prikazana monografija delo je prof. dr Zorana Pavlovića, čije raznovrsno iskustvo na pozicijama javnog tužioca, univerzitetskog profesora prava kao i ombudsmana (pokrajinskog zaštitnika prava građana) daje posebnu osetljivost višestrukih perspektiva u prikazu viktimizacije. Već u samom uvodu autor situira pojam životnog ciklusa u kontekst pomerljivih granica, gde pokušava idiografski da uhvati normiranog pojedinca. Definisanja životnih ciklusa je mnogo, arbitrarne granice su neophodne i treba biti osetljiv na bio-psiho-socijalni kontekst. Viktimizacija s druge strane obuhvata položaj osobe koja trpi nasilje – fizičko, psihičko, seksualno, diskriminatorno. Pred nama su jedanaest poglavlja smisleno organizovana u određene životne cikluse koje obuhvataju periode mogućih viktimizacija od rođenja pa do smrti.

Period trudnoće prvi je životni ciklus kao i tema poglavlja. Autor naglašava nedostatak obuhvatne statistike vezane za viktimizaciju u ovom ciklusu. Razlozi iz kojih ukoliko je prisutna neka vrsta nasilja u toku trudnoće, trudnice ne napuštaju brak jesu partnerski pritisak, manipulacije kao i socijalna stigma napuštanja. U jednom od retkih istraživanja u Srbiji, 5,4% žena navode da su pretrpele neki oblik nasilja, dok u naknadnom intervjuu čak 16%. U pitanju je neshvatanje šta se sve pod nasiljem podrazumeva. Ispitanice kao uzroke nasilje najčešće navode ljubomoru i sumnju u roditeljstvo (92%), alkohol (65,1%), ekonomske probleme, odnosno zaposlenje muškog partnera (42%). Takoreći žene navode da je nasilje posledica ugroženog osećanja muškosti i dominacije. Zabrinjavajuće je da viktimizovane žene većinom pravdaju nasilje zbog partnerovih seksualnih apstinencija, a zbog toga delimično čak osećaju i krivicu.

Kada je reč o nasilju nad decom, što ujedno predstavlja temu drugog poglavlja, fokus rada treba biti na preventivnim programima i strategijama njihove implementacije. Glavni problem ovoj tematici predstavlja emocionalno opterećen javni diskurs – sučeljava se problematika definisanja pojma nasilja i prijem javnosti. Da li je fizičko kažnjavanje dece oblik nasilja i onda kada brižni roditelji primenjuju ovu tehniku u cilju discipline kada su svi drugi pozitivni oblici vaspitanja isprpljeni? Iako se autor ne opredeljuje za jedan ili drug vid stava, već ističe iznijansiranost problema, ispravno primećuje da "guranje prsta u oko" roditeljima predstavlja svojevrsnu prepreku efektivnosti preventivnih programa. Umesto markiranja roditelja kao izvora nasilja,

autor zagovara osnaživanje kapaciteta roditelja. Prevencija nasilja ne samo što mora ostati u domenu odgovornosti odraslih, taj preventivni front treba proširiti. Preventivno savetovanje budućih roditelja, raznovrsni centri usmerenih ka edukaciji i prevenciji, širiti socijalni krug prevencije uključujući od porodice do zakonodavca, preporučuju se kao optimalne strategije prevencije.

Treće poglavlje se bavi nasiljem vršnjaka u školi, čija kompleksnost obuhvata nekoliko faktora. U prvom redu izostaje ili je neadekvatna reakcija roditelja i/ili nastavnika. Razmatrajući porodicu, pokazuje se da izostaje komunikacija roditelja i dece, što predstavlja porodični kontekst koji treba uzeti u obzir kako u pitanju žrtve tako i nasilnika. Dalje, izostaje nadzor u vidu i autoriteta nastavnika i toga da retko ko želi da se bavi tom decom. I na kraju, kultura, odnosno izloženost stavovima koji legitimizuju nasilje kao opravdan model rešavanja problema. Vršnjačko nasilje se vidi kao način poboljšavanja statusa bez razmišljanja o posledicama po druge. Pored sumnje u efikasnost kaznenog sistema škole, suočavamo se i sa strahom od osвете, kako nasilnika prema žrtvi, tako i roditelja prema nastavniku. Teret prevencije i korekcije se u krajnjoj liniji svodi na nastavnika koji je rastrzan nesrazmerom svog statusa i neadekvatnih finansija sa jedne, i visokih profesionalnih očekivanja sa druge strane.

Nasilje u intimnim vezama mladih i nad ženama su tema petog i šestog poglavlja. Ovakav tip nasilja se može primetiti i na početku i toku odnosa. Uzročnici ovog tipa nasilja obično počinju u primarnoj porodici sa roditeljem-nasilnikom gde se introjektuje nedostatak bliskosti i emocija zajedno sa negativnim uzornim modelom. Emocionalna deregulacija, neadekvatnost socijalnih veština i sniženo samopoštovanje su takođe faktori rizika. U objašnjavanju razloga zašto žrtva ostaje u nasilnom odnosu koriste se termini naučene bespomoćnosti – u kojima žrtva posmatra sebe devalvirano, odnosno termin Stokholmskog sindroma – u kojima se žrtva empatski odnosi prema sopstvenom nasilniku, a radi preživljavanja. Autor situira distorzovane društvene vrednosti u sam centar ovog tipa nasilja. Rečima autora, ovde imamo poseban vid partnerskih relacija u kojima mlade devojke insistiraju na svojoj apsolutnoj i nepovredivoj slobodi (baziranoj na iskrivljenim vrednostima), a mladići svoju muškost i samopoštovanje brane pesnicama (favorizovanje kriminala).

Takva kultura, između ostalog, vodi nasilničkom ponašanju prema određenim marginalizovanim i grupama pod visokim rizikom kao što su Romi, migranti, osobe sa invaliditetom, pripadnici LGBT populacije, zatim osobe obbolele od HIV-a, side, a koje su obrađene u poglavljima četiri, sedam i osam. Na sceni je prisutna svojevrsna stigmatizacija, odnosno smeštanjem u društveno neprihvatljivu kategoriju pripadnike navedenih grupa. Na taj način se menja empatički kontekst u postupanju prema takvim osobama. Međutim, suština ne leži u pripadnosti grupe, već rizičnim ponašanjima koja se povezuju sa njima. Iako zakonodavac prati globalni razvoj fenomena, a napredak NVO organizacija ostvaruje napretke, ostaje da se poradi na atitudinalnoj korekciji, sa ciljem umanjenja diskriminacije kao i psihičkog i fizičkog nasilja prema navedenim grupama.

Često zanemarena grupa viktimizovanih osoba jesu lica lišena slobode, a ujedno i tema devetog poglavlja. Nasilje u kaznenim ustanovama od strane zaposlenih se vidi kao disciplinujuće sredstvo i vid samozaštite. Rizik viktimizacije takođe može biti pojačan sociozdravstvenim i ekonomskim statusom osuđenika. Dodatni problem jeste suprotstavljenost formalne i neformalne hijerarhije. Moramo se pozabaviti boljim uslovima zatvorenika i resocijalizacijom, a u cilju smanjenja recidivizma.

U svetu je sve veći procenat starijih osoba. Nažalost, u ekonomski opterećenijim zemljama, starije osobe se doživljavaju kao teret. Ejdzizam, ili diskriminacija starijih osoba tema je desetog poglavlja. U pitanju je suma više faktora – staratelji obično pored briga o starijem licu imaju i neki vid spoljašnjeg stresora, zatim nerazumevanje patologije, finansijske tegobe, zatim fizička i emocionalna zahtevnost – sve može imati kumulativni efekat u prelazanju tanke linije nasilja. Značajno je da starije osobe većinom konformistički prihvataju pritisak i ne prijavljuju nasilje.

Monografija je napisana jasnim i pitkim stilom. Iako je pred autorom težak zadatak balansiranja pojedinca i normativnih zakona, on u tome uspeva. Autor pokazuje iznijansiranu osetljivost na pojedinca i kulturu, odnosno sve pomereniji vrednosni pejzaž društva i progresivnu deteriorizaciju rodni uloga. Jaz bogatih i siromašnih. Legislativna pokrivenost, ali i "mrtvo slovo na papiru". Negovanje otvorenog diskursa u javnom mnjenju. U radu sa navedenim problemima zadužen je zaštitnik građana kao i ombudsman, o čijim obavezama opsežno možemo pročitati u poslednjem, jedanaestom poglavlju.

Glavni efekat ove knjige se ogleda u osvešćivanju potencijalnih negativnih i problematičnih stanja viktimizacije koje se mogu javiti u određenom životnom ciklusu. U tom smislu, ova knjiga je istovremeno i poziv na akciju.

Nikola Drndarević

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE TOKOM 2019. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Prof. dr Božidar Banović, Fakultet Bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Maja Savić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Snežana Soković, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Prof. dr Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Dr. sc. Anja Wertag, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska
Prof. dr Slađana Dragišić Labaš, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-policijska akademija u Beogradu
Prof. dr Marija Branković, Fakultet za medije i komunikacije u Beogradu
Prof. dr Iris Žeželj, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Dr Jelena Kostić, Institut za uporedno pravo u Beogradu
Dr Marina Matić Bošković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu
Dr Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu
Dr Janko Medvedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu
Dr Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu
Dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu
Dr Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu
Dr Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

UREDнице

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNICA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: 1. **Službe koje pružaju pomo žrtvama**

1.1. *Kategorije korisnika*

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapekom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) *Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities*. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd: Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 1972 - (Beograd: Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306